

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА**

**ДИСКУРСИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ
САМОПРОЕКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ**

Монографія

За редакцією Н.В. Чепелевої

Київ – 2019

УДК: 159.923.2

Д 48

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 8 від 27 червня 2019 року)

Дискурсивні технології самопроекування особистості: монографія / [Н.В.Чепелева, М.Л.Смульсон, С.Ю. Рудницька, О.В.Зазимко, та ін.]; за ред. Н.В. Чепелевої. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. 170 с.

Рецензенти:

Моляко В.О. – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор

Бондаренко О.Ф. – дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор

ISBN 978-617-7745-04-3

Монографія спрямована на висвітлення результатів дослідження дискурсивних технологій самопроекування особистості, оволодіння якими може стати важливим життєтворчим ресурсом у процесі становлення зрілої особистості, важливою передумовою її успішної самореалізації в сучасному непередбачувано мінливому світі. Подано обґрунтування можливості розгляду вказаної проблематики у контексті психолого-герменевтичного постнекласичного підходу. Схарактеризовано культурні передумови дискурсивного самопроекування особистості, нормативну модель даного процесу, а також обґрунтовано особистісні якості людини, здатної до самопроекування. Розглянуто особливості застосування дискурсивних технологій самопроекування особистості та розвитку здатності до самопроекування на різних вікових етапах розвитку людини (у молодшому шкільному, підлітковому, юнацькому, дорослому та похилому віці), а також у кризових життєвих обставинах, пов'язаних із тяжкою соматичною хворобою і користувачами Інтернету.

Монографія адресована викладачам ВНЗ, практичним психологам, науковцям-психологам, вчителям, студентам, керівникам установ та організацій, аспірантам.

Номер державної реєстрації НДР 0117U000190

ISBN 978-617-7745-04-3

© Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. САМОПРОЕКТУВАННЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	6
1.1. Психолого-герменевтичні засади вивчення проблеми розвитку здатності особистості до самопроєктування	6
1.2. До проблеми становлення дискурсу самопроєктування	15
1.3. Нормативна модель дискурсивного самопроєктування особистості.	22
1.4. Психологічна характеристика особистості, здатної до самопроєктування.	30
1.5. Просторово-часові характеристики самопроєктування особистості.	39
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСКУРСИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ САМОПРОЕКТУВАННЯ	47
2.1. Технологізація як тенденція сучасного гуманітарного знання.	47
2.2. Технологізація процесів самопроєктування і саморозвитку особистості.	56
2.3. Психологічні технології дискурсивного самопроєктування особистості.	64
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ДИСКУРСИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ЖИТТЄВОГО ТА ОСОБИСТІСНОГО ПРОЕКТІВ	77
3.1. Дискурсивні технології самопроєктування в молодшому шкільному віці.	77
3.2. Дискурсивні технології самопроєктування в підлітковому віці.	85
3.3. Особливості використання дискурсивних технологій самопроєктування юнаками.	92
3.4. Дискурсивні технології самопроєктування дорослих.	103
3.5. Технології самопроєктування в старості.	119
3.6. Дискурсивні технології самопроєктування особистості в кризових життєвих обставинах, пов'язаних із важкою соматичною хворобою.	130
3.7. Особливості застосування дискурсивних технологій самопроєктування користувачами Інтернету.	147
ВИСНОВКИ	153
ЛІТЕРАТУРА	156

ВСТУП

В умовах трансформаційних змін сучасного суспільства все гострішою постає соціальна потреба в особистостях, які відповідають цивілізаційним та культурним викликам сьогодення, насамперед, розвинутій здатності до особистісного самовдосконалення, індивідуальній відповідальності за власні вчинки та долю суспільства в цілому. Особливої актуальності набуває проблема розвитку особистості в розрізі формування в неї здатності до самодетермінації, саморозвитку та самопроектування, що, у свою чергу, є необхідною передумовою успішної адаптації людини до мінливих вимог соціального середовища.

Стрімка технологізація соціокультурних процесів породжує необхідність вивчення соціальних практик як форм їхнього відтворення, що, й визначає актуальність осмислення як процесу технологізації в цілому, так і окремих соціально-гуманітарних технологій. У цьому контексті, особливу актуальність набуває аналіз й розробка технологій самопроектування особистості, зокрема дискурсивних технологій, які можуть стати потужним викликом масовим технологіям Ні-Нуме, широкомасштабне засилля яких спостерігається в сучасному суспільстві. Оволодіння дискурсивними технологіями самопроектування може стати важливим життєтворчим ресурсом у процесі становлення зрілої особистості в сучасному непередбачувано мінливому світі.

Дискурсивність становить найважливішу складову комунікативних процесів, у надрах яких відбувається відтворення технологізованого знання. Дискурсивні технології тлумачаться нами як технології виробництва, упакування, розшифрування та впровадження смислів. Вони забезпечують зберігання, репрезентацію і передачу (доставку, транспортування, поширення) ціннісно-смыслового ресурсу, інкорпорованого в певну знаково-символічну форму (код).

Дискурсивні технології спрямовані на забезпечення можливостей для людини як суб'єкта керування власними ресурсами, дозволяють усвідомлювати, переживати, інтерпретувати і творчо перетворювати самого себе та власне життя, що зумовлює доцільність і перспективність їхнього застосування в процесі самопроектування особистості. Ці технології можна розглядати як пізнавально-творчий феномен, що відкриває широкі перспективи для самопроектування особистості в сучасному світі: вибудовування смисложиттєвих орієнтацій, самостійної постановки завдань особистісного розвитку, формування життєвої стратегії та її втілення в різних технологізованих формах життєвих практик.

Саме проблемі самопроектування особистості в дискурсивному соціальному та індивідуальному просторах, визначенню психологічних технологій цього процесу присвячена дана монографія. Представлений у ній матеріал сприятиме розширенню можливостей особистісного розвитку людей різних вікових та соціальних груп за рахунок формування в них здатності до конструювання

життєвих цілей і завдань, проектування свого життєвого шляху та формування відповідальності за власне життя.

Перший розділ монографії присвячено характеристиці методологічних засад дослідження проблеми самопроектування особистості у дискурсивному просторі. Подано обґрунтування можливості розгляду вказаної проблематики у контексті психолого-герменевтичного постнекласичного підходу, який тлумачить розвиток особистості як становлення здатності до самоосмислення та осмислення світу через освоєння культурних дискурсів, розуміння та інтерпретацію власного життєвого і соціокультурного досвіду, набуття нових сенсів, а також вміння їх трансформувати (через видозміну особистих дискурсів). Схарактеризовано культурні передумови дискурсивного самопроектування особистості, нормативну модель даного процесу, а також обґрунтовано особистісні якості людини, здатної до самопроектування.

У **другому розділі** подано докладну характеристику дискурсивних технологій самопроектування особистості. Зокрема, визначено місце технологій самопроектування у сучасній концепції технологізації науки. Наведено теоретичне узагальнення проблеми технологізації сучасної гуманітарної сфери, проблематизовано поняття технології, виокремлено культурно-орієнтований та індивідуально-орієнтований підходи до розроблення гуманітарних технологій. У межах психолого-герменевтичного підходу запропоновано розуміння гуманітарних технологій як технологій дискурсивних та виділено основні їх функції. Показано, що дискурсивні технології самопроектування особистості спрямовані на: тематичну організацію життєвих ситуацій на біологічному рівні розвитку особистості; просторово-часову та причинно-наслідкову структуралізацію життєвих подій на соціальному рівні; ціннісно-сміслову інтеграцію життєвої історії на особистісному рівні.

Третій розділ присвячено висвітленню особливостей застосування дискурсивних технологій самопроектування особистості та розвитку здатності до самопроектування на різних вікових етапах розвитку людини (у молодшому шкільному, підлітковому, юнацькому, дорослому та похилому віці), а також у кризових життєвих обставинах, пов'язаних із тяжкою соматичною хворобою, і користувачами Інтернету.

Монографію підготовлено науковим колективом лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Авторами окремих розділів та підрозділів є: Чепелева Н.В. (Вступ; Висновки; 1.1; 1.3; 1.4; 2.3), Смульсон М.Л. (2.2; 3.5), Рудницька С.Ю. (1.3; 1.4; 2.1; 2.3), Зарецька О.О. (3.4), Лебединська І.В. (1.2), Зазимко О.В. (1.5; 3.3), Шиловська О.М. (3.1; 3.2), Березко І.В. (3.6), Гудінова І.Л. (3.7).

РОЗДІЛ 1. САМОПРОЕКТУВАННЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Психолого-герменевтичні засади вивчення проблеми розвитку здатності особистості до самопроекткування

Розвиток особистості у контексті постнекласичного герменевтичного підходу – це розвиток здатності до самоосмислення та осмислення світу через освоєння культурних дискурсів, розуміння та інтерпретацію власного життєвого і соціокультурного досвіду, набуття нових сенсів, а також вміння їх трансформувати (через видозміну особистих дискурсів). Це також здатність вибудовувати, з одного боку, історію власного життя (особистісний твір), з іншого – сценарій майбутнього, життєвий та особистісний проекти, зберігаючи при цьому гнучкість у трансформації цих історій, сценаріїв, проектів залежно від соціокультурного та особистісного контекстів та від мінливих зовнішніх обставин, а також життєвих планів, завдань та перспектив особистості.

Осмислення соціокультурного та особистого досвіду дає можливість людині брати на себе відповідальність за власне життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе. Авторство, що базується на процесах інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, передбачає створення проекту «Я» та постійне його відображення, перевизначення, добудовування у дискурсі, насамперед в автонаративах, які, асимілюючись у смисловий простір особистості, створюють неповторну життєву історію. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та створила на цій основі свій особистісний проект і здатна розвиватися у напрямі реалізації цього проекту. Це, у свою чергу, передбачає постійну інтерпретацію, осмислення особистістю власних життєвих ситуацій, подій, своєї поведінки у них та відтворення результатів цих процесів у знаково-символічній формі.

З поняттям авторства тісно пов'язані поняття автономії та самодетермінації особистості. Як зазначає Д.О. Леонт'єв, вони потрібні людині для того, щоб орієнтувати її поведінку у просторі можливого. Якщо все є причинно зумовленим, то автономія особистості позбавлена практичного сенсу. І навпаки, якщо ми визнаємо простір можливого, то без ідеї самодетермінації не обійтися, тому що перетворення можливого в дійсне відбувається тільки через недетермінований (точніше самодетермінований) вибір і рішення суб'єкта (Леонт'єв, 2013). Саме авторство дає можливість людині впливати на свою особистість і власну долю, створювати і реалізовувати різноманітні життєві проекти.

Згідно В.С. Біблеру, якщо людина лише виконує соціальну роль, вона не є особистістю. Коли ж людина починає самодетермінувати власну долю, та виходить за межі зовнішньої соціальної та ідеологічної детермінації, виникає пара – особистість та індивід; особистість як самовідокремлюване

індивідуальне начало, індивід як наявна умова цього відокремлення. І якщо особистість у процесі постановки перед собою власних цілей та завдань розвитку послідовно вибудовує себе у часі, створюючи та підтримуючи своїми вчинками індивідуальну реальність, то можна говорити про середовище її життя. Таке середовище – продукт не лише культури, а й творчості самої людини (Розин, 2013).

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що осмислення соціокультурного та індивідуального досвіду, а також втілення його у дискурсивній формі є основою самопроектування особистості, що, у свою чергу, є основою для становлення зрілої особистості, здатної розв'язувати різноманітні життєві завдання.

Самопроектування ми розглядаємо як здатність особистості діяти, виходячи із власного задуму, проекту відносно свого майбутнього (життєвий проект) та власної особистості (особистісний проект), що є однією із провідних детермінант здійснення життєвих планів та намірів. Воно базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого і соціокультурного досвіду шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та створенні власного смислового простору, що є вагомим чинником розвитку особистості. По суті – це створення нового контексту життя, що задає нові вектори особистісного розвитку, які базуються на відкритості новому досвіду (Самопроектування особистості..., 2016).

Мета самопроектування – сформулювати особистісний проект розвитку, що передбачає створення життєвої стратегії, програми, обрання життєвої перспективи, а також засвоєння способів забезпечення особистісного зростання та втілення їх як в особистісному проекті, так і в проекті власного життя. Тут можна спертися на С.Л. Рубінштейна, який тлумачив особистість як суб'єкта, що створює в єдиному процесі себе і власне життя в його осмисленій цілісності. Інакше кажучи, в смислових координатах самопроектування особистості й самопроектування життя становлять єдине ціле.

Самопроектування як вагомий чинник розвитку особистості передбачає звернення до власних спогадів, когнітивних зразків власних атрибутів та до теорій «Я» (Капрара, Сервон, 2003). Причому останні по суті інтегрують попередні складові, забезпечуючи провідні особистісні зміни, що лежать в основі реалізації особистісного проекту. При цьому самопроектування вимагає від особистості створення власних моделей розвитку та власних поглядів на динаміку змін, а не орієнтації на готові моделі майбутнього, які пропонує соціум.

На думку В.М. Розіна, «Я» та особистість, що формується на його основі, – це власне такий тип організації й поведінки людини, в якому провідну роль відіграють образи себе та дії з ними: уподібнення та регулювання природної поведінки з боку образів себе – свідома, вольова та цільова поведінка; ототожнення раніше створених образів себе з тими, що діють зараз – спогади про минуле життя; підтримка образів себе – реалізація

та самоактуалізація тощо. При цьому розвиток особистості передбачає не лише соціальні практики, спрямовані на людину, а й практику самостійної поведінки, тобто практики (управління, осмислення та інші), де людина включає себе до власної діяльності, спрямовує її на себе (Розин, 2002).

Якщо звернутися до запропонованого Л. Вітгенштейном поняття мовної гри (мова в дії), то дискурсивні практики можна тлумачити як дискурсивні ігри (до яких входять й нарративні ігри), котрі розігруються за певними правилами та пов'язані з комунікацією, розумінням, інтерпретацією, діалогом. Своєю чергою, дискурсивні ігри можна розглядати як ігри з можливими, бажаними або відхилюваними реальностями. Їх можна також розглядати як «ігри з самостями».

Можна також припустити, що самопроекування багато у чому передбачає «ігри з ідентичністю», що дозволяє вибудувати себе-потенційного. Такі ігри або експерименти, за Макадамсом, починаються у період ранньої дорослості, коли люди починають зводити своє життя воедино та вибудовувати його згідно з деякою «Я-визначальною» (self-defining) історією. Саме ця історія організує самість синхронічно та діахронічно (Макадамс, 2008).

Своєю чергою, дискурсивні технології, що базуються на дискурсивних практиках, тлумачаться нами як технології створення, упакування, розшифрування та функціонування смислів (Чепелева, Рудницька, 2017). Вони спрямовані на забезпечення можливості для особистості усвідомлювати, переживати та трансформувати себе й власне життя, формування життєвих стратегій та їх втілення у різноманітних життєвих практиках.

Спираючись на ідеї К. Гергена, можна виділити такі характеристики дискурсивних технологій: гнучкість точки зору; усвідомлення конструювання; орієнтацію на діалог, комунікацію, співробітництво; орієнтацію на дискурс; орієнтацію на багатоголосся (тобто різноманіття «Я»); орієнтацію на перспективу та на дію. При цьому формою дії є сам дискурс – він не описує дію, а є саме його формою (за Л. Вітгенштейном).

Отже, поняття особистісного самопроекування тісно пов'язане з розвитком особистості, оскільки є необхідною умовою даного процесу.

Ідеальний проект бажаного розвитку будується самою особистістю на основі власного життєвого та узагальненого соціокультурного досвіду. Він є базисним центром смислоутворення, що дозволяє вибудувати життєві стратегії та сформувані плани, перспективи і програми особистісного розвитку та втілити їх у життєвих практиках. Такий ідеальний проект і його реалізація є базисним центром особистої субкультури та смислотворення, що, у свою чергу, дозволяє вибудувати структуру індивідуального досвіду, розмістити «сміслові покажчики», тобто стати своєю формою пізнання самого себе.

Необхідність самоосмислення, уточнення або навіть трансформації особистого проекту набуває особливої гостроти у період переламних подій, в який людина стикається з ситуацією, яку умовно можна назвати «перерваною

ідентичністю». У таких ситуаціях виникає необхідність перевизначення ідентичності, Це події, пов'язані з осмисленням життя та себе у ньому, які потребують не слідування соціальної нормі, а особистісного зусилля, спрямованого на подолання складної ситуації. Тобто це події, які передбачають вихід за межі ідентичності, що склалася, та формування нової (Нуркова, Митина, Янченко, 2005).

Ми вважаємо за можливе говорити про дискурсивне самопроекування, оскільки людина самовизначається, самопроекується в дискурсі. Дискурс у більшості досліджень тлумачиться як «текст, занурений у життя», тобто зв'язне висловлювання в сукупності з екстралінгвістичними (психологічними, прагматичними, соціальними) факторами. Це текст у його подієвому аспекті, мовлення як цілеспрямована соціальна дія. У рамках психологічної моделі дискурс розглядається як чинник мовного конституювання суб'єкта, репрезентант його особистого досвіду. Тут ми спираємося на О.Є. Сапогову, яка зазначала, що знак, символ, текст – все це інструменти не просто присвоювання культури, а й особистісного самовизначення людини в культурі, розширення власних кордонів та вихід за власні межі. Особливість текстових утворень як психічних знарядь полягає в тому, що вони мають подвійну спрямованість – кожен з них звернений одночасно і до соціокультурних реалій (за їх допомогою людина намагається трансформувати навколишній світ, вплинути на інших), й до суб'єктивності людини (вони стають засобом суб'єктивного перетворення внутрішнього світу) (Сапогова, 2007).

Дискурсивне самопроекування можна тлумачити також як імовірнісний процес. Різноманітні життєві події не лише можуть мати різні смислоутворювальні центри та по-різному осмислюватися на окремих життєвих етапах, а й відкривають у кожної людини внутрішні смислові простори, які створюють можливість для реалізації свого внутрішнього потенціалу (Епштейн, 2001).

У свою чергу, смисловий простір забезпечує цілісність, автономність та сталість особистості, сприяє збереженню її ідентичності, а також створює умови для самопроекування, віднайдення шляхів подальшого особистісного розвитку. У ньому зароджуються нові смисли, створюються ідеальні проекти та життєві стратегії, формуються нові самоідентифікації.

Таким чином, у смисловому просторі суб'єкта починає зароджуватися «Я-потенційне», якого ще немає, але яке вже можливе за умови «розототожнення» з самим собою, віднайдення нових смислових контекстів, створення персональних смислів, ідеальних особистісних проектів та життєвих стратегій, що відкривають шляхи для формування нових самоідентифікацій, а отже й нові перспективи розвитку.

Провідними дискурсивними формами, в яких може втілюватися проект «Я», є наративи, міфи, легенди про себе, особистісні концепції, що створюють різноманітні «версії себе потенційного», програмуючи таким чином власний особистісний розвиток. При цьому, створюючи власний особистісний та життєвий проекти, людина ставить перед собою «завдання

на смисл», у процесі розв'язання якого створює власну ментальну модель світу і самої себе, вибудовує власні життєві стратегії.

Інакше кажучи, самопроекування – це завдання для самої особистості (насамперед завдання на смисл), у процесі розв'язання якого людині слід осмислити себе, власну життєву ситуацію та перспективу, переглянути свою позицію у ціннісно-сміслових координатах, не лише інтерпретуючи та реінтерпретуючи свій життєвий досвід, а й саму себе. У свою чергу, реалізація особистісного проекту спрямована на впорядкування та визначення самого себе не лише для самоздійснення у соціальному світі, а й для саморозвитку, вибудовуванню власних канонів, нормативів, цінностей. Як вже зазначалося, обраний проект стає «сміисловою домінантою», базисним центром смислоутворення, визначаючи значимість усього, що відбувається з людиною, та відкриваючи перспективи подальшого особистісного зростання.

Таким чином, самопроекування можна тлумачити як процес збагачення й трансформації смислового простору особистості, що відбувається в результаті розуміння та інтерпретації індивідуального досвіду, який узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів та намірів людини, а також спирається на соціокультурні концепти, що організують особистісний досвід. Основою самопроекування є спрямованість особистості на власний розвиток. При цьому основним механізмом саморозвитку є особистісно орієнтовані практики, які актуалізують процеси особистісного зростання. До основних типів особистісно орієнтованих практик належать практики самопроекування, саморозуміння, самовизначення та самореалізації, причому ці практики є переважно дискурсивними.

Самопроекування передбачає наявність у внутрішньому плані свідомості певного дискурсивного поля, яке постійно поповнюється за рахунок набутого досвіду й узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів, намірів людини. При цьому людина спирається й на соціокультурні концепти, які організують її особистісний досвід.

Особистісний проект можна тлумачити як осмислену версію людського буття. Будучи втіленим у дискурсивній формі, він дає можливість особистості усвідомлювати себе, власний досвід, розкривати власні сенси. Реалізація такого проекту дає можливість людині не тільки самореалізуватися в соціумі, а й визначити шляхи власного розвитку у тому напрямі, який здається їй у даних соціокультурних та життєвих умовах найбільш прийнятним, таким, що відповідає власним цілям та завданням. Причому важливу роль тут відіграють освоєні особистістю способи семіотичного опосередкування та регуляції життєдіяльності, що здійснюються за допомогою дискурсивних практик, які дозволяють осмислювати, концептуалізувати події життя, вибудовуючи за допомогою цих процесів власну психічну реальність, створюючи власний життєвий та особистісний проекти.

Отже, одним із шляхів самопроектування як основи розвитку особистості є створення суб'єктивної психічної реальності, в основі якого лежать процеси інтерпретації, розуміння та осмислення життєвого та соціокультурного досвіду. Як зазначає В.М. Розін, психічна реальність – це події, що підкорюються певній логіці (сновидіння, ігри, мистецтво, наукове пізнання, життєві практики тощо), котрі людина про-живає та пере-живає. Увійшовши у певну реальність, людина знає, які у принципі події мають у ній відбуватися і як вони пов'язані між собою (Розин, 2002). До того ж таку реальність дослідник тлумачить як здатність мислити й усвідомлювати культурними текстами. Вона починає формуватися у молодшому шкільному віці з прийняттям дитиною вимог до самостійної поведінки. Якщо раніше готові сценарії, схеми поведінки та сприйняття навколишнього й себе самого надавалися ззовні, то у молодшому шкільному, а особливо у підлітковому віці ці зовнішні схеми та сценарії мають трансформуватися в особистісні схеми (Розин, 2004). Це закладає основу для формування системи базових особистих дискурсів і, як наслідок, для саморозвитку і самопроектування особистості.

Крім того, на думку В.М. Розіна, особистість формується при переході людини до самостійної поведінки, що передбачає створення приватних схем та сценаріїв самоорганізації психіки (Розин, 2002). Такими схемами і сценаріями, на нашу думку, є дискурсивні утворення (насамперед наративні) як найбільш культурно відповідні, «екологічні», такі, що легко засвоюються людиною у процесі онтогенезу. Як вважає Ю.М. Лотман, у результаті виникнення оповідальних форм мистецтва людина навчилася розрізняти сюжетний аспект реальності, тобто розчленовувати недискретний потік подій на певні дискретні одиниці, поєднувати їх з якимось значеннями та організовувати в упорядковані ланцюги. Виділення подій – дискретних одиниць сюжету – та надання їм певного сенсу, з одного боку, а також певної часової, причинно-наслідкової або якоїсь іншої впорядкованості, з другого, складає сутність сюжету. Створюючи сюжетні тексти, людина навчилася розрізняти сюжети у житті і, таким чином, тлумачити собі це життя (Лотман, 1999).

Отже, провідну роль у процесі самопроектування особистості відіграє культура, що виступає як концентрований організований досвід людства, основа осмислення як навколишнього, так й самого себе. Акумуляція, організація та впорядкування смислів, що здійснює культура є важливою умовою розвитку як особистості, так і культури. У свою чергу, смисли акумулюються в текстах культури, надаючи людині можливість засвоювати основні її норми, цінності, правила. Така знаково-смілова репрезентація соціокультурного світу, зафіксована у текстах культури (метанаративах) відображає сукупний досвід тієї чи іншої культури. Це дозволяє особистості присвоювати соціокультурний досвід через інтерпретацію та розуміння текстів культури і створювати на цій основі власні дискурси.

Таким чином, у метанаративах як важливих атрибутах культури акумулюється соціальний досвід, соціально та культурно прийнятні схеми

інтерпретації і сценарії дії у типових не лише соціальних, а й буденних ситуаціях. В свою чергу ці метанаративи багато в чому є акумуляцією та типізацією як індивідуального досвіду, так й досвіду окремих соціальних груп (субкультур). Вони, таким чином, задають конгруентні схеми інтерпретації, які є основою соціальної взаємодії та взаєморозуміння не лише окремих особистостей у культурі, а й важливою передумовою взаєморозуміння культур. Соціальний досвід є культурною конструкцією, на основі якої вибудовується індивідуальний досвід особистості.

Отже, психологічна герменевтика, яка розвивається у рідній постнекласичній психології, одним із провідних шляхів розвитку особистості вважає занурення її у дискурсивний культурний простір. Саме тексти культури є тим семіотичним ресурсом, засобом саморозуміння, що дозволяє особистості осмислити свій життєвий досвід, надаючи їй культурні зразки, норми розуміння та інтерпретації себе і власного життя. У результаті осмислення соціокультурного досвіду, що знаходить своє відображення у текстах культури, людина вибудовує власний особистісний текст («Я-текст»), який створює своєрідну культурну канву розвитку, що є базою для розуміння світу, осмислення власного призначення, створення проекту власного життєвого шляху. Тексти, створені культурою, є невичерпним семіотичним ресурсом для самоосмислення та самопроектування, оскільки у них зафіксовані соціокультурні норми, програми, способи освоєння реальності, представлені різні культурно прийнятні варіанти особистісного розвитку та шляхи самоконструювання, а також версії «ідеальної» для даної культури особистості. Інакше кажучи, тексти культури є одним із універсальних засобів саморозуміння, самоідентифікації та саморозвитку. Насамперед це стосується оповідальних текстів (нарративів).

Таким чином, проводячи дослідження у руслі психологічної герменевтики, ми виходимо із тлумачення особистості як оповідача історій. Саме історія, яку людина «створює», «пише» впродовж усього свого життя, узгоджуючи її з історією країни, культури, суспільства, вписуючи при цьому себе у цей соціокультурний контекст, і дає їй можливість узгоджувати як особисту, так і соціальну ідентичність, відчувати не лише особистісну усталеність, зв'язок між минулим та теперішнім, але й здатність до самопроектування, можливість адекватно жити й діяти у соціумі. На основі текстів культури та закладених у них особистісних проектів будуються персональні тексти, що відображують особистісний та життєвий проекти, а також можливі шляхи самоінтерпретації, самоосягнення та самоконструювання.

Як зазначає А. Шюц, кожна людина, починаючи з дитинства, приймає готову, стандартизовану схему культурного зразка, що надають їй батьки, вчителі, вихователі, культурні авторитети, як зразок поведінки у більшості соціокультурних ситуацій. Дослідник вважає такі культурні зразки рецептами інтерпретації соціального світу, що функціонують як припис до дії, а також як схема інтерпретації та самовираження (Шюц, 2004). До них можна віднести типові біографії, що знайшли своє відображення в

літературних творах, оповідях дорослих, інших культурних повідомленнях. З поняттям культурного зразка співвідноситься поняття базисних культурних сценаріїв та картин світу, запропоноване В.М. Розіним (Розин, 2004). На їх основі потім будуються особисті сценарії, історії, особистісні наративи. Інакше кажучи, культурні зразки та сценарії є типовими схемами інтерпретації тих чи інших соціальних явищ, а також сценарії дії в типових соціальних ситуаціях.

Однак мозаїчність сучасної культури, на яку першим звернув увагу А. Моль, стає на заваді розвитку особистості, особливо особистості дитини, гальмує формування здатності до проектування як свого життя, так й власної особистості. Мозаїчну культуру дослідник тлумачить як таку, що засвоюється не через систему освіти, яка існує у тому чи іншому суспільстві, а в результаті впливу засобів масової інформації (Моль, 1973). Як наслідок, особистість занурюється в досить різноманітні, а почасти суперечливі, такі, що не пов'язані між собою у певну цілісність, дискурсивні простори. Це, у свою чергу, сприяє породженню особистих текстів (точніше, їх слід назвати квазітекстами), які не є результатом інтерпретації та осмислення індивідуального та соціокультурного досвіду, а «проковтуванням» зразків, що подаються у ЗМІ та пов'язані між собою за мозаїчним принципом. Результатом цього є не породження наративів та інших особистих текстових утворень, а міфологізація свідомості, що відображає основні міфи сучасної культури. У цьому випадку в свідомості особистості представлений не «Я-текст» (нاراتив), що є суттєвим відображенням її ідентичності, а мозаїка різноманітних типових сюжетів. Як наслідок, створюється сприятливе підґрунтя для психологічного маніпулювання. Здійснюється воно за принципом гіпнотичного впливу – коли поява якогось типового сюжету, ситуації, ключового слова запускає увесь міфологічний ланцюг, тобто накладає на ситуацію міфологічні інтерпретаційні патерни або спонукає людину до типової стереотипної поведінки, що не завжди відповідає вимогам тієї чи іншої конкретної ситуації.

У той же час інтерпретація особистого та соціокультурного досвіду, розуміння реальності та себе у цій реальності є однією з найважливіших умов особистісного розвитку. Пов'язано це з тим, що в особистісному тексті, насамперед наративі, відображено та об'єктивовано смислові структури особистості, а останнім часом все більше дослідників приходять до розуміння особистості як психологічної категорії в її смисловій інтерпретації. Тобто під специфічним змістом особистості розуміється її смисловий вимір, її внутрішній світ, що має смислову природу. Саме смислові структури забезпечують орієнтацію особистості в сфері її існування у соціокультурному середовищі. Таким чином, сенси виступають як механізми смислової регуляції життєдіяльності людини, як засіб її зв'язків з навколишнім. При цьому в якості провідної смислоутворювальної технології виступає діалог, як внутрішній, так й діалог з оточуючим світом, з культурою (Психология личности, 2007).

Таким чином, незважаючи на тенденції сучасної культури перетворити особистість у простого коментатора, а почасти навіть спостерігача власного життя, який занурений у нескінчений потік різноманітних повідомлень, маніпуляцій, міфологізацій, ми маємо прагнути прямо протилежного – розвитку в особистості позиції відповідальності за власне життя, її авторство. Інакше кажучи, сучасна особистість збереже себе, власну ідентичність за умови, якщо вона із пасивного споживача, що захоплюється різноманітними зовнішніми маніпулятивними дискурсами, перетвориться на автора, «менеджера себе» (В.М. Розін), здатного турбуватися про себе, свій розвиток, автора власної життєвої історії, яка виникає у процесі інтерпретації, розуміння та осмислення різноманітних життєвих ситуацій, загалом, власного життєвого та соціокультурного досвіду.

Спираючись на висловлені вище положення, можна визначити основні шляхи особистісного розвитку у контексті психологічної герменевтики:

- інтерпретація та реінтерпретація особистого та соціокультурного досвіду;
- побудова власної символіки, яка дозволяє створити особистий концепт, міф, оповідь;
- створення на цій основі власної життєвої історії, на основі особистих наративів, концепцій, міфів;
- вибудовування власного особистісного та життєвого проєктів як основи подальшого розвитку.

Результатом діяльності проєктування є проєкт як модель такого об'єкту, який здатний перетворити ситуацію в ідеальну (Генисаретський, 1990). У контексті нашого дослідження такою моделлю є дискурс, в якому відображено проєкт власного життя та себе-бажаного, здатного прожити таке життя, отримавши задоволення від нього (нагадаємо слова Р. Барта, що задоволення від тексту – це текст, який ти сам хотів би написати). Крім того, самопроєктування передбачає процес побудови власного проєкту, який багато в чому є процесом розуміння ті інтерпретації власного досвіду, з одного боку, з іншого – процесом перевизначення та довизначення основних смислових задач, які постають перед людиною впродовж її життя. Крім того, ефективний проєкт має бути не запозиченим із соціуму, а розробленим самою особистістю як результат її життєтворчої активності.

Базуючись на зазначених вище положеннях в основу розробки технологій дискурсивного самопроєктування особистості нами покладено:

- характеристики власне процесу самопроєктування, нормативна модель якого буде подана нижче;
- вимоги до особистості, здатної вибудовувати дискурс, що відображає бажаний проєкт;
- особливості самого дискурсу на кожному з етапів самопроєктування.

Таким чином, вираженням авторської позиції людини по відношенню до себе та власного життя є її життєбудівнича активність, яку можна тлумачити як дію за власним планом, задумом, проєктом, пов'язану з

інтерпретацією попереднього досвіду, що здійснюється шляхом занурення у соціокультурний дискурсивний простір та створення власного смислового простору як вагомого чинника самопроектування й саморозвитку. Людина у процесі самопроектування звернена на саму себе й на трансформацію власних сенсів, інакше кажучи, можна припустити, що саморозвиток і самопроектування – тісно пов'язані процеси, орієнтуючись на тезу Л.С. Виготського, що людина не лише розвивається, а й будує себе.

1.2. До проблеми становлення дискурсу самопроектування

Сучасна інтерпретація феномена культури як «мережі значень» (Дж. Александер, К. Гірц) або як «практик означування» (В. Уільямс) фактично ототожнює поняття культура і дискурс. Якщо М. Фуко і Ж. Деріда визнавали існування дискурсивних і недискурсивних практик, то окремі сучасні дослідники знімають це протиставлення і пропонують інтерпретувати термін дискурс як постлогоцентричну інтерпретацію культури. Ця важлива тенденція у розумінні феномена культури у сучасному гуманітарному дискурсі, яку поділяє все більша кількість дослідників, базується на тлумаченні культури як гіпертексту, множинній квазі (лат. *quasi* неначе, нібито) реальності, що є дискурсивним результатом лінгвістичного повороту в європейському мисленні, який фактично поставив під сумнів існування меж між мовною та онтологічною реальностями.

Традиційні для наук про культуру запитання як з'являються та функціонують ті або інші культурні артефакти трансформувалися у питання про те, що означають ці артефакти, як і чому вони набувають певних значень та чому саме такі значення ми їм приписуємо. Лінгвістичний поворот призвів також до важливих методологічних змін й у розумінні таких базових філософських понять як час, простір, історія тощо. Усвідомлення кінця ери християнського розуміння часу як кумулятивного лінійного процесу нарощування культурних значень обернулося метафорою «мережа» та появою ідеї мережевої онтології (Б. Латур). Виразним прикладом розуміння культури як множинного тексту, в основі якого знаходиться феномен «мережі значень», може бути запропоноване Р.Бартом у роботі «S/Z» визначення феномена множинного тексту. «Множинному тексту невідома наративна структура, граматики або логіки оповіді (...). Такий текст пронизаний мережею безкінечних, переплетених між собою внутрішніх ходів, які не мають один над одним ніякої влади; він є галактикою означуючих, а не структурою означених; у нього не має початку, він зворотній; до нього можна вступити крізь множину ходів, жоден із яких неможливо напевно визнати головним... в основі цієї смислової системи знаходиться конотація (...) тобто зв'язок» (Барт, 1970, с. 16–18). Як у контексті такого розуміння феномена культури можливе становлення суб'єкта самопроектування? Спробуємо окреслити методологічні контури означеної проблеми.

Людина це істота, яка говорить і проживає власне життя на символічному рівні існування. Її розвиток відбувається завдяки тому, що

вона від народження включена у символічну систему, самореалізується в ній, переживає її вплив на себе, а також конститує її. «Віддавши себе владі символічно-опосередкованих програм...людина буквально мимоволі сама себе створила» (Гирц, 2004, с. 60). Медіатором або «символічним третім» (Ж. Лакан), тобто посередником між людьми, у символічному світі є знак. Він замінює відсутність реального об'єкту й у цьому посередництві полягає його головний функціональний смисл та роль у культурі. Оскільки знак є лише маркером і посередником, його розуміння не є можливим поза певною системою зв'язків. Такою системою зв'язків є значення. Щоб отримати значення знаку, його необхідно розмістити відносно інших знаків. Це відбувається завдяки артикуляції. Е. Лакло і Ш. Муфф визначають артикуляцію як «будь-яку практику, яка встановлює відношення між елементами таким чином, що ідентичність елементів змінюється» (Л. Филлипс та М. Йоргенсен, 2004, с. 59). Французький дослідник Ф. Лаку-Лабарт звертає увагу на те, що М. Гайдеггер вважав артикуляцію головним законом інтерпретації. Термін же артикуляція, який на думку дослідника походить від терміну *ars* – мистецтво, є мистецтвом встановлення відносин між *фюсісом* і *техне*. (Де *Фюсіс* – «невичерпне» – «Земля», а *Техне* – створене або те, що підлягає творенню – «Світ») (Лаку-Лабарт, 1999).

Як предмет уяви, переживання та інтерпретації наші знання, можливості, майбутнє, стосунки зі світом, з іншими людьми та із самими собою можуть бути ідентифікованими тільки завдяки значенням, які можна визначити, слідом за Е. Гусерлем, як зрозумілий спосіб взаємодії з предметністю, як відношення, що формується як наслідок і результат певного досвіду взаємодії. Значення і предмет, за Е. Гусерлем, ніколи не можуть бути тотожними, проте значення – це форма завдяки якій модулюється предмет пізнання та переживання. Воно утворює первинний дорефлексивний контекст, насичується часом та історією, а отже є простором можливих дій людини. Інтерпретуючи ідеї Е. Гусерля, дослідники звертають увагу на те, що у Е. Гусерля значення начебто вкладені в психічні переживання. Переживання завжди інтенційні, це у свою чергу означає, що значення є можливими тільки завдяки інтенції. Але спрямованість значення, його інтенція і є смислом. Акт надання смислу, за Е. Гусерлем, – це інтенційне відношення (Гусерль, 1994). Як бачимо з наведеного фрагмента, Е. Гусерль ототожнює поняття значення і смисл, що, до речі, підтримує і Ж. Деріда, для якого це розрізнення при побудові його граматики як теорії письма не має сенсу, так само як не має, на мій погляд, сенсу це розрізнення і для інтерпретації культури як «мережі значень».

Оточуючий людину світ наділений інтенцією. Будь-які дорожні знаки і штрих-коди, маркери, календарі, годинники і безліч інших важливих і не дуже важливих речей, які оточують людину, несуть у собі інтенції людей, які їх створювали, і якщо раптом ми захочемо використати той або інший символ або річ всупереч загальноприйнятому її значенню, ми зробимо це наперекір її інтенції, яка як елемент людської активності входить в

інтенціональну структуру засобів і цілей та перетворює її у «навмисні» думки, дії та вчинки.

Постановка цілей, здійснення виборів, прийняття рішень – це встановлення інтенційних зв'язків людини зі світом, із майбутнім, із самою собою як об'єктом аналізу, інтерпретації та самопроекування. М. Мерло-Понті, з ім'ям якого пов'язаний важливий етап розвитку теорії інтенціональності, вводить поняття тілесної інтенціональності, яка, за його версією, як підґрунтя практичної дії людини в світі є справжньою суб'єктністю, хоча й анонімною (Мерло-Понті, 1999). Саме на рівні анонімної тілесної інтенціональності виникає така важлива модальність особистісного самопроекування як «Я можу» або «Я не можу», яка спрямовує дії людини як у сучасному, так і в майбутньому, наче виштовхує їх до меж тілесних звичок, стримуючи здатність до самопроекування сталими структурами власної інтенціональності. Цієї думки дотримується і А.–Ж. Греймас «За посередництвом тіла, що сприймає, світ перетворюється у смисл – у мову, а екстеросептивні фігури інтеріорізуються, й образність виявляється як певний спосіб мислення суб'єкта» (Греймас, 2007, с. 24).

Класична картезіансько-кантівська традиція тлумачить головну функцію свідомості по встановленню предметних зв'язків як таку, що має домовний характер. Дискурсивні методологи укоріненість свідомості в мовних структурах розглядають як умову можливості інтенціональності. Одним із методологічно важливих положень конструктивізму є настанова тлумачити фундаментальні структури реальності як проекції мови. В цій парадигмі значення конструюються дискурсивно і саме наша мова визначає те, що і як ми розуміємо в тому числі і під фундаментальними структурами нашого буття.

Важливість введення поняття інтенціональності у контекст нашого дослідження ми вбачаємо в тому, що воно дозволяє нам визначити інтенційні зв'язки як нереклексивний контекст від якого залежить рефлексія і який, на думку М. Мерло-Понті є її вихідною, постійною і кінцевою ситуацією. Інтенційні об'єкти нашого свідомого життя це особливі об'єкти відмінні від рефлексивних утворень. Рефлексія послаблює інтенційні нитки, які пов'язують нас зі світом, відступає в сторону, щоб побачити трансценденції, які б'ють ключем (Мерло-Понті, 1999).

Головне значення інтенції, яка фактично породжує психічні феномени, полягає в тому, що вона організовує перцептивні операції, векторізує наш внутрішній простір й проектується в світ, стримуючись водночас сталою типікою своєї власної інтенціональності, яка утворює межі повсякденного щоденного існування людини. Щоденні звички і рішення, такі як, наприклад, що читати, дивитися, носити, як відпочивати, як і що їсти, як починати свій ранок і закінчувати день, з ким зустрічатися і як святкувати значущі події – це рішення не тільки про те, як діяти, але й у кінцевому рахунку, ким бути. Це ті тривіальні рішення, які, начебто, відповідають щоденним потребам людини, але саме вони поставляють «символічні речові форми» для наративізації самоідентичності та формування і стилізації життєвих проєктів.

За спостереженнями дослідників навіть той, хто постійно переїздить, не може обійтись без габітусу життя у дорозі. У постійних мандрівників утворюється так названий кокон мобільності (Слотердаjk, 2014). Тобто звичне повсякденне існування, «світ рутинізованих практик» (Е. Гідденс) людини є самореферентним існуванням, тим рівнем існування, на якому відбувається самовідтворення людини, а отже її самопроекування, яке цілком можна інтерпретувати як один із можливих модусів людського існування.

Інтенціональність яка проектується, організована своєю власною спрямованістю, інвестується в дискурс у вигляді слова, звуку або жесту. А. Леруа-Гуран навіть техніку визначає як одночасно організовані у певній послідовності інструменти і жести, де жест починається як інтенціональність, що здійснюється.

Ж. Деріда ототожнює інтенцію і волю, «силою метабажання» та екзистенціальними симулякрами називає її А.–Ж. Греймас, а прихильники психоаналізу, і зокрема Ж.–Ф. Ліотар, вважає, що в артикуляційну фразу (фігуру або дискурс) інвестується або контрінвестується, або «нейтралізується» «енергія афекту». «Діяння делегує одного або кількох представників (*des représentants, Repräsentanz*) у порядок, у мову, яка передбачає референцію (*référéncie, Vorstellung*). Те, що я називаю фразою (фраза-*token*) (...) становить собою уявлення певного універсуму, будь він навіть дуже малим і слабим. Універсум означає: багато в одному. Одна фраза становить одразу безліч інстанцій: *quid, de quo, a quo, ad quod*⁴ тобто відповідно смисл, референта, адресанта та адресата. Тому що інстанції, які артикулюють те, що фраза наводить у вигляді універсуму, є також і валентностями, завдяки яким одній молекулярній фразі щастить поєднатися з однією або з багатьма іншими. (...) Інститут (...) формується паралельно з артикуляцією фрази афекту у подвійну полярність референтності» (Ліотар, 1999, с. 24).

Коли інтенційні переживання проектуються в дискурс, вони впідпорядковуються як граматичним правилам мови, так й існуючим порядкам сенсу, які, в даній парадигмі інтерпретації, є похідними від граматичних порядків. Так дякуючи мові відбувається інституціалізація суб'єктивності (Р.Барт, 2008). Мовні висловлювання, які виконують функцію обмеження, формування та підпорядкування, отримали назву об'єктивуючого дискурсу. М. Фуко визначає ці обмеження як внутрішні умови існування будь-якої дискурсивної практики (Фуко, 2003).

Прикладом того, як смислові зв'язки конструюються граматично, може бути інтерпретація феномена «я» запропонована Р. Харре. Вчений звернув увагу на те, що граматична структура європейських мов зрівнює зовсім різні за масштабом, науковою значимістю та вживаністю поняття. Так вираз «це стіл» і «це я» побудовані таким чином, що поняття «я» і «стіл» виявляються однотипними поняттями і вказують на їхнє існування не тільки як на граматичні конструкції, але й як на реальні об'єкти в світі. Вираз «це стіл», вважає Р. Харре, вказує на існування реального столу. За аналогією ми переносимо це значення на вираз «це я» і підміняємо його граматичне

існування реальним, об'єктивним. А насправді, вважає Р. Харре, «я» та інші вирази першої особи є нічим іншим як індексом місця (indices of location). Засвоївши граматичну конструкцію «я», ми одночасно засвоюємо впевненість в існуванні внутрішнього «я» як реальної сутності нашого внутрішнього простору. Проте насправді, зауважує Р. Харре, за цією граматичною конструкцією приховується певним чином вибудована комунікативна ситуація (Harré, 1989).

Дослідники звертають увагу на те, що існують душевні та емоційні стани, які розпізнаються та чітко (clearly) сприймаються людьми незахідних культур, проте не перекладаються і не ідентифікуються західною термінологією. Як приклад наводиться японське *amae*, яке буквально перекладається як почуття солодкої залежності від іншої людини. Подібні спостереження лише підтверджують висновки про соціально та культурно, тобто дискурсивно сконструйовану природу психологічної термінології. Таж сама авторка наводить приклад змін протягом 50 років поняття «дитяче здоров'я», яке, на її думку, свідчить про дискурсивну природу самого феномена – дитяче здоров'я (Burr, 1995). Проте не тільки термінологію але й самі психічні феномени, такі як, наприклад, емоції.

Процедура надання значення передбачає віднесення предмета нашої уваги до системи цінностей, які поділяє особистість. Соціальні норми вводять у світ людини особливу модальність – цінності – вимір припустимого. Культурні цінності, смисли та значення «згортаються» у формах індивідуальних значень, смислів, переживань. Узагальнені способи персоналізації породжують культурні типи особистісного самопроекування зі своєю особливою інтенціональною структурою, яка і визначає тип особистісного самопроекування. Цінності це не тільки можливості, але й важливі ресурси психологічної стабільності людини. Розмірковуючи над власним майбутнім, вибудовуючи плани, проекти людина наділяє ресурси, якими володіє або якими вона вважає що володіє, тими смислами та символічними значеннями, які для неї є найбільш значущими і відповідають, з одного боку, її потребам та інтересам, а з іншого, мріям, фантазіям та бажанням. Здатність же людини інтерпретувати події власного життя, розповідати про них історії відбувається на тлі тематизації текстури її інтенціональних переживань.

Рух людини до самої себе, форми становлення цього руху в європейській культурній практиці прийнято відстежувати з часів греко-римської античності. Перші паростки раціонального ставлення людини до себе, міркування та інтерпретацію цього досвіду, втілення та його артикуляцію ми знаходимо у античних філософів. Нашу прихильність пояснювати витoki європейської культури текстами стародавніх греків П. Рікер пояснює пошуками «неситуативних референцій», які переживають стирання з пам'яті відпочаткових ситуацій, а надалі розглядаються як можливі модуси існування, як символічні виміри нашого буття-в-світі (Рікер, 2008).

Місцем становлення будь-якого дискурсу Ж. Курте та А.–Ж. Греймас у роботі «Пояснювальний словник теорії мови» (1982) вважають процес висловлювання. Бінарна опозиція визнається першою історичною формою та умовою його виникнення. В якості такого висловлювання ми приймаємо слідом за французьким дослідником Л. Дюмоном фразу (думку, ідею) про те, що за три сторіччя до Христа у засновника Стої Зенона з Кітіона, виявився принцип усього подальшого розвитку європейської цивілізації – «Благом є те, що робить людину незалежною від зовнішніх обставин» (Дюмон, 2003). Згідно з логікою Ж. Дельоза, щоб відбувся смисл даного висловлювання, він має стати об'єктом другого висловлювання, а потім наступного і віднайти специфічний мовний засіб для свого представлення, яким є дієслово (Дельоз, 1998). У нашому випадку таким дієсловом є дієслово «робить», що власне і визначає активний наполегливий смисл і важливість даного висловлювання.

Головною інтенцією дискурсу самопроекування Н. Чепелева вважає його «спрямованість на розвиток» (Чепелева, 2017). Розвиток або у контексті нашого дослідження становлення суб'єкта самопроекування починається як і будь-який розвиток із розрізнення, шляхом диференціації польової структури (Ж. Дельоз, Ж. Деріда, Ф. Перлз, П. Рікер). Поява суб'єкта даного висловлювання і самого висловлювання свідчить про те, що в культурі розпочався процес «послаблення інтенційних ниток» (М. Мерло-Понті), який пов'язує людину зі світом, завдяки чому вона стає чутливішою по відношенню до відповідної проблематики і починає диференціювати та виокремлювати себе від світу. Першою історичною формою або умовою виникнення висловлювання, наведеного Л. Дюмоном, стає бінарна опозиція Я – світ, яка у процесі становлення дискурсу самопроекування у процедурах інтертекстуальності перетворюється на потужну тему прототипну дискурсу самопроекування. «Потрапивши в певне місце в символічному просторі культури, людина починає втілювати, уособлювати функцію цього місця, оскільки просторове розміщення завжди є певним способом підпорядкування, місцем фіксації. Місце, або топос, організує подію комунікації таким чином, що позиціонування набуває характеру інтенціональної смислової кореляції» (Лебединська, 2012, с. 120).

Історичну тяглисть та трансформаційну історію, що здійснюється у розгортанні дискурсивних практик, підтримує така дискурсивна технологія як номіналізація, яку П. Серіо визначає як процедуру введення імен у текстову пам'ять... Згідно з позицією П. Серіо висока частотність номіналізації є показником особливого типу стосунків, що пов'язують текст як кінцевий замкнений продукт з умовами його виробництва (Серіо, 1999). У цьому висловлюванні ми бачимо три важливих найменування стоїки, Зенон і Кітіон, які дозволяють дослідникам розпочати процес вивчення контексту даного висловлювання. «...стоїки вперше побачили у світі не тільки те (...), що людину створено для споглядання універсуму, немов для свого довершення йому бракує тільки глядача, що його прославляє; радше сам універсум створено для людини, як запропоноване їй видовище: вона як глядач є метою, а не засобом, єдиним розумним адресатом, до якого могли

бути звернені всі речі» (Блюменберг, 2005, с. 64).

Стоїцизм як світоглядна позиція, філософська система і стиль життя відомий своєю головною моральною установкою, яку Б. Рассел формулює як мужність гідно зустріти нещастя. На цілі сторіччя моральна установка стоїків, виражена в одному висловлюванні її засновника, утворила в європейській культурі дискурс, який запропонував новий проект як обриси нового буття – в світі. Що підтверджується роздумами П. Рікера про те, що справжнє призначення дискурсу полягає у проектуванні світу. «Лише письмо, звільнюючись не тільки від автора, проте й від вузьких рамок ситуації діалогу, розкриває призначення дискурсу у проектуванні світу. Пов'язуючи таким чином референцію з проектуванням світу, ми згадуємо не тільки М. Гайдеггера, проте й Вільгельма фон Гумбольдта, для якого призначення мови полягає у встановленні зв'язків людини зі світом (Рікер, 2008, с. 26).

Критична налаштованість античних мислителів обернулася здатністю програвати у власній уяві всі можливі відповіді на запитання, що ж власне складає сутність того чи іншого явища. Установка на плюральність знання дозволила еллінам запропонувати різні версії світорозуміння: від спроби пояснити тотожність людини і світу до повного заперечення цієї тотожності. Дискурсивний розвиток передбачає як появу нових текстів, так і появу нових дискурсивних форм. До однієї з таких дискурсивних форм раціоналізації дискурсу самопроектування належить феномен життєвого стилю. На підставі проведеного аналізу А. Кронік припустив, що на основі двох головних форм принципу саморегуляції, які він визначив як посилення людиною значущості світу або, навпаки, посилення власних можливостей, людина, прагнучи щастя (прагнення щастя, на думку А. Кроніка, виконує стилеутворюючу функцію), відповідним чином вибудовує власний стиль життя. Насолода життям, аскетичний стиль життя, життєва активність або споглядальність як цілі життя та психологічні шляхи досягнення цих цілей у майбутньому, відповідним чином мотивують (де мотивація це анонімна інтенціональність – І.Л.) людину, втілюючись у стилізованому життєвому проекті. Таких завершених, повних життєвих стилів він нарахував 4: гедоністичний, аскетичний, споглядальний та дієвий (Кронік, 2003).

Як процес виробництва, становлення та сприйняття значень дискурсивні практики, які утворюють дискурсивний порядок і є результатом культурно-історичного розвитку, регулюються існуючими формами інтеракції та інтерсуб'єктивно визначеними нормами. Тобто, спосіб втілення досвіду самопроектування коригується відповідною нормативною процесуальністю завдяки внутрішній раціональності людини, яка користується мовою як механізмом координації. Моральна установка стоїків наповнила дискурс самопроектування «матеріальністю» (Р. Барт), задала йому перспективу, точку зору, «яка сама по собі лежить в основі теорії суб'єкта» (Лебединська, 2015). Трансформаційна історія дискурсу самопроектування, його текстуальна пам'ять, образність, контекстуальність, агональність (Л. Вітгенштайн), «семіотичний стиль» (А.–Ж. Греймас) та

мережа розкинутих значень задають перспективи становленню людини як суб'єкта самопроекування про що свідчить історичний досвід європейського дискурсу самопроекування, витoki якого ми знаходимо вже в античних дискурсивних практиках.

1.3. Нормативна модель дискурсивного самопроекування особистості

Як вже зазначалося вище (див. 1.1.) самопроекування можна тлумачити як процес збагачення і трансформації смислового простору особистості, що відбувається в результаті розуміння та інтерпретації індивідуального досвіду, який узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів та намірів людини. Воно спирається на соціокультурні концепти, що організують особистісний досвід. Самопроекування здійснюється через дискурсивні практики, які передбачають створення власних дискурсивних проектів.

Самопроекування спрямовано на створення особистістю ідеальних моделей себе, причому зміст цих моделей може багаторазово трансформуватися залежно від завдань, які ставить перед людиною соціум, та які вона приймає шляхом процесів їх перевизначення та довизначення. Це, у свою чергу, призводить до реконструкції особистістю як власних уявлень про зовнішню та внутрішню реальність, так і результатів інтерпретації та реінтерпретації особистого досвіду. Основними дискурсивними моделями особистих проектів є нарратив як створення власної ідеальної історії та тезаурус як створення ідеальної особистісно неповторної картини світу.

Особистісний проект може втілюватися в різноманітних дискурсивних формах. Провідною з них є нарратив (тобто оповідальний текст). Крім того, такими формами можуть виступати міфи, легенди про себе, особистісні концепції, що створюють різноманітні «версії себе потенційного», програмуючи таким чином власний особистісний розвиток. Інакше кажучи, у процесі створення особистісного проекту людина або «програє» себе, створюючи міфи та легенди про себе, або розповідає про себе, створюючи власну історію, або концептуалізує себе, створюючи особистісний гіпертекст, який базується на тезаурусному осмисленні життя (Самопроекування особистості..., 2016). Під останнім М.Н. Епштейн розуміє створення концептуальної моделі, яка покладається особистістю в основу свого світогляду та самоопису (Епштейн, 2007).

Самопроекування може виступати й як завдання для самої особистості (насамперед завдання на смисл), які попервах запозичуються із соціуму, але в процесі життя та власного розвитку людина може їх перевизначувати та довизначувати, реконструюючи таким чином як власні уявлення про зовнішню та внутрішню реальність, так і результати інтерпретації і реінтерпретації особистого досвіду.

Спираючись на ідеї Ю.І. Машбиця про перевизначення та довизначення учінневих задач (Машбиц, 1988), під перевизначенням задачі на смисл, котре ставить перед особистістю соціум, ми будемо розуміти зміну

структури задачі з метою адаптації її до власної психічної реальності без зміни її внутрішнього сенсу та без усвідомлення необхідності внутрішніх змін, спрямованих на саморозвиток. У свою чергу, довизначення задачі на смисл – це привнесення особистісного сенсу в задачу, що залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних чинників. Воно спирається на розуміння та інтерпретацію особистого досвіду і веде до трансформації смислового простору особистості, спонукаючи її до самозмін, саморозвитку, самопроектування.

При цьому, зважаючи на той факт, що функціональне призначення проектування полягає у створенні ідеальних моделей об'єктів (там само), у процесі самопроектування може багаторазово змінюватися зміст ідеальних або бажаних «моделей Я» та власного життя залежно як від зовнішніх, так і від внутрішніх чинників. Причому, згідно нашої концепції, ці моделі є переважно дискурсивними. Основними моделями особистісних проектів, на нашу думку, є наратив (як замислення себе, створення власної ідеальної історії) та тезаурус (як створення ідеальної, особистісно неповторної картини світу). Розглянемо, як діють ці моделі в процесі засвоєння основних життєвих цілей і завдань, які ставить перед собою особистість, спираючись на соціокультурні стандарти.

Якщо говорити про наратив, то в процесі перевизначення смислових задач змінюється лише зовнішня структура «Я-тексту», тобто інакше компонуються події, деякі вилучаються, інші, навпаки – додаються та стають ключовими в той чи інший період життя. При цьому глибинна (смілова) структура тексту залишається незмінною.

У процесі довизначення трансформується смілова структура тексту про себе. Наратив трансформується в тезаурус, котрий можна визначити як різновид внутрішнього дискурсу, що передбачає зміну картини світу в свідомості людини. У цьому випадку людина починає відчувати себе автором власного життя. Можна припустити, що трансформація досвіду в тезаурусний стан сприяє самопроектуванню (Самопроектування особистості..., 2016).

Виходячи з викладених вище теоретичних положень, нами було розроблено нормативну модель дискурсивного самопроектування особистості (рис. 1).

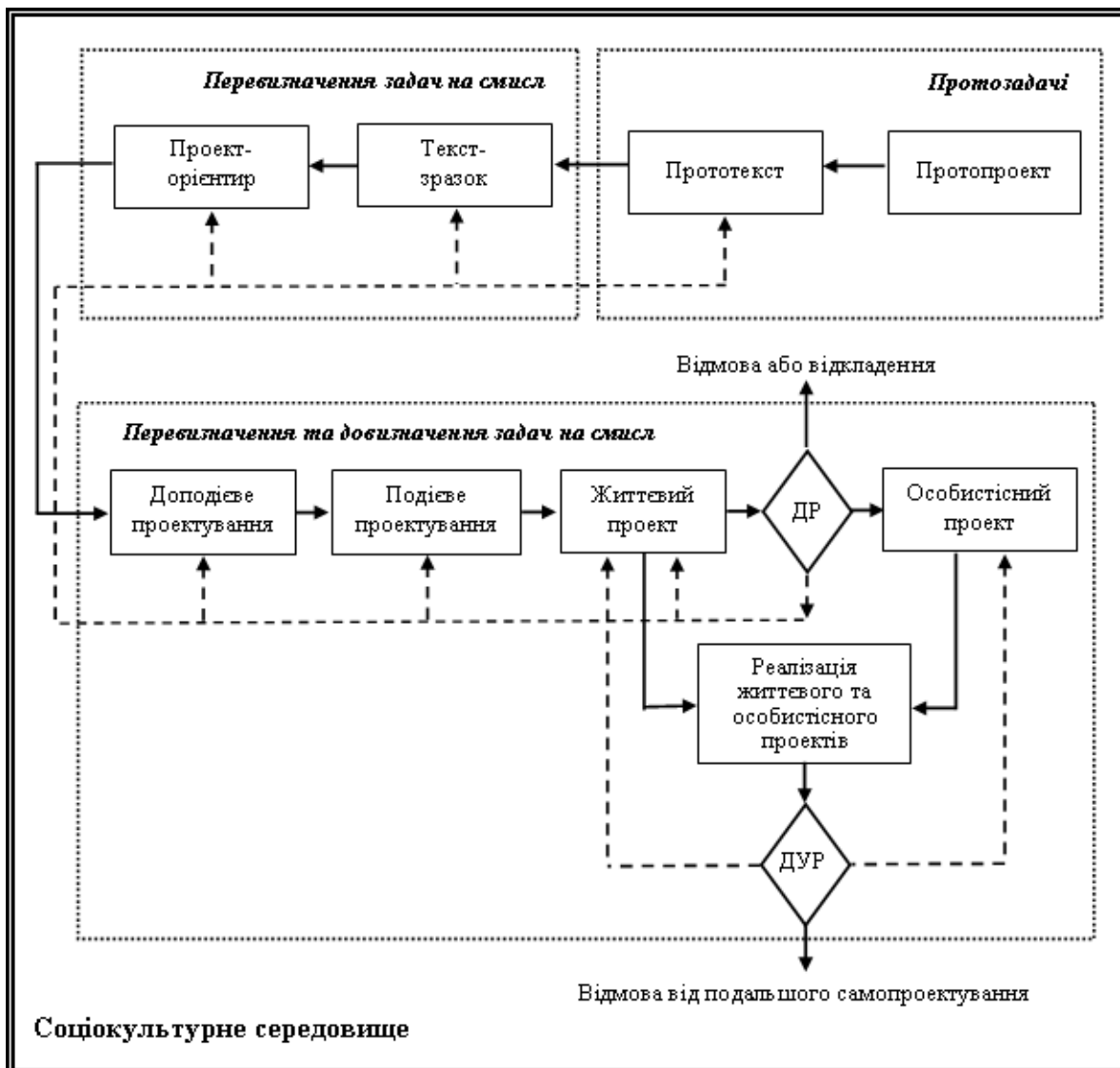
Зупинимось більш детально на характеристиці структурних складових запропонованої моделі.

1. Зародження протопроєкту як стану невизначеності, неможливості, передчуття майбутнього, якого ще не існує, а є лише відчуття можливості його детермінації. Це досеміотична, довербальна стадія самопроектування, передчуття його можливості.

Від самого початку протопроєкт перебуває в своєму можливому стані в міфі (в особистісному міфі), у якому сконцентровані основні життєві смисли, цінності, мета життя, стратегії і загальні принципи їх реалізації. «Життя відбувається і діється в міфі, тому що міф – це ціннісно-сміловий простір, у якому людина обживається, а значить, оформлює і реалізує свій життєвий

проект» (Шаров, 2012, с. 448). Протопроект може бути присутнім у житті людини імпліцитно впродовж довгого часу, перебуваючи у фоновому, «дрімаючому» стані. Виникає певна ідея, образ майбутнього в його співвідношенні з іншими можливими альтернативами.

2. Створення прототексту особистості, що базується на зародженні задуму свого життя та себе бажаного. Проте сам момент цього зародження рідко вдається відрефлексувати та реконструювати з достатньою ймовірністю. Одну з причин цього становить спрямованість вектора особистісної рефлексії не на конкретний задум, а на динаміку його міграцій.

ДР – діагностика ресурсів;
 ДУР – діагностика успішності реалізації.

Рис. 1. Нормативна модель дискурсивного самопроекування особистості

Задум фіксується в різних чорнових варіантах, чернетках особистісного тексту – особистісних змістах (значеннях, смислах, цінностях), які не було асимільовано, привласнено особистістю як «такі, що їй належать» («нею

породжені», «її власні»), або «помилково породжені».

Чернетки займають центральне місце в процесі вибудовування «Я-тексту» особистості. Згідно поглядів М.Н. Епштейна, «чернетки не відкидаються, а зростаються в чистовик так, що остаточний текст надає можливість для більшої кількості варіативних прочитань, ніж кожна із чернеток. Твір дозріває по мірі того, як вбирає в себе всі свої попередні варіанти і перетворює стадії свого написання в потенції свого прочитання» (Эпштейн, 2001).

На нашу думку, кожний «Я-текст» особистості має свій прототекст, що становить не тільки сукупність усіх текстів (у широкому значенні), але й сукупність усіх кодів, що лежать в основі «Я-тексту». Останній, у свою чергу, виконує метареферентну функцію стосовно прототексту, тобто інтерпретує його зміст. А реалізований особистістю у своїх життєздійсненнях текст («чистовик») стає, у певному значенні, архітекстом, тобто реконструкцією задуму (інваріанта або моделі тексту) на основі семантичного ядра чорнових варіантів.

У процесі самопроекування завдання зводиться не до утилізації, а потенціювання, множення смислових можливостей особистості. Особистісний нарратив зароджується і розбудовується не стільки в результаті послідовних актуалізацій вихідного задуму, скільки в процесі збільшення кількості задумів, їх поєднань, сполучень, переплетень, взаємних проникнень в одному тексті. У результаті він набуває багат шаровості, багатомірності і багатосмисленості, приводячи всі знаки в стан «найбільшої значимості» (М.Н. Епштейн).

Отже, прототекст є базовим текстом особистості, від якого «виростають» усі інші її тексти. У реальності ми на пряму не зустрічаємось з особистісним прототекстом, він перебуває за межами нашого усвідомлення, що, у свою чергу, має важливий наслідок: як знакова структура прототекст експлікується тільки в ситуації його нереалізації.

Принципову особливість прототексту ми вбачаємо в його здатності до різких коливань усередині ціннісно-смислової спрямованості. Так, наприклад, оптимізм і впевненість у своїх можливостях можуть миттєво змінитися на самозвинувачення, самознищення, позитив – на негатив, активність – на пасивність, а біле – на чорне.

Тут відбувається пошук релевантної інформації, як правило, шляхом звернення до соціокультурних текстів, що трансформуються відповідно до особливостей протопроєкту. Це створює передумови для зародження проблемної ситуації як відчуття, що «чогось хочеться», але незрозуміло чого та якими засобами цього досягнути. Цей стан стимулює пошук первинної задачі, скоріше навіть чогось на кшталт протозадачі.

«Своє» та «Інше» стикаються і взаємодіють, зберігаючи при цьому власну інакшість і своєрідність. Це стимулює творчий пошук сутнісного вибору свого шляху, проектування свого життєвого простору, свого унікального буття серед нескінченної кількості варіантів буттєвих проєктів «Інших».

3. Вибір бажаного соціокультурного зразка. На даному етапі відбувається первинний аналіз проблемної ситуації та на цій основі пошук соціокультурних зразків, насамперед шляхом звернення до типових текстів. До них можуть належати як твори художньої літератури, так і тексти ЗМІ, оповіді знайомих і близьких тощо. Тут задача на смисл не ставиться самою особистістю, а запозичується із соціуму та культури за допомогою механізму перевизначення. Інакше кажучи, відбувається видозміна зовнішньої структури соціокультурного тексту з метою адаптації його до власної внутрішньої реальності, але без трансформації смислової структури повідомлення. Відсутнє глибоке розуміння власних можливостей та усвідомлення необхідності внутрішніх змін, спрямованих на саморозвиток. У цьому випадку розуміння себе та власного досвіду ще не задіяне – тут скоріше працює нижчий рівень розуміння (структурний, або значеннєвий) як відновлення змісту, закладеного в текст його автором.

4. Вибудовування на цій основі проекту-орієнтиру, що передбачає, крім іншого, створення первинного нарративу. Цей нарратив, скоріше, навіть протонарратив, має вигляд непослідовного, мозаїчного, фрагментарного кліпу. Він може формулюватися у формі символу, слогану, загальної ідеї, в яких відображені майбутні смисли, цінності, стратегії, передбачувана мета життя та шляхи її досягнення. На цьому етапі відбувається невідрефлексований, хаотичний, випадковий пошук (перебір) релевантної інформації. Причому тут також переважно працює структурне (значеннєве) розуміння, за допомогою якого вихідний матеріал активно переробляється, згортається, переструктурується, відкидається несуттєве на даному етапі розвитку. Починає також підключатися механізм первинної інтерпретації власного досвіду як привнесення власного смислу в текст, «накидання смислу на текст» (Г.–Г. Гадамер). У результаті відбувається трансформація проекту-орієнтиру, що зумовлює перехід до наступного етапу – доподієвого проектування.

5. Доподієве проектування, у процесі якого здійснюється перегляд та перебір можливих життєвих практик. Це можуть бути як соціокультурні практики, що слугують зразком для особистості, так й бажані «практики себе» як основа самопроектування.

На цьому етапі також відбувається пошук релевантної інформації через звернення до соціокультурних зразків, однак, зароджується первинне довизначення задачі на смисл, вперше виникає запитання «яким бути». Інакше кажучи, тут здійснюється первинне привнесення особистісного смислу в задачу (тобто у соціокультурний зразок – текст), що залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних чинників. Такий особистісний смисл спирається насамперед на інтерпретацію власного досвіду, а процес довизначення веде до трансформації смислової структури соціокультурних текстів. У результаті відбувається адаптація їх до смислового простору особистості. Однак на етапі доподієвого проектування ще немає самостійної постановки задачі – вона також запозичується ззовні, хоча й починає трансформуватися залежно від потреб особистості, спрямованих на

самозміну та саморозвиток.

6. Подієве проектування, тобто наповнення проекту-орієнтиру подіями.

Як зазначає М.О. Щукіна, категорія події дозволяє описати одиницю життя (життєвого шляху особистості). При цьому статус події закріплюється не за кожним елементом життя, а надається особистістю тим віхам на життєвому шляху, які характеризуються певною мірою значимості та впливовості стосовно подальшого розгортання життєвого шляху та зміни особистісних структур (Щукіна, 2015).

На нашу думку, саме на етапі подієвого проектування особистість починає активно задіювати рефлексивні процеси. Рефлексія, як правило, застосовується точково при побудові свідомих образів теперішнього та бажаного майбутнього, а також для підбору адекватних особистісним якостям засобів самовпливу для контролю за проробленою роботою над собою. Можна припустити, що усвідомлення простору можливого та рефлексія власної ситуації вибору є необхідною передумовою створення власних життєвих та особистісних проєктів.

Таким чином, у процесі самопроєктування здійснюється самостійне вибудовування майбутніх життєвих подій, що не просто відбуваються, а активно створюються особистістю.

7. Побудова життєвого проєкту на основі передбачуваних особистістю життєвих подій та породження сюжету бажаного життя, що сприяє реалізації проєкту-орієнтиру.

Зіткнення проєкту-орієнтиру з «непіддатливістю» життєвого матеріалу, в якому він повинен бути втіленим, створює різні сюжетні ходи та перипетії, надаючи сюжетному розвитку напруженості і драматизму. Згідно поглядів Ю.М. Лотмана, сюжет є потужним засобом осмислення життя. «Створюючи сюжетні тексти, людина навчилась розрізняти сюжети в житті й, таким чином, тлумачити це життя» (Лотман, 1992).

У побудові сюжету важливу роль відіграють базові сюжети світової літератури, що можуть мати надзвичайно важливе значення для людини при розв'язанні «задач на Я потенційне», які вона ставить перед собою в процесі самопроєктування. Особистість мов би виводить себе за межі наявного смислового поля і, тим самим, породжує можливість своєї внутрішньої трансформації.

Сюжетні схеми людського життя вибудовуються надзвичайно багатогранно і, певною мірою, особистісні наративи стають творами «нон-фініто», «можливими сюжетами». При цьому на рівні композиції потенціювання особистісного тексту реалізується через гру можливостей у кожному новому сюжетному елементі. Останній здатен не тільки змінювати можливість майбутніх подій, але й виявляти потенційність подій минулого, які могли б мати інший смисл і викликати інші наслідки, ніж передбачалося раніше. Яскравим прикладом того, як людина може рухатись усіма можливими шляхами, обираючи «всі одночасно» є твір Х.Л. Борхеса «Сад розбіжних стежинок». «Він творить різні майбутні часи, які, у свою чергу, множаться й розгалужуються (...). Реалізуються всі (...) варіанти, і кожний з

них дає початок новим розгалуженням» (Борхес, 2011). При такому баченні світу нереалізоване співіснує одночасно з реалізованим, постійно взаємодіючи з ним, невиявлене має тенденцію проявлятися, а віртуальне має таку ж силу, що й реальність.

Крім того, у процесі самопроекування сюжет наративу визначається прагненням досягнення цілісності в рамках не тільки життєвого, а й особистісного проекту. Це потребує аналізу актуальних ресурсів особистості та розвиток дефіцитарних особистісних зон.

8. Моделювання різноманітних варіантів (сюжетів) життєвого проекту й оцінка їх життєздатності на основі аналізу власних особистісних ресурсів та соціокультурних умов. Тут можливими є два варіанти – відмова від реалізації проекту (чи його відкладання) або перехід до наступної стадії, тобто особистісного проектування.

Основною причиною відмови від реалізації проекту є наявність у людини бар'єрів саморозвитку, зокрема, уникнення відповідальності за власне життя, нерозвиненість здатності до саморозуміння, несформованість процесів розуміння та інтерпретації власного досвіду, вплив стереотипів та настановлень, що склалися протягом життя. На думку М. Лі, основними перепонами до практики саморозвитку є страх невідомого, побоювання позбутися звичних схем поведінки та поглядів на тлі непередбачуваності можливого результату. Саморозвиток потребує виходу з «оболонки задоволення», що може супроводжуватися болісним досвідом: старі схеми розформовуються, самооцінка стає нестабільною, а звична життєва позиція руйнується (Lee, 2002).

Якщо ж людині вдалося подолати бар'єри саморозвитку, то відбувається перехід на наступну стадію самопроекування.

9. Створення особистісного проекту. Його можна тлумачити як проект зміни особистісних характеристик на основі обраних людиною «версій себе» (особистісних моделей), необхідних для втілення особистісного проекту, подальше доопрацювання на цій основі бажаного «Я-тексту» особистості. Тут людина вже менше звертається до соціокультурних зразків, більше спрямована на свій внутрішній світ, власні ресурси, інтереси, цілі, орієнтири і, як наслідок, переходить до самостійної постановки смислових завдань самопроекування.

Однак на цьому етапі також можливе виникнення бар'єрів саморозвитку, пов'язаних із зазначеними вище обставинами. У цьому випадку спостерігається повернення до попередніх стадій проектування (прототексту, тексту-зразка, проекту-орієнтиру, етапів доподієвого і подієвого проектування, життєвого проекту) і проходження наступних циклів або ж відмова від особистісного самопроекування чи його відкладення.

На вищих щаблях розвитку можливе створення індивідуального екзистенційного профілю особистості (О.Є. Сапогова), екзистенційного проекту (Н.О. Чуєва) як сукупності смислів, цінностей, ставлень, принципів, котрих особистість дотримується. Тут відбувається усвідомлення необхідності створення «задуму себе» та його послідовної реалізації шляхом

довизначення основних життєвих задач та постановки нових.

Екзистенційний проект є факультативним особистісним утворенням. У процесі свого породження він починає впливати на всі раніше утворені проекти, трансформувати, ієрархізувати їх, стає ядром особистісного проекту.

10. Реалізація особистісного та життєвого проектів.

Зазначимо, що проектування, на думку Ю.І. Машбиця, слід розглядати як неперервний процес, тобто кожна реалізація проекту не має вважатися кінцевою (Машбиц, 1988). Інакше кажучи, людина, що розвивається, як правило, не зупиняється у своєму особистісному зростанні, а отже й проект є незавершеним. Це стає основою для вибудовування нових проектів або трансформації наявних.

Згідно поглядів Г.Л. Тульчинського, особистість є можливістю самої себе і не вичерпується ніякими варіантами самореалізацій. Більш того, кожна така самореалізація скоріше навіть ірреалізує особистість, відсуваючи її вглиб власних можливостей. «Геніальні особистості, такі як Моцарт, Гете, Пушкін, Лермонтов, Ніцше... тому й є привабливо-загадковими, що вони себе реалізували, але не повністю, у них з кожною реалізацією відкривався і наростав надлишок нових можливостей, які залишилися за межами життя та історії» (Тульчинский, 2006).

11. Діагностика успішності реалізації особистісного та життєвого проектів, що передбачає трансформацію поставлених завдань саморозвитку (задач на смисл) та постановку нових завдань і, відповідно, доопрацювання як життєвого, так й особистісного проектів, або відмову від подальшого самопроектування, подальшого особистісного розвитку.

Трансформація особистісного проекту, яка відбувається на основі внутрішньої оцінки реалізації основних життєвих та смислових задач, досягнення як життєвих цілей, так й цілей саморозвитку слугує основою для переживання задоволеності життям. Якщо ж така оцінка є незадовільною, вона може стати підґрунтям для виходу на нові простори смислотворення та знаходження нових стимулів для саморозвитку.

Таким чином, за допомогою рефлексивно-інтерпретативного звернення до власного життя і власної особистості людина творить себе знову і знову своїми індивідуальними зусиллями (Сапогова, 2014).

Отже, нормативна модель дискурсивного самопроектування має охоплювати усі складові даного процесу, починаючи від зародження протопроjektу як задуму себе до трансформації вже реалізованого проекту залежно від внутрішньої оцінки стану реалізації основних життєвих та смислових задач, досягнення як життєвих цілей, так і цілей саморозвитку.

Результатом самопроектування є особистісна зрілість, яку ми, спираючись на К.О. Абульханову-Славську, розуміємо як здатність людини до пропорційного життєвим завданням продуктивного застосування своїх можливостей та особливостей власного типу особистості (Абульханова-Славская, 1991). Інакше кажучи, лише зріла особистість здатна спрямовувати перебіг подій власного життя, зробити себе та власне життя предметом

перетворень, а отже стати справжнім суб'єктом самопроектування, і, як наслідок, автором власного життя.

На основі запропонованої моделі нами було визначено підходи до розробки технологій самопроектування на різних етапах розвитку особистості та залежно від соціальних обставин, оволодіння якими є вагомим чинником соціокультурного самоздійснення людини.

1. 4. Психологічна характеристика особистості, здатної до самопроектування

Як зазначалось вище, самопроектування ми розглядаємо як здатність особистості діяти, виходячи з власного задуму, проекту відносно свого майбутнього (життєвий проект) та власної особистості (особистісний проект). За таких умов воно є однією з провідних детермінант здійснення життєвих планів та намірів. Цей процес базується на інтерпретації та осмисленні попереднього особистого та соціокультурного досвіду шляхом занурення в соціокультурний дискурсивний простір та створення власного смислового простору. По суті – це породження нового контексту життя, що задає нові вектори особистісного розвитку, які базуються на відкритості новому досвіду (Самопроектування особистості у дискурсивному просторі, 2016).

Особистісний проект передбачає:

- 1) створення «задуму себе», тобто конструювання «Я-можливого», або «Я-бажаного», або ж «Я-ідеального»;
- 2) створення схеми або сюжету подальшого життя і себе в ньому;
- 3) реалізацію цього задуму шляхом вибудовування бажаної, передбачуваної ідеальної історії власного життя або плану, за яким втілюватиметься задум, а також конструювання власної ідентичності, адекватної власному задуму.

Проект базується на соціокультурних зразках, а також на наявній в особистості концепції себе і свого життя, яка, з одного боку, задає зміст проекту, з іншого – вибудовує обмеження задуму та можливостей його реалізації (там само).

Невичерпним семіотичним ресурсом для самоосмислення та самопроектування особистості є тексти культури, оскільки в них зафіксовані соціокультурні норми, програми, способи освоєння реальності, представлені різні культурно прийнятні варіанти особистісного розвитку та шляхи самоконструювання, а також версії «ідеальної» для даної культури особистості.

Інакше кажучи, тексти культури є одним з універсальних засобів саморозуміння, самоідентифікації та саморозвитку. Насамперед це стосується оповідальних текстів (наративів). При цьому дискурсивний простір, з одного боку, є умовою стабільності культури, оскільки створювані в ньому тексти є носіями культурної традиції. З іншого боку, створюються умови для виникнення нових культурних сенсів і, відповідно, породження нових культурних повідомлень.

Ми виходимо з того, що особистість, здатна до самопроектування, має

володіти цілою низкою характеристик, які дають їй змогу створювати життєві та особистісні проекти, аналізувати та усвідомлювати їх, а також втілювати та трансформувати ці проекти, спираючись на очікувані результати.

Здатність до самопроекування розглядається нами як показник психологічно зрілої особистості і містить такі складові.

1. Контекстуальність, чуттєвість до соціокультурних впливів, зануреність у соціокультурний контекст.

2. Відкритість світу, довіра до нього, яка є результатом осмислення минулого досвіду та його спрямованості на майбутнє. Це, у свою чергу, дозволяє особистості конструювати себе, власну ідентичність, а також створювати життєві плани, програми, бачити життєві перспективи та діяти відповідно до них.

3. Гнучкість, динамічність ментальної моделі світу, здатність її відгукуватися на зовнішні впливи й перебудовуватися відповідно до змін соціокультурного контексту. Ця характеристика особливо важлива у зв'язку з тим, що для сучасного суспільства все більш вираженою є тенденція до заміни соціальних та культурних норм певними соціальними практиками.

Це, у свою чергу, означає, що культурні та соціальні метанаративи все більше заміщуються наративними практиками, тобто у сучасному соціокультурному просторі метарозповіді (метанаративи) поступаються місцем оповідуванню (расказыванию) як наративному процесу. Тому ми маємо розвивати в особистості наративну компетентність, тобто здатність здійснювати ці наративні практики та вибудовувати на їх основі проекти особистісного зростання.

4. Усвідомлення унікальності, своєрідності власного життя, розгляду його як неповторної особистої історії, вписаної при цьому у соціокультурний та історичний контексти. Ця характеристика дозволяє узгоджувати цінності особистості, соціуму і культури та трансформувати їх у власні ціннісні орієнтації, формуючи тим самим відчуття самоцінності власної особистості.

5. Відносна незалежність від зовнішніх впливів при збереженні поваги до чужих життєвих історій та усвідомленні свого включення в соціокультурний контекст. Вона дозволяє усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, сімейних та особистих історіях, а також діяти відповідно до цих уявлень.

6. Вміння вибудовувати історію власного життя як неповторний відкритий особистісний твір. Ця ознака дозволяє людині мов би відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмуючі події у зовнішню історію, тим самим трансформуючи її у більш продуктивну історію, узгоджуючи таким чином травматичні та нетравматичні фрагменти досвіду, роблячи його несуперечливим.

Якщо ж людина постійно «переживує» одні й ті ж теми, використовуючи тільки ті інтерпретаційні схеми, що дозволяють створити область релевантності, яка виключає травмуючі фрагменти досвіду, то досвід зовні може виглядати як несуперечливий, однак, при цьому бути

стагнуючим, таким, що перешкоджає особистісному зростанню людини (там само).

Отже, говорити про здатність особистості до самопроекування ми вважаємо за можливе за умови її спрямованості на саморозвиток, базуючись на наявних життєвих обставинах та особистісних характеристиках людини. При цьому, спираючись на Д.О. Леонтєва, ми вважаємо за доцільне виділяти три виміри розвитку – біологічний, соціальний та власне особистісний (Леонтєв, 2013).

Розглянемо, що відбувається з особистістю на кожному з вказаних рівнів, спираючись на основні, з точки зору психологічної герменевтики параметри, – способи організації власного досвіду, смисл, у якому цей досвід відображається, способи розуміння, особливості текстотворення та характеристики текстів, у яких об'єктивується це розуміння, і які лежать в основі як життєвих, так й особистісних проєктів.

Найголовнішою характеристикою особистості є *смисли*, на які вона спирається в процесі розвитку. Але виникає питання, які саме смисли вона обирає як орієнтир для власного розвитку. Зупинимось на цьому докладніше.

У випадку, коли особистість не виходить за межі біологічного виміру розвитку (причому, це може не збігатися з віковими особливостями людини), смисли, які їй притаманні, можна назвати *заданими*, тобто набутими із соціуму та культури. Спираючись на ці смисли, людина послуговується такою стратегією смислотворення, як *стереотипізування*. Це найпримітивніша стратегія смислотворення, застосовуючи яку особистість копіює наявні в культурі та соціумі зразки, не задумуючись ні про сенс власного життя, ні про шляхи свого подальшого розвитку, спрямованого на втілення цих смислів.

Таку особистість умовно можна назвати «плагіатором». У певному сенсі вона є «персонажем» чужих наративів, сюжетів, життєвих проєктів. «Персонаж» завжди знаходиться в середині «життєвого русла», що задане ззовні. Завдання самопроекування в цьому випадку не ставляться – просто приймаються (або відкидаються) вимоги соціуму.

Якщо ж особистість знаходиться в межах соціального виміру розвитку, то смисли, якими вона послуговується, можна назвати *присвоєними*, а стратегію смислотворення – *смислопоглинальною*. У даному випадку особистість не просто копіює наявні в культурі та соціумі смислові зразки, а поглинає, присвоює їх, однак, ще не намагаючись створити на цій основі власні смислові системи. А через те, що окремо взяті смисли не вбудовуються в смислову систему, не є самодостатніми, то в свідомості людини утворюється смисловий хаос.

У межах соціального виміру розвитку відбувається перехід від умовного «плагіатора» до особистості, яку ми назвали «читачем», однак, читачем, котрий ще не задіює вищі, діалогічні прийоми розуміння соціокультурних текстів, майже не створює власних повідомлень, а в основному присвоює тексти із соціокультурного простору.

Хоча слід зазначити, що на цьому рівні вже зароджуються первинні

завдання саморозвитку, які в подальшому стимулюють створення власних життєвих та особистісних проєктів. Користуючись метафорою «життєвого русла», можна припустити, що на рівні «читача» людина здатна здійснювати вибір власного русла з множини готових, чужих, таких, що задані соціумом та культурою.

І, нарешті, у межах третього, особистісного, виміру розвитку, який, за Д.О. Леонтєвим, є факультативним, людина переходить до створення власних *сміслових систем*, тому основною смисловою стратегією тут стає *сміслопороджувальна* стратегія. Сміслові системи відображаються в ментальній моделі людини, яка і є основою для створення власних життєвих та особистісних проєктів. Ментальну модель ми тлумачимо як засновані на минулому досвіді ідеї, стратегії, засоби розуміння, які спрямовують дії людини, надаючи смисл її досвіду.

«Головне не в самих окремо взятих смислах, а у тому, що їх пов'язує в єдину сітку, в єдину систему, Не існує окремих, ізольованих смислів, є єдина смислова система. Щось має для людини сенс завдяки тому, що воно включене в цю систему», (Леонтєв, 2014, с. 108).

Таку людину можна назвати «автором» – автором власного життя і власної особистості. Користуючись термінологією Д.О. Леонтєва, тут також доцільно говорити про дезінтегровану (читач у нашій термінології) та інтегровану особистість (автор).

Таким чином, у процесі розвитку особистість бере на себе відповідальність за власне життя, стаючи не лише його автором, а й творцем самої себе. Авторство, що базується на процесах інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, передбачає створення проєкту «Я» та постійне його відображення, перевизначення, добудовування в дискурсі, насамперед в автонаративах, які, асимілюючись у смисловий простір особистості, створюють неповторну життєву історію.

Це, у свою чергу, передбачає постійну інтерпретацію, осмислення особистістю власних життєвих ситуацій, подій, своєї поведінки в них та відтворення результатів цих процесів у наративних текстах. Саме так створюється наративний простір, який за допомогою процедур інтерпретації трансформується в смисловий простір особистості. Авторство і є показником зрілої особистості, що осмислила себе, власний життєвий досвід та створила на цій основі власний особистісний проєкт і здатна розвиватися в напрямі реалізації цього проєкту.

Автором може бути лише зріла особистість, здатна ставити власні завдання саморозвитку, відповідальна за наслідки власних вчинків, здатна робити усвідомлений вибір, тобто людина, «пов'язана смислом».

Ментальна модель, про яку йшлося вище, стає для людини чимсь на кшталт навігатора, тобто засобу, за допомогою якого вона отримує сигнали як із зовнішнього, соціокультурного, так і з власного, внутрішнього простору з метою визначення свого місця в житті, своїх актуальних координат на життєвому шляху, що, у свою чергу, сприяє прокладанню власного унікального життєвого маршруту. Інакше кажучи, знаходячись у межах

особистісного виміру розвитку, людина поступово «обживає» власну лінію руху, яка стає для неї «життєвим маршрутом».

Зупинимося також на інших параметрах особистості, здатної до самопроекування, зокрема на характеристиці способів розуміння, особливостях текстотворення та специфіки текстів, у яких об'єктивується це розуміння (див. табл. 1).

Для першого, біологічного, виміру розвитку характерним є розуміння на значеннєвому рівні, тобто людина не намагається визначити смислову структуру тексту, обмежуючись сприйманням зовнішньої, поверхневої структури повідомлення. Зустрічні тексти, що будуються в результаті такого розуміння, є трафаретними, основними механізмами їх створення є репродукція, нетворче наслідування, пасивне відтворення. У випадку сприймання або створення власних оповідальних текстів (наративів) особистість копіює вже відомі фабули та сюжети. До характерної особливості таких текстів можна також віднести їх недіалогічність.

Другий, соціальний вимір розвитку характеризується розумінням не лише на значеннєвому, а й на смисловому рівнях. Людина починає використовувати інтерпретативні процеси, хоча більшість інтерпретаційних схем ще запозичуються ззовні. Особистість починає створювати власні сюжети, які є основою наративних текстів. Згідно поглядів Ю.М. Лотмана, сюжет є могутнім засобом осмислення життя. Саме в результаті виникнення наративних форм людина вчиться розрізняти сюжетні аспекти реальності, тобто диференціювати недискретний подієвий потік на конкретні автономні одиниці, поєднувати їх з певними значеннями (наповнювати семантично) та структурувати їх у складні впорядковані ланцюжки (наповнювати синтагматично). Виділення подій, які є дискретними одиницями сюжету, надання їм певного смислу та впорядкованістю і є сутністю сюжету. Чим більше поведінка людини набуває рис свободи по відношенню до автоматизму генетичних програм, тим важливіше їй будувати сюжети подій та поведінки (Лотман, 1992).

Отже основним способом текстотворення у межах даного рівня є *наратив*, на відміну від попереднього, для якого характерним є *висловлювання*.

У межах особистісного виміру розвитку людина починає задіювати діалогічне (у сенсі М.М. Бахтіна) розуміння, яке базується на застосуванні власних інтерпретаційних схем і взаємодії соціокультурних та особистісних смислів. Особистість починає створювати власні автонаративи, орієнтуючись на основні соціокультурні сюжети, застосовуючи максимально широку палітру способів текстотворення. Автонаратив трансформується у *твір* (произведение). Під останнім ми, слідуючи за М.М. Бахтіним та В.С. Біблером, розуміємо смислову форму персоналізованого втілення людини, тобто простір народження автора.

Таблиця 1

Нормативна модель особистості, що самопроектується

Рівні дискурсивного самопроекування особистості	Способи організації досвіду	Способи текстової об'єктизації досвіду	Стратегії смислотворення	Види смислів	Способи розуміння
«Плагіатор»	Практики (тематична організація досвіду)	Висловлювання	Стереотипізування	Задані	Значеннєве розуміння (інформаційний діалог)
«Читач»	Фрейми (просторово-часова та причинно-наслідкова структуралізація досвіду)	Наратив	Смислопоглинання	Присвоєні	Інтерпретація із застосуванням запозичених соціокультурних схем
«Автор»	Тезауруси (ціннісно-смілова інтеграція досвіду)	Твір	Смислопородження	Інтегровані	Смісловє розуміння (діалог за М.М. Бахтіним)

Зупинимося на характеристиці основних способів організації повсякденного досвіду залежно від виміру розвитку, в якому знаходиться людина. У контексті самопроекування ці способи організації досвіду ми пропонуємо розглядати як динамічну послідовність: практики – фрейми – тезауруси.

У межах першого виміру розвитку повсякденність для людини становить вмістилище рутинних *практик*, арену невідрефлексованих дій, котрі, у свою чергу, є домінуючими в світі буденності, цементуючи базисний рівень спільного існування людей, знімаючи опозицію «суб'єктивної/об'єктивної» та «зовнішньої/внутрішньої» (всередині те ж, що і ззовні) детермінованості (П. Бурдьє, Г. Гарфінкель, Е. Гіденс).

Принциповою особливістю організації досвіду тут виступає деконтекстуалізація практичної дії як такої, «розмивання» самого поняття «контекст», неможливість його існування поза самою практикою: контекст практичного акту пояснюється через сам практичний акт, смисл поведінки має бути віднайдений у самій поведінці (Г. Гарфінкель). Як зазначає А. Шюц, по той бік практики не є нічого крім іншої практики, практика позбавлена «відкритих горизонтів простору і часу, що виходять за межі актуального Тут і Тепер» (Шюц, 2004, с. 562).

На наступному рівні розвитку, у межах соціального виміру гостро постає проблема контексту. «Широта орієнтування прямо пов'язана з контекстом, а контекст задає смисл, Я не можу видобути смисл, не включаючи мою ситуацію в контекст і не виходячи за межі вузького тут-і-тепер» (Леонтьєв, 2008, с. 75).

Різноманітні види досвіду містять певні типові ситуації, які Г. Бейтсон позначає терміном «фрейм». Це поняття найчастіше використовується в двох значеннях, котрі, з певним ступенем умовності, можна схарактеризувати як «психолого-соціологічний» та «кібернетико-лінгвістичний» погляди на природу цього феномену.

У руслі психолого-герменевтичного підходу ми будемо проблематизувати фрейм як смислову рамку, яку застосовує людина для розуміння чого-небудь, а також фрагмент досвіду, що знаходиться в межах цього розуміння. З одного боку, фрейм – це обмежувач досвіду; людина бачить світ через призму фрейму, через певну оптику тих чи інших смислів. З іншого боку – наявність фрейму – це ключова умова для того, щоб діалог зі світом взагалі став можливим.

В цьому ж аспекті можна розглядати й поняття фрейму, запропоноване І. Гофманом для пояснення того, яким чином людина сприймає, осмислює та організує свій повсякденний досвід (Гофман, 2003). Під фреймом І. Гофман розуміє широке коло понять, пов'язаних із структуруванням реальності. І хоча сам автор визначає фрейм як процедурне знання, тобто знання того, в якій послідовності слід діяти, насправді аналіз його концепції свідчить, що фрейм – це насамперед схема інтерпретації, яка накладається людиною на ті чи інші події її повсякденного життя.

Таким чином, культурно задані схеми не лише означають певні події, дії, предметну область, а й слугують основою для організації діяльності й розуміння, вияву та створенню нового контексту реальності, насамперед, реальності особистого досвіду. На основі моделей осмислення реальності, які надає культура, особистість розширює свій індивідуальний контекст, створюючи приватні схеми та сценарії самоорганізації психіки, що стають основою для формування самостійної поведінки, психічної реальності як здатності мислити та усвідомлювати культурними текстами (Розин, 2002).

Якщо людина досягла особистісного виміру розвитку, то основним способом організації досвіду стає тезаурус. У психологічний лексикон це поняття увійшло порівняно недавно, причому не в звичному для лінгвістів значенні, а як конструкція знань, основним призначенням якого є орієнтація в навколишньому світі, саморозвиток і створення нового. Згідно концепції Вал.А. Лукова та Вол.А. Лукова, тезаурус визначається як «повний систематизований звід освоєних соціальним суб'єктом знань, що є важливими для нього як засіб орієнтації в навколишньому середовищі, а також знань, які безпосередньо не пов'язані з орієнтувальною функцією, але розширюють розуміння суб'єктом себе і світу, надають імпульсів цікавому, різноманітному життю» (Луков, 2014, с. 18). Центральним механізмом створення тезаурусу є розуміння.

Якщо звернутися до вікових характеристик особистості та, відповідно, до зазначених вимірів розвитку, то можна припустити, що, як правило, перший вимір співвідноситься з дошкільним і частково з молодшим шкільним віком, другий – з підлітковим та юнацьким. Третій вимір притаманний дорослій особистості за умови, що вона досягла певного рівня зрілості, який і дозволив їй увійти в цей вимір розвитку. Зазначимо, що деякі люди так і залишаються в соціальному рівні розвитку, цілком задовольняючись своїм існуванням, не ставлячи перед собою завдань саморозвитку и, відповідно, не створюючи ніяких особистісних проєктів.

Отже, у контексті розвитку здатності до самопроєктування способи організації досвіду особистістю проартикульовано як динамічну послідовність: *практики – фрейми – тезауруси*.

На рівні «плагіатора» смисли, які притаманні особистості, є *заданими*, тобто набутими із соціуму та культури; спираючись на них, людина послуговується такою стратегією смислотворення як *стереотипізування*. Тут основним способом текстотворення є *висловлювання*; розуміння відбувається на *значеннєвому* рівні.

На рівні «читача» смисли, якими послуговується особистість, схарактеризовано як присвоєні, а стратегію смислотворення – як *смислопоглинальну*. Способом текстової об'єктивації досвіду особистості є *нарратив*; розуміння відбувається на рівні *інтерпретації*.

На рівні «автора», людина переходить до створення власних *смислових систем*, основною стратегією смислотворення стає *смислопороджувальна*. Особистість створює власні *автонарративи*, застосовуючи максимально широку палітру способів текстотворення. *Автонарратив* трансформується в

твор. Розуміння відбувається на *смісловому* та *метасмісловому* рівнях. Сміслові системи відображаються в *ментальній моделі* людини, яка й стає основою для створення власних життєвих та особистісних проєктів.

Наостанок не можемо не зупинитися на одній з ключових характеристик особистості, здатної до самопроєктування – наративній компетентності. Оскільки ми розглядаємо наративізацію як одну з провідних дискурсивних технологій самопроєктування особистості (Чепелева, 2018, Актуальні ...) , то наративну компетентність можна тлумачити як метакомпетентність, що забезпечує тією чи іншою мірою здатність до самопроєктування на усіх рівнях розвитку особистості – від біологічного до особистісного.

Згідно моделі «правильно структурованої історії», Т. Габермаса та С. Блак (Habermas, Bluck, 2000). наративна компетентність як процес вибудовування автонаративу має включати такі уміння:

- уміння вибудувати події у хронологічній послідовності;
- уміння включити в особисту історію шаблони культурно-типових життєвих сценаріїв;
- уміння відобразити в історії причинно-наслідкові взаємозв'язки подій життя та патерни «мета – засіб»;
- уміння організувати історії навколо головної «теми», цінності або життєвого принципу ілюстрацією до якого й буде конкретний життєопис. Розглянемо їх докладніше.

Вибудовування подій у хронологічній послідовності є однією з характеристик наративу. Як зазначають Дж. Капрара і Д. Сервон, історія поєднує різноманітні епізоди життя в певний узгоджений патерн. Узгодженість життєвої історії робить життєві події значно осмисленішими (Капрара, Сервон, 2003). Інакше кажучи, створюючи впродовж усього життя наративні історії, людина тим самим зберігає відчуття «Я», свою особисту та соціокультурну ідентичність. Що ж стосується наративу як життєвого проєкту, то тут важлива, з одного боку хронологічна послідовність потенційних подій, яка великою мірою спирається на соціокультурні зразки, тобто включає в особисту історію шаблони культурно-типових життєвих сценаріїв. З іншого боку, вибудовуючи таку послідовність, людина має підключати рефлексивні процеси та засоби саморозуміння, аналізуючи свої можливості та обмеження, уявляючи своє бажане потенційне життя.

Уміння відобразити в історії причинно-наслідкові взаємозв'язки подій життя та патерни «мета – засіб» також вимагає гнучкості в побудові сюжету тексту «себе-потенційного». Насамперед особистість має ввести в такий наратив персонажі, в тому числі й саму себе, їх оцінку та можливі життєві обставини, в яких ці персонажі можуть діяти. Зазначимо, що розповідь наративного характеру – це завжди розповідь про себе. Головний герой її – це сам оповідач. До того ж, незважаючи на велику кількість чинних осіб, що можуть бути присутніми в розповіді, усе ж можливо говорити про переважну ідентифікацію з одним із персонажів. Крім того, різні персонажі можуть втілювати різні тенденції особистості, тобто розповідь може містити проєкції

різноманітних граней самого себе, а різні герої виступають як засіб їх представлення (Чепелева, 2018). Тобто тут повинен підключатися процес зміни особистісних характеристик на основі обраних людиною «версій себе» (особистісних моделей), необхідних для втілення особистісного проекту, подальше доопрацювання на цій основі бажаного «Я-тексту» особистості. У цьому випадку людина має менше звертатися до соціокультурних зразків, бути більше спрямованою на свій внутрішній світ, власні ресурси, інтереси, цілі, орієнтири.

І, нарешті, уміння організувати історії навколо головної «теми» майбутнього життя та себе в ньому. Тема або тематична структура є головною одиницею наративу, в якій відбивається основна тенденція оповіді. Вона присутня в тексті будь-якого жанру, її особливість в оповідальному тексті полягає в тому, що саме наратив, як особистісна структура, спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, яка й втілюється в тексті-оповіді. У процесі створення цілісної історії власного життя такі смислові лінії, теми переплітаються, взаємодіють, а іноді й конкурують між собою, створюючи загальну смислову тему, яка й складає життєву канву, лінію життя особистості та є відображенням як її ментальної моделі, так і загалом її ідентичності. Такою загальною смисловою темою, яка великою мірою характеризує особистість, визначає її життєвий досвід, на нашу думку, є лейтмотив. Саме він поєднує наративи, часто розірвані та розрізнені, в одну життєву історію. Його можна розглядати як загальну концепцію життя, що хоч і змінюється з часом, але постійно повертає особистість до ключової для неї «мелодії», життєвої теми (Чепелева, 2011). При цьому, як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, будь-яка історія життя зазвичай охоплює декілька життєвих історій, які, до того ж, змінюють сам перебіг життя. За допомогою оповідання цих історій ми конструємо себе як частину нашого світу (Брокмейер, Харре, 2000).

Таким чином, оволодіння технологіями дискурсивного самопроектування є одним із провідних шляхів становлення зрілої особистості, здатної визначати та направляти хід подій та розподіл сил у своєму житті, зробити себе та власне життя предметом перетворень, а значить стати суб'єктом самопроектування.

1.5. Просторово-часові характеристики самопроектування особистості

Конструювання особистого (психологічного) часу і простору є невід'ємною частиною саморозвитку і становлення особистості та відбивається у дискурсивних технологіях її самопроектування. Просторово-часовий континуум особистості є базисом її ментальної моделі світу, окреслює фабулу життєвого проекту, впливає на її систему уявлень, цінностей, перспектив та на різні соціальні взаємовідношення. Конструювання особистого хронотопу відбувається на основі осмислення людиною соціокультурного та індивідуального досвіду і задає зміст проекту власної особистості.

Поняття «хронотоп», що у дослівному перекладі звучить як «часо-простір», увійшло у науковий обіг завдяки працям М.М. Бахтіна, який визначив його як «суттєвий взаємозв'язок часових і просторових відношень, художньо освоєних у літературі» (Бахтин, 1975, с. 234). Дослідження хронотопу активно проводяться у межах культурології, історії, семіотики тощо. У психологічній науці простір і час визначаються як фундаментальні категорії індивідуальної свідомості (В.П. Зінченко, М.К. Мамардашвілі та ін.).

Простір і час, будучи інтегральними характеристиками дискурсивних практик самопроекування особистості, надають їм внутрішньої єдності і завершеності. Особливості сприйняття особистого часу і простору закладають основи світосприйняття, канву для формування життєвого досвіду, образу «Я» та передбачень себе у майбутньому.

Розвиток здатності до самопроекування, за концепцією, описаною у попередньому параграфі Н.В. Чепелевою та С.Ю. Рудницькою, проходить три виміри: «плагіатор», «читач», «автор». Спираючись на означену концепцію та виділені авторами параметри кожного виміру (спосіб організації досвіду особистості, текстова об'єктивація цього досвіду, стратегії смислоутворення, способи і процедури розуміння), проаналізуємо особливості конструювання особистістю просторово-часових відношень у процесі розвитку її здатності до самопроекування.

У науковій психології дослідники підкреслюють важливість вивчення відчуття часу і простору в сукупності та взаємодії, оскільки неможливо розділити ці категорії буття людини не зашкодивши повноцінному розумінню просторово-часових відношень (Двинина, 2014; Любимов, 2008). Тому, все більше набувають популярності концепції хронотопу і просторово-часового континууму. Проте, у просторово-часових відношеннях, що об'єктивуються у тексті, зазначав М.М. Бахтін, час має провідний початок.

Розуміння психологічного змісту часу найчастіше розкривається через поняття «переживання» (Головаха, 1988). Не дивлячись на те, що «переживання» є категоріальним поняттям наукової психології, його розуміння у різних авторів не є ідентичним. Ми скористаємось розумінням переживання як такого психічного феномену, що поєднує у собі ознаки зовнішнього і внутрішнього світу особистості, а саме перетворення ознак зовнішнього світу у внутрішній світ, на процес створення власного «Я» (Папуча, 2001).

Розглянемо можливості формування таких переживань через призму дискурсивних технологій, спрямованих на побудову «Я-тексту», у межах трьох вимірів розвитку здатності до самопроекування: «плагіатор», «читач», «автор».

«Плагіатор», маючи здебільшого дифузний стиль текстової об'єктивації досвіду та не володіючи системною рефлексивністю щодо вибірковості соціокультурних смислів, здатний до компонування текстових висловлювань лише на основі ситуативно-емоційних відчуттів. Можна вважати, що це передчасовий етап формування світосприймання особистості,

на якому особистий час і простір не мають чіткої диференціації, а лише емоційно переживаються.

Емоційне переживання психологічного часу і простору характерне для початкових етапів онтогенетичного становлення психіки. Передчасовий етап світосприймання не задає переживань послідовності й лінійності психологічного часу, взагалі сам час не навантажується смислами. Час і простір відчуються людиною на психофізіологічному рівні, забезпечуючи адаптаційну та орієнтувальні функції. Відчуття часу проявляється в адаптації людини до системи поточного фізичного часу, яка не навантажується особистими смислами минулого, теперішнього, майбутнього, а забезпечує її орієнтацію в навколишньому світі. Відсутність у просторово-часових переживаннях диференціації зумовлює брак переживань психічної диференціації особистісних меж від меж іншого, тобто індивідуалізації просторово-часових відношень. Фактично, на біологічному вимірі розвитку людини (Д.О. Леонт'єв), який характеризує людину як «плагіатора» (Н.В. Чепелева, С.Ю. Рудницька) відсутня сама особистість у сучасному її розумінні.

Втім, «плагіатором» може бути і доросла людина. Хронотопи такого типу на прикладах різнопланових текстів античного періоду яскраво прописані М.М. Бахтіним (Бахтин, 1975). Три романні хронотопи того періоду вміщують зовсім різні сюжети життєвого шляху людини, але їх всіх об'єднує відсутність суб'єктивізації та індивідуалізації у відчутті психологічного часо-простору.

Літературно-художні хронотопи, які аналізує М.М. Бахтін, та пов'язані з ними сюжети, відстежуються і в казках, міфах, легендах, які транслюються сьогодні, та складають культурний досвід людства. Життєвий досвід «плагіатора» не збагачується власними смислами, тому основний його зміст визначається освоєнням соціокультурних надбань. Три виділені надзвичайно продуктивні і гнучкі хронотопи античної творчості, М.М. Бахтін вбачає у романному жанрі аж до середини XVIII століття. Таке тривале домінування укорінило їх у людській свідомості, задаючи траєкторію розвитку життєвого шляху окремих особистостей. Саме цю проблему описував Е. Берн, аналізуючи сюжети казок і визначаючи їх місце у долі людини (Берн, 2003). Коротко зупинимося на особливостях особистісного розвитку, які пропонуються сюжетами визначених хронотопів, та можуть засвоюватися і відтворюватися «плагіаторами».

Ініціатива розвитку в хронотопі, який М.М. Бахтін називає «чужий світ в авантюроному часі», належить лише випадку. Тому, як зазначає дослідник, ступінь визначеності й конкретності світу є дуже обмеженою. Простір, у якому знаходяться герої роману, абстрактний, невизначений, незнайомий, чужий. Але ця чужість не протиставляється нічому іншому, що було б рідним, власним, тому, для героїв у такому світі існують лише випадкові одночасності чи випадкові різночасовості. Звісно, у такому часі, підкреслює М.М. Бахтін, людина може бути лише пасивною і абсолютно незмінною, тобто не здатною до саморозвитку. Її проживанням керує випадок, а її дії є

вимушеними діями у просторі. Психологічний часо-простір героїв є незмінним впродовж життя, яке урізноманітнюється лише його мотивами (зустріч-розлука, втрата-набуття, пошуки-знаходження тощо), які можуть мати окремі власні хронотопи. Тобто, спрямування самопроекування особистості не може мати послідовності та цілісності, а здійснюється лише під впливом певних випадків, подій.

Отже, один із типажів «плагіаторів» повністю покладаючись на долю, випадок, урізноманітнює власне життя проживанням певних, обраних ним мотивів. Саме проживання такого хронотопу визначає сюжет відомої казки «Попелюшка», долю якої хотіли б наслідувати багато сучасних дівчат (Берн, 2003).

У визначенні хронотопу «авантюрно-побутового роману» М.М. Бахтін вбачає не випадок, а життєвий шлях героя з його більш суттєвими моментами. Зображенню сюжету властиві дві особливості, що визначають інший характер сприйняття часу. Життєвий шлях героя поданий в оболонці «метаморфози» і фактично обмежується шляхом мандрувань в іншому, часто нелюдському (не власному) образі. Час життя такого героя насичується подіями від кризи, яка призводить до метаморфози, до переродження. У побутовому ряді час не має цілісності, він роздроблений на окремі одиничні побутові епізоди. Можна сказати, що час навіть осмислюється, але осмислюється він лише як покарання. Після «переродження» образ головного героя змінюється, він стає «очищеним» і «просвітленим». Сюжет розкриває подієвий ряд: провина – покарання – спокута – блаженство. Причому, активність героя є лише на його початку, саме за яку він і несе покарання, а далі все покладається на випадок. Якщо розширити рамки аналізу літературних творів, то можемо спостерігати такий подієвий ряд і в описі біблійних персонажів. Багато чарівних казок, які засвоюються та реплікуються у власному житті людьми, також містять метаморфози.

Більшість із сучасників, якщо вдасться до критичного аналізу, може навести приклади із життя своїх знайомих (а можливо і свого), коли людина від суб'єктивної провини рухається до «просвітлення», не плануючи і не розуміючи навіщо воно їй згодиться у подальшому, тобто не передбачаючи перспектив особистісного розвитку. Деякі «плагіатори» ніби нарочито «шукають» покарання у певних життєвих ситуаціях, адже за ним слідує «бажане просвітлення». Не виключено, що з моментом «просвітлення» настане розчарування, оскільки описаний хронотоп не передбачає мінливості простору. У реальній міжособистісній взаємодії досить часто зустрічаються плановані впливи на іншу людину з викриттям її провини, за якою слідує покарання і очікування «очищення» іншого. Втім у реальному житті пасивне (під впливом випадків) «просвітлення» зустрічається не так часто як у щасливих фіналах чарівних казок.

У наведених літературних хронотопах культурно-історичний об'єктивний час не враховується людиною, рівнозначно як і власний психологічний. Але, як зазначає М.М. Бахтін, певний мінімум повноти часу існує. Відчуття часу у межах хронотопів «плагіатора» має свої корені у

«народно-міфологічній повноті» (Бахтин, 1975), але воно не тотожне міфологічному образу дійсності. Міфологічні образи розпадаються, а соціальний час ще не піддається усвідомленню, втім певні соціальні протиріччя вже помічаються. Все це у сукупності розширює час у майбутнє, але, насправді, не має спрямування особистого розвитку, створюючи ілюзію відчуття особистої мінливості.

Процес розширення часу у майбутнє дослідник пояснює за допомогою «історичної інверсії». Міфологічна свідомість локалізує у минулому такі категорії, як мета, ідеал, справедливість, досконалість, гармонійність тощо, тобто те, що має бути, відчувається як вже було, і як таке, що повинно бути у майбутньому. Іншими словами, життєвий шлях людини обмежується відрізком який насичується діями з досягнення цілей, які вже були реалізовані кимось, чи самою особистістю, але в іншій сфері. Іншою формою спустошення теперішнього і майбутнього М.М. Бахтін вважає «есхатологізм», за якою майбутнє є кінцем всього існуючого. Не має значення який кінець вбачається, есхатологізм обезцінює ту частину життя, яка віддаляє від нього.

Такі особливості світовідчуття відстежуються і в третьому хронотопі – «біографічний час на площі», який має дещо інший образ людини на її життєвому шляху. Не дивлячись на свою назву, хронотоп не вміщує суб'єктивного психологічного часу. Сюжет такого хронотопу замикається на публічному самопрославленні. Внутрішня людина «людина для себе» не існує, оскільки основна суть самопрославлення у публічному місці – підкреслення однаковості, стереотипності поглядів на життя. М.М. Бахтін називає це суцільним озовнішенням. Приклади «озовнішнених плагіаторів» не виключення і в сьогоденному реальному житті.

Сучасність сформувала ще один типаж «плагіатора», який є протилежністю останньому – хікікоморі. Ізолювавшись від суспільства, хікікоморі обмежуються лише «осуб'єктизованим» часом і простором. Проблема хікікоморі вийшла далеко за межі Японії і набирає подальших обертів. Звісно, навряд чи всіх самоізолюваних особистостей можна розглядати в якості прикладу. Проте більшість із них, не прийнявши норм існуючої соціальної системи, втратили орієнтири на майбутнє. Тобто відзначається розпад їхнього світосприймання (яке на час прийняття стану ізолюваності ще не досягнуло цілісності) на окремі дифузні моменти власного життя.

Отже, переживання часу і простору «плагіаторами» не обтяжується власними смислами. Саме по собі емоційне переживання набуває вигляду думки, яка об'єктивується в «Я-тексті». Основною функцією емоційного переживання психологічного часу і простору є адаптація до оточуючого середовища. Адаптація тут розуміється як підкорення індивіда певним умовам. Середовище, з такого погляду, визначається іманентними просторово-часовими рамками життя індивіда. Людина є «заручником» умов, що склалися в її житті, і, щоб зберегти баланс, вона змушена пристосовуватись до них. У межах цього рівня світосприймання мова про

саморозвиток особистості є недоцільною, оскільки становлення особистості забезпечується копіюванням наявних у соціокультурному просторі зразків для наслідування з використанням найпримітивнішої стратегії смислоутворення – стереотипізування (Чепелева, Рудницька, 2018).

Перехід до наступного виміру розвитку особистості як дискурсивного суб'єкта – «читача», зумовлений розширенням її психологічного простору. «Читач», на відміну від «плагіатора», використовує інтерпретативні процеси, продукує власні сюжети із створеними ним героями і персонажами, але на базі тих інтерпретативних рамок, які задані соціокультурним оточенням (Чепелева, Рудницька, 2018). Основною функцією текстоутворення на цьому рівні є також адаптація, але адаптація до більш широкого середовища, яке диференціюється на зовнішнє і внутрішнє (психологічне), забезпечуючи диференціалізацію «власного часо-простору» від «часо-простору іншого», та сприяє розвитку переживань лінійності, плинності часу. Породжені індивідом смисли, або переосмислені значимості сучасної цивілізації, стають не лише регуляторами діяльності, а й складовою структури особистості. Особистісні смисли змінюють «психологічне середовище не меншою мірою, як зміни об'єктивних властивостей оточення» (Балл, 1989, с. 121).

Розширення сприйняття простору, відчуття плинності часу, диференційованість часових інтервалів, зростання ступеня узагальненості й конкретного представлення часу в цілях, планах, очікуваннях, сприяє виробленню індивідуальної цілісної картини світу. Сензитивним періодом формування таких особистісних надбань є юнацький вік, на етапі якого відбувається усвідомлення переживань, пов'язаних із відчуттям особистого часу і простору. За рахунок категоризації та диференціації понять неусвідомлені емоційні переживання поступаються мисленевим рефлексивним процесам, які дозволяють вимірювати, відраховувати, надавати каузальності подіям – усвідомлювати плинність індивідуального часу та мінливість простору. Отже, вимір «читача» забезпечується усвідомленим переживанням проміжків психологічного часу та простору, яке спрямовано на поглиблення диференціації просторово-часових категорій та індивідуалізації їх проміжків у «Я-свідомості».

Усвідомлення як мисленева діяльність спонукає індивіда до оволодіння прийомами регуляції власного часу. Проблемі регуляції часу як його привласнення з привнесенням у його розуміння індивідуальних рис присвячено значну кількість психологічних досліджень. У цьому напрямку заслуговують на увагу еволюційно-генетичний (Ш. Бюлер), подієвий (А.А. Кронік), функціонально-динамічний (К.А. Абульханова) та типологічний підходи. Зокрема, типологічний підхід дозволяє досліджувати індивідуальні відмінності в організації часу та диференційовано вивчати проблему часової (психологічної, особистісної, життєвої) перспективи, що безпосередньо «живить» диференційну психологію.

У диференційній психології виділяються типи людей, які орієнтуються переважно на якийсь один із часів життєздійснення: минуле, теперішнє чи майбутнє. За теорією системи ставлень людини до часового континууму

Ф. Зімбардо виділяє сім часових факторів, п'ять із яких відображено в створеному ним у співавторстві з А. Гонзалесом (1997) опитувальнику часової перспективи: сприйняття негативного минулого, позитивного минулого, гедоністичного теперішнього, фаталістичного теперішнього, орієнтація на майбутнє. За типологічним підходом, який базується на типології К. Юнга, Т.Н. Березіна обґрунтовує, що для представників чуттєвого типу властива орієнтація на минуле, сенсорного – на теперішнє, інтуїтивного – на майбутнє, мислительного – на зв'язок теперішнього і майбутнього (Березіна, 2003). Отже, бачення часової перспективи має індивідуально-типологічні особливості.

Нашими дослідженнями визначено сім найбільш типових видів зорієнтованості сучасних студентів за часовою перспективою на: збалансовану часову перспективу; майбутнє з відхиленням можливості гедоністичного сьогодення; негативне минуле та фаталістичне теперішнє; гедоністичне теперішнє; активне теперішнє; фаталістичне теперішнє та в цілому неорієнтовані на майбутнє (Зазимко, 2013). Слід вказати і на загальну часову спрямованість особистості в різні вікові періоди: юнацький вік характеризується визначенням сенсу власного життя, побудовою його перспектив, постановкою життєвих планів з втілення своїх мрій, тобто є спрямованим на майбутнє; доросла людина вже спроможна реалізувати задумане і, за сприятливих обставин, усі свої зусилля спрямовує на його втілення сьогодні; людина у віці, коли основні життєві плани реалізовано, все частіше живе спогадами про минуле та реінтерпретує його.

На особливостях часової перспективи відбиваються й умови існування людини. Особливості переживання теперішнього та особливості смислової сфери часової перспективи звичайних юнаків у порівнянні з соціально-неадаптованими досліджувалися А.А. Кроніком, В.С. Хоміком, Ю.А. Васильєвой (Васильєва, 1997; Хомик, Кроник, 1988). Вказаними дослідженнями встановлено, що благополучним юнакам властива більш довша протяжність часової перспективи та більш яскрава спрямованість на майбутнє.

Розмаїття індивідуально-типологічних характеристик у конструюванні просторово-часових відношень зумовлює велику кількість типажів «читача», які складно класифікувати. З погляду особистісних надбань у конструюванні просторово-часових відношень на вимірі «читача», можна виділити щонайменше три типи хронотопічного їх переживання із різною часовою спрямованістю: усвідомлене переживання послідовності перебігу подій з орієнтованістю на майбутнє; суб'єктивізація набутого просторово-часового досвіду; регулювання власного часо-простору. Ці типи не ізольовані, а саме оволодіння ними становить платформу для переходу на інший вимір особистісного розвитку.

Отже, «читач» спроможний не лише відчувати цілісність особистого хронотопу, а й пристосовувати психологічний час і простір до своїх нужд, керувати ним, ставлячи перед собою певні завдання саморозвитку. Його хронотоп ще не характеризується стабільністю, оскільки перевизначені

завдання саморозвитку окреслені соціокультурним досвідом і залишають людину заручником власних індивідуалізованих часово-просторових рамок.

Авторство власного життя, своєї особистості передбачає здатність до створення власних смислових систем, що забезпечується не лише регуляцією індивідуального просторово-часового континууму, а «створенням» власного темпорального простору. Хронотоп «автора» є зрілим і включає орієнтацію на світі можливого.

Людина живе і діє у просторово-часових рамках, які окреслені культурою її часу. У сучасній культурі намітилися зміни у сприйнятті часу і простору. Культурологи вказують на впливи двох детермінуючих обставин: екстенсивні зміни, зумовлені, в першу чергу, глобалізацією та технізацією засобів масової комунікації, а також інтенсивні зміни, пов'язані з внутрішньою логікою розвитку філософії, науки, мистецтва, історії тощо. Однозначність буття змінюється на множинність, варіативну реальність, масовізацію, візуалізацію, фрагментаризацію. Взаємопроникнення ідей, законів, методів, підходів тощо з різних сфер стає характерною рисою сучасного знання і культури в цілому (Мешкова, 2007). В умовах сучасної культури особистість як «читач» втрачає свою ефективність, продуктивність та конкурентоздатність. Розвиток особистості потребує дискурсів, що передбачають «створення власного» часу (Зинченко, 2002, с. 47). У процесі створення власного часу В.П. Зинченко заперечує роль рефлексії: «щоб здійснити вільну дію, необхідно набратися духу чи окаянства і вивільнитися від більш високих, але повільних і заважаючих, інколи жахливих рівнів свідомої рефлексії» визнаючи, що дух є більш чутливим до часу порівняно зі свідомістю. (Зинченко, 2002, с. 46). Нетривалий відхід від реального часу з інтенційним зануренням у певну ситуацію з минулого, теперішнього чи майбутнього (інтенційно-сміслова емансипація) можна умовно назвати «момент інтенсивності», який дозволяє перенестися у простір інших смислів (Зазимко, 2016).

Технологічно розглянути процес побудови власного часу можливо через розуміння життєвої транспективи особистості. Термін «часова транспектива» вперше був запропонований В.І. Ковальовим (1979) і означає огляд індивідом плину часу власного життя у будь-якому напрямі, на будь-якій ділянці його протяжності.

Суміжні поняття «часової перспективи» і «часової транспективи» мають певні відмінності, що дозволяють у різних аспектах схарактеризувати особистість як дискурсивного суб'єкта проектування власного життя та своєї особистості. Основний акцент у розумінні «часової транспективи» ставиться на феномен часової децентрації, за яким людина здатна поглянути на своє життя з будь-якої часової позиції. Тож, «часова транспектива» як і «часова перспектива» є цілісним уявленням людини про своє минуле, сьогодення і майбутнє. Втім дискурс, який породжується у межах часової перспективи, відштовхується від реалій сьогодення, через призму яких відбувається інтерпретація минулого та передбачення майбутнього. Знаходячись у точці сьогодення особистість є «читачем», який, за твердженням Н.В.Чепелевої та

С.Ю. Рудницької, ще не створює власні смислові системи, майже не створює власні тексти, а в основному присвоює ті, які є наявними в культурі та соціумі (Чепелева, Рудницька, 2018). У дискурсивних практиках, які охоплюють часову транспективу, особистий часовий центр може бути перенесений з моменту хронологічного сьогодні у будь-який інший момент хронологічного минулого або майбутнього. Таке наскрізне темпоральне бачення дозволяє охопити повний життєвий хронотоп.

На вимірі «автора» пристосування (вирішення завдань соціалізації) особистості відбувається з передбаченням себе у майбутньому, яке є не лише планованим (як на вимірі «читача»), а з урахуванням мінливості світу і задумом власного місця у світі можливого (Зазимко, 2016). Унікальні особистісні проекти передбачають збагачення переживань, пов'язаних з конструюванням просторово-часових відношень, розширення простору смислового осягнення дійсності та створенню власних смислових систем. Цьому сприяє діалогічне розуміння, зіставлення соціокультурних й особистісних смислів, передбачення та прийняття світів можливого.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСКУРСИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ САМОПРОЕКТУВАННЯ

2.1. Технологізація як тенденція сучасного гуманітарного знання

Сучасна ситуація розвитку суспільства характеризується тенденцією вираженого ускладнення структурно-функціональної організації соціальної життєдіяльності, іррадіації сфер діяльності соціальних суб'єктів. Масове впровадження досягнень науково-технічного прогресу, крім прямих, породжує безліч непрямих і зворотних ефектів, що мають соціокультурну природу. Ці трансформації супроводжуються виникненням нових якостей діяльності соціальних суб'єктів, одним з проявів яких стає технологізація практик у соціальній і соціально-гуманітарній сферах.

На сьогоднішній день, у результаті розширювального застосування терміну «технологія», активно вводяться науковий дискурс такі поняття, як «бізнес-технології», «політичні технології», «передвиборчі технології», «соціальні технології», «PR-Технології», «освітні й навчальні технології», «гуманітарні технології» тощо.

Так, В.С. Карпичев, аналізуючи постнекласичні практики, підкреслює, що самосвідомість культури ХХІ сторіччя неминуче виходить на рівень соціо-гуманітарних технологій. На його погляд, постнекласичні практики, практики «роботи свідомості» орієнтовані на управління майбутнім, соціальним часом та простором (Карпичев, 2012). У цьому контексті, В.М. Розін стверджує, що технологія сьогодні з'являється як складна реальність, що, у функціональному відношенні, забезпечує певні цивілізаційні досягнення (є механізмом інновацій і розвитку) та становить сферу цілеспрямованих зусиль політики, управління, модернізації,

інтелектуального, ресурсного забезпечення тощо, які зумовлюються соціокультурними чинниками (Розин, 1999).

Як підстави суспільних відносин виступають сучасні соціальні практики, що характеризуються як саморегулюючі та самоорганізуючі динамічні відкриті системи, проте експліцитно тяжіючі до стійкості та уніфікації. Фіксуючи і відбиваючи суспільні зміни, соціальні практики відтворюють механізми цих процесів. Отже, стрімка технологізація соціальних процесів породжує необхідність вивчення соціальних практик як форм їх відтворення, що, у свою чергу, визначає актуальність осмислення як процесу технологізації в цілому, так і окремих соціально-гуманітарних технологій, а також зумовлює пошук нових підстав сталого розвитку в самих гуманітарних системах. Метою нашого дослідження є аналіз поняття гуманітарних технологій у сучасному психологічному дискурсі, визначення основних характеристик цього феномену.

Згідно М.А. Казакову, гуманітарною є будь-яка система за участю людини, де вона сама є найпершою з гуманітарних систем (Казаков, 2013). Гуманітарні системи входять у складні, зокрема ієрархічні, відносини одна з одною, в яких «гуманітарні технології виконують функції впорядкування, систематизації й організації в просторі та часі різноманітності компонентів цілеспрямованої колективної діяльності людей на основі сучасного гуманітарного знання» (там само, с. 49).

У зв'язку з цим М.Н. Епштейн вводить новий термін «культуроніка», за допомогою якого він описує «конструювання нових форм дії в культурі, нових технік спілкування, нових моделей сприйняття і творчості. Культуроніка мислить проектами, тобто знаковими системами, які ще не стали практиками й інституціями певної культури та утворюють план можливих трансформацій усього культурного поля. Якщо культурологія – це наука про культуру, культуроніка – сукупність технологій, заснованих на цій науці» (Епштейн, 2012, с. 44). М.Н. Епштейн стверджує, що на відміну від культурології, яка вивчає вже відомі культури, «культуроніка вивчає те, чого ще немає, – проектує, моделює та продукує можливі культурні об'єкти і форми діяльності, зокрема: нові художні і розумові рухи; нові дисципліни, методи дослідження, філософські системи; нові стилі поведінки, суспільні ритуали, знакові коди, інтелектуальні моди; нові типи культур і цивілізацій...» (там само, с. 44).

У сучасному науковому дискурсі спостерігається неухильна тенденція зростання очікувань щодо забезпечення гуманітарними технологіями стійкості суспільного розвитку, їх сприяння поєднанню цілей і цінностей, наповнення соціальних дій смислами, формування праксеологічного ставлення до світу. Згідно поглядів П.Г. Щедровицького, «саме гуманітарні технології, біотехнології та нові способи виробництва і використання енергії задають стратегічні перспективи неоіндустріального розвитку; на їхній основі можливим стає створення глобальних інфраструктур і мереж обігу та розподілу ресурсів у масштабах світового господарства» (Щедровицький, 2000). Більш того, автор підкреслює, що в сучасному суспільстві саме

гуманітарні технології стають форвардом інноваційної економіки (там само). На думку М.А. Казакова, гуманітарні технології в кожній сфері суспільства становлять унікальний культурний ліфт, що піднімає якість системних процесів та змін (Казаков, 2013).

Згідно поглядів низки дослідників (І.Ю.Алексєєвої, С.Е. Зуєва, Н.О. Кузнєцової, М.В. Силантьєвої, В.Д. Сухорукова, М.Н. Епштейна, Б.М. Юдіна та ін.) гуманітарні технології дозволяють по-новому побачити гуманітарні науки в цілому, а також можливості їхнього впливу на стан розвитку суспільства та життя людини. Проте в сучасному науковому дискурсі представлена й альтернативна думка. Так, з точки зору А.С. Роботової, словосполучення «гуманітарні технології» сприймається як оксюморон у літературі. На її думку, латинські коріння *technē* і *homo* є апріорі опозиційними за змістом. Порівнюючи визначення поняття «технологія», що наводяться в різних джерелах, автор доходить висновку, що «усі вони є дуже далекими від гуманітарності і тим більше від мистецтва. (...) Вони народжують думки про бездушний виробничий процес: сировина, матеріали, продукція, доставка тощо. Вони аж ніяк не викликають натхнення своєю механістичністю» (Роботова, 2008, с. 15).

Щодо правомірності вживання поняття «гуманітарні технології» також виражає скепсис А.П. Валицька. На її думку, «це нове поняття є таким самим, як і «квадратура кола», оскільки в ньому сполучаються два різних за функціями інструменти, бо розрізнення природничо-наукового, технічного і соціогуманітарного знання лежить у природі об'єкта та методах його осягнення» (Валицька, 2007, с. 29). У той же час автор наголошує, що ситуація зміни парадигмальних підстав науки породжує необхідність радикального перегляду і самого її термінологічного апарату.

Аналіз академічної літератури щодо зазначеної проблеми виявляє концептуальний плюралізм у смисловому наповненні поняття «гуманітарні технології». Так, деякі дослідники зосереджують увагу на їх маніпулятивному аспекті, коли «під соусом» об'єктивної інформації в масову свідомість «вбудовуються» певні смислові концепти (Малков, 2012). Інші автори артикулюють гуманітарні технології як специфічний вид управління суспільними процесами, який заснований на «м'якій» взаємодії сторін (Клачков, 2012). Третя група авторів інтерпретує їх як технології, спрямовані на створення, обробку, зміну правил і рамок комунікацій та взаємин між людьми відповідно до викликів зовнішнього середовища (Соломин, Митин, Ермилова, 2012). Четверті – трактують гуманітарні технології як систему прийомів, методів та засобів трансляції і реалізації управлінських рішень (Силантьєва, 2009). П'яті – акцентують на спрямованості гуманітарних технологій на всебічний прогресивний розвиток особистості (Кузнєцова, 2006). Також досить часто поняттям «технологія» просто підмінюють такі поняття, як «метод», «методика», «майстерність», «уміння», «мистецтво» тощо.

Очевидно, що на сьогоднішній день гуманітарні технології відносяться до дискусійного поля науки, а проблеми їхнього створення і застосування є

предметом полеміки в науковому співтоваристві: ще не запропоновано загальноприйнятого визначення цьому поняттю, і більшість фахівців інтерпретують його принципово по-різному. Тому в одних випадках воно набуває вкрай вузьких характеристик: наприклад, розглядається як вид виборчої технології або певну систему методів навчання. А в інших – стає надмірно широким та абстрактним.

Так, Б.І. Кудрін підкреслює, що поняття «технологія» останнім часом стало надзвичайно популярним і застосовується в глобальному сенсі для визначення всього технічного, всього штучного і «розумно зробленого» (Кудрін, 1993). Наприклад, у науковій літературі поширено поняття технології в трактуванні С. Лема: як зумовлені станом знань і суспільною ефективністю способи досягнення цілей, поставлених соціумом, у тому числі і таких, які ніхто, приступаючи до справи, ще не мав на увазі (Лем, 2002). Подібних поглядів дотримується й О.І. Соловйов, який, аналізуючи політичні технології, узагальнює, що в них «завжди є місце творчості суб'єкта, імпровізації, нестандартним діям» (Соловьев, 2003, с. 379). А. Гор зауважує, що «будь-який набір процесів, що сприяють розширенню наших можливостей або полегшують виконання певних завдань, можна вважати технологією» (Гор, 1999, с. 58).

У цьому контексті, один із провідних сучасних дослідників гуманітарних технологій М.Н. Епштейн наголошує, що «гуманітарні науки, через власну специфічну спрямованість на суб'єкті пізнання, на самій людині, за своєю суттю навіть є більш конструктивними, практично орієнтованими, ніж природні та соціальні. Кожний акт самосвідомості є актом самовибудовування, оскільки не можна до кінця виконати сократівське «пізнай самого себе». Це означає, що гуманітарні науки не можуть бути цілком «науковими», вони «приречені» конструювати і трансформувати свій предмет. (...) Природничі науки не становлять частину природи, тоді як гуманітарні науки становлять частину культури, яка через них рефлексує себе та перетворює себе. Виділити цей конструктивно-перетворювальний компонент у гуманістиці набагато складніше, ніж технологічний у природничих науках, які трансформують природу ззовні, а не культуру зсередини» (Епштейн, 2016).

Дійсно, у гуманітарних науках «рух» від фундаментальних досліджень до прикладних, а від останніх – до технологій простежити принципово складніше: сама межа між фундаментальною та прикладною складовими в гуманітарному знанні є не настільки чітко вираженою. Є.В. Островський, що стояв у джерел вивчення гуманітарних технологій, трактує їх як набір ретельно вивіренних та науково обґрунтованих прийомів і спеціальних технік непрямого впливу на суспільство через управління соціальною поведінкою, як систематизацію, спільну організацію й упорядкування в просторі та часі компонентів цілеспрямованої колективної діяльності людей на основі сучасного гуманітарного знання. Автор підкреслює, що гуманітарні технології не керують людьми, але управляють правилами та рамками їхніх повідомлень та взаємин (Островский, 2000).

На нашу думку, такий підхід до розуміння гуманітарних технологій є вкрай перспективним, всередині нього повністю знімається розповсюджена в науковому співтоваристві й активно експлуатована в сучасному полемічному навколонуковому дискурсі дилема «маніпуляція особистістю – актуалізація особистості», яка проявляється у зв'язку з постановкою й обговоренням проблем правомірності, екологічності та доцільності впровадження і використання гуманітарних технологій у різних сферах життєдіяльності людини.

С.О. Крупник, розділяючи погляди В.В. Мацкевича та П.Г. Щедровицького, вважає, що «складовими гуманітарних технологій є «особливі» нематеріальні елементи: різного типу знання, ідеї, схеми, конструкти, знакове середовище (реклама, продукти ЗМІ тощо), кваліфікації, людська психіка, час, довіра, відповідальність, авторитет, авторське право тощо» (Крупник, 2003). У гуманітарних технологіях матеріальні (речовинні) параметри та властивості є характеристиками продуктів і становлять похідні, отримані в результаті гуманітарної діяльності, до якої неможливо застосовувати речовинну мірність (там само).

Вочевидь, розвиток комунікаційних технологій спричинив створення гуманітарного інструментарію: найефективніший спосіб впливу на цільову групу – безпосереднє включення людини в процес прийняття рішень. У цьому контексті, гуманітарні технології, з одного боку, є наслідком розвитку соціального суб'єкта, а з іншого – самі стимулюють його прогресивний розвиток. Так, спрямованість гуманітарних технологій на всебічний прогресивний розвиток особистості підкреслює Н.О. Кузнецова: «якщо виходити з назви, то гуманітарні технології – це технології, які орієнтовані на розвиток людської особистості та створення відповідних умов для цього» (Кузнецова, 2006). Подібних поглядів дотримується М.П. Полева, на думку якої «сама ідея гуманітарних технологій – це спроба розібратися в процесах, що формують нашу професійну свідомість, зрозуміти – звідки ми знаємо, що треба діяти так чи інакше, проаналізувати інформацію і знання, якими ми користуємося для прийняття рішень» (Полева, 2011, с. 44).

У цьому контексті, В.В. Ільїн і О.С. Панарін пропонують розрізнити апології й технології: якщо перші «декларують, обґрунтовують, розумно висувають, виправдовують цілі та інтереси; за допомогою концептуального опрацювання, інтелектуальної тематизації... дій... цілеорієнтують», то останні «практично проводять, реалізують інтереси і цілі, впливають на життєустрій, прискорюючи, стримуючи його темпи» (Ільїн, 1994, с. 31). Таким чином, технології носять інструментальний характер і, як правило, самі по собі не можуть оцінюватися як позитивні або негативні. Підкреслимо, що розрізнення цих двох категорій аж ніяк не означає їхньої абсолютної відокремленості. Зокрема регулярне застосування суб'єктом певних технологій може вплинути на його картину світу, що неминуче позначиться і на його апологіях (Ільїн, 1994).

Розглядаючи можливість поєднання гуманітарності та технологічності, С.Е. Зуєв ставить питання про те, із чим пов'язано сама здатність людини

використовувати потенціал фундаментального знання (Зуев, 2013). А його відповідь може наблизити нас до розуміння не тільки сутності гуманітарних технологій, але й причин їх виникнення. Так, С.Е. Зуев підкреслює, що гуманітарні технології є особливими технологіями, які допомагають зробити фундаментальне знання людиномірним. «Тобто окрема людина або окрема група людей не просто знає щось про світ, а й вміє перетворити це знання у види та форми діяльності, якими вони, люди, можуть самі управляти. І «прикладність», у цьому певному сенсі, породжує особливий масштаб знання – людський, або, як іноді кажуть, антропологічний» (там само).

Згідно з поглядами М.Н. Епштейна, «поняття гуманітарних технологій (techno-humanities) зовсім не передбачає, що гуманітарні науки повинні запозичити «техно» від технологій, заснованих на природничих науках. Навпаки, природничі науки у свій час запозичили поняття «техно» зі сфери мистецтв (грецьке «techne» означає «мистецтво, майстерність»). Тепер настав час повернути «техно» в гуманітарну сферу» (Епштейн, 2008).

У цьому контексті, Б.М. Юдін зазначає, що традиційне гуманітарне знання є орієнтованим на розуміння соціального і людського світу, а вираженням його результативності є, насамперед, інтерпретації та реінтерпретації цього світу настільки, наскільки ці інтерпретації знаходять своє визнання. «Інтерпретації, які отримали визнання, можуть потім ставати підставами, що визначають людські дії (стають матеріальною силою, якщо скористатися відомим висловлюванням класика). У такому їхньому функціонуванні вже закладені елементи технологічності гуманітарного знання – тією мірою, в якій воно використовується для зміни (соціальної і людської) реальності» (Юдін, 2007).

Ряд дослідників (В.К. Грановський, М.Е. Карижський, В.К. Осіпов) визначають гуманітарні технології як конгломерат способів делікатного, тактовного впливу, що використовується для модифікації сучасного соціуму на відкрите суспільство, яке пам'ятає свою історію та опікується про майбутнє, як перспективну структуру та необхідний для життя новий соціальний простір, націлений на конструювання позитивних вітальних стратегій, що призводять до ефективного самовибудовування. Цей вплив ініціює нову соціальну роль, де «людина людині людина» (Грановський, Осіпов, Карижський, 1998).

Подібні ідеї розвиває і М.А. Казаков, що визначає гуманітарні технології як «технології самовираження людей, самореалізації їхніх інтелектуальних якостей. Вони підтверджують закономірність: особистість характеризується не тільки тим, що вона робить, але й тем, як вона це робить» (Казаков, 2013, с. 51). «Ці індивідуально-орієнтовані технології життєдіяльності є важливими не стільки для позначення їх місця та ролі в певній класифікації, скільки для самореалізації кожного – як стати і бути Людиною» (там само).

Аналізуючи різні види гуманітарних технологій Н.С. Бастрова виділяє технології, спрямовані на соціум, на конкретну групу, на іншого та на самого себе. Згідно з її поглядами, основною специфічною особливістю

гуманітарних технологій є «наявність як мінімум двох цілей: перша – соціально та особисто значима, вона виступає як основний двигун; друга – операційно-функціональна, орієнтує на розвиток специфічних (предметних) компетентностей, разом із тим, без неї неможливо технологічно реалізувати першу мету» (Бастракова, 2016). На думку О.В. Курочкина, «гуманітарні технології – це комплекс методів управління соціогуманітарними системами, що володіють такими характеристиками, як: публічна сфера застосування, орієнтація на майбутнє (стратегічний характер), ексклюзивність та оптимістичність» (Курочкин, 2006).

Узагальнюючи викладене вище, серед основних властивостей гуманітарних технологій виділимо:

- рефлексивність, спрямованість на розвиток рефлексивної компетентності як у суб'єктів, до яких застосовується технологія, так і в тих, хто її використовує;

- залучення суб'єкта в процес прийняття рішень, спрямованість на розвиток суб'єктної позиції осіб, до яких технологія використовується;

- цілеорієнтованість;

- переважно перспективна спрямованість;

- ексклюзивність і оптимістичність;

- людиноспіврозмірність;

- творчо-орієнтованість;

- відсутність жорсткої структури;

- відтворювальність, відновлюваність;

- орієнтація на засвоєння культурних смислів, відбитих у дискурсах.

Отже, у сучасному суспільстві гуманітарні технології виконують ряд найважливіших соціокультурних функцій:

- вибудовування та трансляції смислів через системи культурного та соціально-психологічного проектування;

- збереження різноманіття смислових значень у вигляді гетерогенних «знакових сховищ»;

- забезпечення умов відтворення культурних і соціально-психологічних форм;

- удосконалювання інструментарію технологічного відтворення в цілому.

Згідно поглядів Н.В. Чепелевої, один із провідних шляхів розвитку особистості полягає в зануренні її в дискурсивний соціокультурний простір (Чепелева, 2015). Н.Д. Арутюнова визначає дискурс як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними, прагматичними, соціокультурними, психологічними й іншими факторами; текст, що розглядається в подієвому аспекті; мовлення, що розуміється як цілеспрямована соціальна дія; компонент, який бере участь у взаємодії людей і механізмів їх свідомості (когнітивних процесах) (Арутюнова, 1990, с. 136–137). У рамках психологічної моделі дискурс розглядається як образ мовленнєвого конституювання суб'єкта, всеосяжний репрезентант його особистісного досвіду.

З нашої точки зору, невід'ємною характеристикою гуманітарних технологій є дискурсивність і дискурсогенність. Дискурсивність тут виступає найважливішою складовою комунікативних процесів, у надрах яких відбувається відтворення технологізованого знання: породження, акумуляція, взаємопроникнення, трансформація, трансляція і ретрансляція широкого спектра соціокультурних та особистісних текстів. Говорячи про дискурсогенність гуманітарних технологій, ми прагнемо підкреслити той факт, що ситуація опосередкованої комунікації неминуче породжує різного роду дискурси, які в процесі своєї взаємодії (зіткнення, перетинання, накладення, поглинання, поєднання тощо) відбивають численні соціально-психологічні інтенції, потреби, мотиви, настанови, наміри, очікування, передбачення тощо.

Дійсно, однією з основних рис технології, що включає певний стратегічний набір прийомів та дій, є можливість її відчуження в певній об'єктивованій формі, тобто можливість її передачі від авторів третім особам за допомогою докладного опису, алгоритмізованих рекомендацій, викладу в навчальних текстах, технологічних інструкціях тощо, зберігаючи при цьому її результативність. Таким чином, дискурсивні технології забезпечують зберігання, репрезентацію і передачу (доставку, транспортування, поширення) ціннісно-сислового ресурсу, інкорпорованого в певну знаково-символічну форму (код).

У руслі обговорюваної проблеми, ми поділяємо погляди С.М. Єлісеєва, який зазначає, що гуманітарні технології вирішують, з одного боку, проблему самореалізації як окремої людини, так і групи, а, з іншого, – проблему розвитку комунікації в рамках комунікативної стратегії. З точки зору автора, «у контексті гуманітарних технологій людина виступає як своєрідна знакова система, високо інформативна та відкрита для контактів, яка полегшує актуалізацію індивідуально-особистісних смислів, що виступають у цьому випадку як перетворювальна і перетворююча основа» (Єлісеєв, 2001). На думку М.Н. Епштейна, «конструктивна сторона гуманітарності – це побудова нових знаків, означуванням яких стає сам гуманітарний суб'єкт, людина, що не стільки відкриває щось у світі об'єктів, скільки виробляє власну суб'єктивність методами самопризначення та самопозначення» (Епштейн, 2008, с. 37).

Отже, гуманітарні технології орієнтовані на розвиток особистості та на створення відповідних умов для цього розвитку. Так, В.К. Осипов трактує гуманітарні технології як технології виробництва, пакування та впровадження смислів (Осипов, 2006). Подібну позицію займає Ю.М. Резнік, згідно якої, гуманітарні технології слід розглядати, насамперед, як спеціально створені й емпірично обґрунтовані схеми (логічно пов'язані набори методів, процедур та операцій) практичних і символічних дій, спрямованих на розпізнання й перетворення типових для даної спільноти ментальних комплексів і символічних структур управління діяльністю людини. «За своєю суттю, гуманітарні технології орієнтовані на перетворення символічної (текстуальної і контекстуальної) реальності

управління. Їхнє головне призначення – виробництво, «пакування» і розшифрування смислів та інших ідеальних структур діяльності, виражених за допомогою певних знаків і символів» (Резник, 2010). На думку автора, основною перевагою гуманітарних технологій є їхня спрямованість на збагнення та вдосконалювання символічних структур людської діяльності (там само).

Ю.М. Резник підкреслює, що при розробці гуманітарних технологій застосовується, як правило, індивідуально-орієнтований та культурно-орієнтований підходи, виокремлення яких носить суто умовний характер. Культурно-орієнтований підхід до створення й реалізації гуманітарних технологій характеризується спрямованістю на освоєння та вдосконалювання соціальним суб'єктом (особистістю та/або групою) культурних традицій, цінностей і норм даної соціальної системи. Індивідуально-орієнтований підхід до побудови гуманітарних технологій спрямований на забезпечення можливості для людини як суб'єкта управління власними ресурсами усвідомлювати, переживати, інтерпретувати і творчо перетворювати саму себе та власне життя (там само).

Ці процеси, насамперед, задаються мовою як фундаментальним атрибутом культури. З погляду Н.В. Чепелевої, «означування реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими, переважно семіотичними схемами дозволяє особистості не тільки осмислювати все, що відбувається, але й конструювати для себе нову реальність, новий досвід» (Чепелева, 2014, с. 5). У цьому контексті, С.В. Михайлов під гуманітарними технологіями розуміє комплекс заходів і спрямованих дій, що здійснюються в гуманітарному просторі за допомогою слів і знаків (Михайлов, 2006). З точки зору А.І. Ракитова, технології становлять особливу операціональну систему, осмислену та зафіксовану у вигляді певних знань і навичок, що виражаються, зберігаються та передаються в усній або письмовій формі (Ракитов, 1991).

Проблематизуючи дискурсивні технології в термінах конструювання світу, С.М. Плотнікова акцентує увагу на їхній глобальній значимості, зауважуючи, що при грамотному використанні вони забезпечують відтворювальність успішних дій, регулюють взаємини між індивідом та групою (Плотнікова, 2006). Засновник конструктивного дискурс-аналізу Н. Фейрклаф розглядає дискурсивні технології як процеси оптимізації спілкування за допомогою вивчення вже існуючих дискурсивних практик, розробки власних, більш досконалих, а також навчання персоналу цим практикам (Fairclough, 1996). М.А. Казаков, підкреслюючи дискурсивність гуманітарних технологій, акцентує на необхідності «чітко визначитися в основних поняттях, принципах і логіці всього того, що належить до їхньої передісторії, сучасних драйверів і трендів розширення життєвого простору, нарешті, до їхнього застосування – проектування, впровадження, управління» (Казаков, 2013, с. 50).

Отже, дискурсивні технології, мають декілька суттєвих особливостей. По-перше, їх створення є, безумовно, творчим процесом, який принципово не може бути остаточно формалізованим. По-друге, технологія завжди має бути

зафіксованою в певній знаковій формі (текстовій та/або іконічній). По-третє, створення та впровадження особистісно-орієнтованих розвивальних технологій має відбуватися за принципами партисипативної фасилітативності, континуальності, діалогічності, проблемності, невизначеності, динамічності, інтегративності тощо, втілення яких уможлиблює конструювання технологій під конкретні завдання розвитку особистості.

Підсумовуючи результати теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, підкреслимо, що сутність технології полягає у відтворюваності результатів діяльності, що технологізується, у потенційній можливості їх повторювальності за різних умов. Технологія передбачає можливість її відчуження в певній об'єктивованій формі, тобто можливість її передачі від авторів третім особам за допомогою докладного опису, алгоритмізованих рекомендацій, викладу в навчальних текстах, технологічних інструкціях тощо, зберігаючи при цьому її результативність.

Для аналізу особливостей формування та реплікації (Б.М. Пойзнер) гуманітарних технологій широкі перспективи відкриває психолого-герменевтичний підхід, в оптиці якого технологія проблематизується як технологія дискурсивна, що становить комунікативно-семіотичний процес і забезпечує зберігання, акумуляцію, трансформацію, трансляцію та ретрансляцію ціннісно-сислового ресурсу, інкорпорованого в певні знаково-символічні форми, зокрема в широкого спектра соціокультурні та особистісні тексти.

Серед основних соціокультурних функцій дискурсивних технологій можна виділити: вибудовування і трансляцію смислів через системи культурного та соціально-психологічного проектування; збереження різноманіття смислових значень у вигляді гетерогенних «знакових сховищ»; забезпечення умов відтворення культурних і соціально-психологічних форм; удосконалювання інструментарію технологічного відтворення в цілому.

2.2. Технологізація процесів самопроекткування і саморозвитку особистості

Технологізація процесів самопроекткування, як і технологізація психологічних процесів взагалі, є на сьогодні однією з найскладніших у психології. Закладена у технології можливість відтворюваності процесів є заставою руху психології до того, що зветься «справжньою наукою» (не будемо зараз зупинятися на постнекласичних підходах до «ризомних», тобто нестабільно-мінливих умов і проявів психологічних законів). У нашому аналізі самопроекткування в контексті проектної парадигми (Смульсон, 2014) ми показали, зокрема, що різниця в практиках реалізації діяльностей проектування і самопроекткування тісно пов'язана з відповідними технологіями. Смысл технології, як відомо, – у відтворюваності результатів діяльності, яка проектується і технологізується, тобто у можливості повторення її в різний час, у різних місцях і з різними виконавцями. Однак О. Генісаретський (Генисаретский, 2016) зазначає, що існує багато чинників

соціокультурного походження, які роблять відтворюваність (а значить і проектування, підкреслює автор) неможливою при наявному рівні розвитку і образу життя суспільства. При цьому не можна вважати, що технологія – ворог різноманітності та унікальності. Поєднання повторюваних та унікальних елементів у філософії проектування пов'язано з культурною символікою понять справжності та самоцінності. Тому проблема технологізації самопроектування та розробки відповідних практик залишається гостро актуальною.

Тому принципово важливим є визначити місце технологій самопроектування у сучасній концепції технологізації науки.

Технології самопроектування відносять до соціально-гуманітарних технологій у загальному контексті технологізації гуманітарного знання (Рудницькая, 2019). Розрізняючи поняття «соціальні» і «гуманітарні» технології, Б.Г. Юдін зазначає, що там, де йдеться про технологічні впливи на індивіда, має сенс говорити про гуманітарні технології; там, де йдеться про вплив на соціальні спільноти, виникають соціальні технології (Юдин, 20017). Аналіз технологій самопроектування передбачає продовження нашого зіставлення самопроектування та проектування в контексті проектної парадигми (СМД-методології) Г.П.Щедровицького та його послідовників. Зазначають, що гуманітарні технології у СМД-методології – це систематизація, організація та впорядкування у просторі та часі компонентів цілеспрямованої колективної діяльності людей на ґрунті сучасного гуманітарного знання (цит. за Рудницькая, 2017).

Відкритим залишається питання: чи є технології у системі психологічного знання і, взагалі, гуманітарні технології, науковим поняттям (і, відповідно, терміном), чи красивою, однак тільки метафорою. Слід визнати, що більшість фахівців використовують слова *гуманітарні технології* метафорично або надзвичайно узагальнено, тобто ми б сказали – не технологічно (не дивлячись на тавтологію). Так, згідно з підходом В.В.Мацевича і П.Г.Щедровицького, складовими гуманітарних технологій є «особливі» нематеріальні елементи: різного типу знання, ідеї, схеми, конструкти, знакове середовище (реклама, продукти ЗМІ тощо); кваліфікації, людська психіка, час, довіра, відповідальність, авторитет, авторське право тощо. Відповідно, як зазначають ці автори, матеріальні характеристики є похідними, що одержані в результаті гуманітарної діяльності, до якої неможливо прикласти «речову мірність». Тому причинно-наслідкові зв'язки в гуманітарних технологіях є неявно вираженими (там само).

Зазначимо принагідно, що неявна вираженість причинно-наслідкових зв'язків є у будь-якому разі ознакою не технологічно описаного процесу, адже очевидно, що слідування певній технології передбачає отримання передбаченого зарані результату, якщо, звичайно, не мати на увазі брак, від можливості якого не позбавлений жодний технологічний процес, навіть доволі матеріальний.

Ще більш узагальнено гуманітарні технології розглядаються в контексті їх ресурсності. Під ресурсом тут розуміють наявність ідей і

концептів з їх перекладом у діяльнісні цілі і задачі, програми і проекти, а також людей, які здатні розробляти і реалізовувати розвивальні проекти і програми, крім того, фінансів і потрібної матеріальної бази.

Дуже специфічне і нетривіальне місце у гуманітарних технологіях посідає інформація. Вона розглядається як окремий елемент, який виконує в технології посередницьку функцію між активними діями і дозволяє «стискати» і «технологізувати» час, який теж, додамо, тлумачиться як могутній ресурс.

Таке широке розуміння гуманітарних технологій та їх ресурсної бази впливає на підхід до їх проектування з використанням комплексного знання: гуманітарного і природничо-наукового. Однак і проектування сучасних технологій у «технічному» смислі цього слова теж передбачає ці два аспекти. Ми схильні погодитися з так званою критичною теорією технології, яка розробляється в руслі філософії конструктивізму. Е. Фінберг (Финберг, 2011) зазначає, що конструктивісти намагаються дотримуватися «принципу симетрії», який визнає як когнітивні, так і соціальні аспекти у будь-якій науковій і технологічній діяльності. Ними виявлені два фундаментальних методологічних принципи: роль інтерпретації у технологічній моделі, а також спільна конструкція артефактів і соціальних груп (артефакти тут – предмети, створені людиною, на противагу натуральним речам, створеним природою).

Роль інтерпретації у технологічній моделі виглядає досить переконливо з психологічної точки зору. У процес створення технологічної моделі залучені «релевантні актори», які визначають певну ситуацію як технічну проблему і шукають для неї технічне рішення. Однак визначення проблемної ситуації залежить від інтересів і цілей акторів і, відповідно, від погляду на проблемну ситуацію залежить технічне рішення. Важко не погодитися з цим, особливо в контексті нашого тлумачення інтелектуальної діяльності як такої, яка ініціюється постановкою проблеми і залежить від неї (Інтелектуальний розвиток..., 2015, Смульсон, 2014). У конструктивізмі цей процес має красиву назву «інтерпретативна гнучкість» артефактів. Відповідно, інтерпретація артефактів впливає не тільки на їх використання, але й на конструкцію, що робить технологію соціально відносною (або можна ще сказати, соціально залежною). Отже, технологія – це не тільки колекція артефактів, але й колекція індивідів і предметів, пов'язаних за допомогою різноманітних типів асоціацій. Цей підхід пропонує французький соціолог Бруно Латур в контексті своєї концепції «перезбирання» соціального (Латур, 2014).

Інакше кажучи, соціально залежними є не тільки соціально-гуманітарні технології, що досить зрозуміло, але й власне технічні технології, ми б сказали, технології технічного проектування. І, безумовно, структура соціальних груп проектувальників відображується у конструкціях артефактів (див. вище другий методологічний принцип). Тому, виходячи з конструктивістського підходу до технологій, можна вважати, що не існує принципових відмінностей у технологіях гуманітарних (нас цікавлять

психологічні) і власне технічних, якщо обидва види тлумачити як технології проектування.

Про сучасну близькість і нероздільність технологій в їх стандартному технічному розумінні та технологій гуманітарних переконливо свідчить така глобальна сучасна технологія, як Інтернет. На думку конструктивістів, сьогодні існують три моделі Інтернету, які конкурують і взаємодоповнюють одна одну (Финберг, 2011). Інформаційна модель має на увазі акторів, які діють у науковому співтоваристві. Споживацька модель відповідає потребам бізнесу. Нарешті, комунікаційна модель трансформує Інтернет в інноваційний соціальний феномен, оскільки він «оновлює дискусії та дебати у публічній сфері». Цікаво, що, на думку автора, комунікаційна модель введена (створена, запропонована) непрофесійними користувачами Інтернету (досить несучасне визначення мільйонів «жителів» Інтернету, однак, мабуть, потрібне для переконливого пояснення такого підходу).

Інтернет має, процитуємо, «унікальний (...) демократичний потенціал, який дозволяє прихованим співтовариствам виявити та сформулювати власні потреби. (...) Найбільш важливою ознакою цього потенціалу на сьогодні є захист Інтернету його користувачами, оскільки він забезпечує їм право голосу» (Финберг, 2011, с. 33). Тому Інтернет є прикладом взаємного конструювання технології та суспільства в дії, оскільки він «розширює межі комунікативних властивостей, представлених технічними кодами» (там само).

Більше того, культуролог Михайло Епштейн парадоксально стверджує, що Інтернет поступово набуває самосвідомості, яка передбачає, як відомо, високий ступінь рефлексивності, зверненості на себе, розвинену систему зворотних зв'язків. Він зазначає, що «Інтернет рефлектує про себе, створює безкінечні образи себе у вигляді взаємовідображень, реплік, резонансів, які нагадують структуру нейронних мереж (...). Цей великий вселюдський розум має свою пластичність, асоціативність, дотепність, і, звичайно, всебічну ерудицію (...). І ми вступаємо в діалог з цим розумом, який більше будь-якого Соляріса, планети, галактики...» (Епштейн, 2019).

Отже, для сучасного етапу наукознавчого розгляду проблеми є характерним принципове зближення технологій «технічних» і технологій, скажімо, соціально-гуманітарних, їх розуміння, яке видається взагалі психологічним або, скажемо трохи інакше, психологічно обґрунтованим. І не випадково філософи, які розвивають цю думку, посилаються на знаряддєву теорію діяльності Л.С. Виготського (Горохов, 2011; Grunwald, 2002; Mitcham, Schatzberg, 2009). Так, В.Г. Горохов вважає, що відоме розширене тлумачення Л.С. Виготським психологічних знарядь відповідає сучасному розумінню «технічного» (технологічного) як постійно відтворюваної схеми діяльності, як рефлексивного поняття і соціального конструкта. За Грунвальдом (Grunwald, 2002, цит. за Горохов, 2011), використання атрибуту «технологічне» підкреслює інваріантність зв'язку мета – засіб і можливість навчання – учіння відповідно до визначеної схеми діяльності. І тому не артефакти відіграють роль у цьому розрізненні, а соціокультурний контекст.

Більше того, в цьому сенсі однаково, чи йдеться про технологію створення технічних артефактів, чи про технологію (sic!) інтерв'ю, інтерпретації текстів, математичного доказу, акторської гри та інших соціально-гуманітарних винаходів (там само).

Відповідно, обґрунтовуючи діяльнісний підхід до розуміння технології, зазначають, що поняття «технологія» може бути використано відносно будь-якого виду людської діяльності, а не тільки специфічно технічної або, ще вужче, виробничої діяльності. І у цьому сенсі, процитуємо, «технологія – це представлення процесу діяльності, у ході якого її вихідний матеріал перетворюється на результат, продукт» (Горохов, 2011, с.123).

Розглянемо хід роздумів автора, який привів його до цитованого висновку, який психологу видається досить зрозумілим, однак не є однозначно прийнятним у філософії техніки.

Ще Аристотель визначав технологію як людську діяльність, яка включає в себе систематичне виготовлення та використання артефактів. І, оскільки це визначення практично ніким не скасовано, принциповим моментом технологій є розуміння того, що ж таке артефакт у сучасному розумінні, проблема подібності артефактів до природних утворень тощо (більш докладно про проблему артефактів див. нижче). І тому техніка часто розглядається як сукупність артефактів (від найпростіших знарядь до складних технічних систем), а технологія у широкому сенсі слова – як сукупність різних видів технічної (у тому числі інженерної) діяльності, тобто організація технічної роботи.

Однак технологія як процедурна складова техніки (інакше кажучи, процес людської діяльності з технікою), включає як мінімум п'ять етапів. Перший – це розвиток техніки як мисленнєвої конструкції (винахід, проектування та ін.), другий – матеріалізація техніки (конструювання і впровадження), третій – соціалізація техніки (менеджмент і маркетинг), четвертий – експлуатація техніки, ремонт і заміна складових і, нарешті, п'ятий – зношування і ліквідація. Цей підхід розширює розуміння соціально-гуманітарної технології від «психотехніки» до процесів соціалізації нової техніки та усунення негативних соціальних наслідків її впровадження, і, відповідно, ще раз підтверджує, що соціально-гуманітарні технології перетворюються на обов'язкову складову у технічних технологіях (там само, с. 112–113).

Наголосимо ще раз на взаємопроникненні технічних і соціально-гуманітарних технологій, яке тісно пов'язане з тлумаченням поняття *артефакти*. Проблема артефактів широко обговорюється у філософській літературі, і сьогодні вважається, що вони мають таку саму онтологічну значимість, як і будь-який природній об'єкт, створений не людиною. Однак артефакти відрізняються від природних об'єктів як мінімум за трьома ознаками. По-перше, існування артефактів онтологічно, а не тільки каузально – залежить від цілей людини. По-друге, артефакти – це «інтенціонально залежні» об'єкти, які не могли б існувати у світі без розуму. Природні об'єкти, які можна поставити на службу людині, існували б незалежно від

намірів і практик людей. І, по-третє, артефакти обов'язково мають власні функції, спеціально закладені у них істотами з переконаннями, бажаннями і намірами (Бейкер, 2011).

Далі, власна функція, яку має артефакт, визначає, чим він є. Однак те, яку він має власну функцію, залежить від розробника і/або виробника. Інакше кажучи, закладені в них функції визначаються намірами їх виробників або користувачів (Куслий, 2011).

Погодившись із конструктивістським розумінням технології як відтворення діяльності, логічно запитати, чи має у результаті технологізованої діяльності бути створений саме артефакт як штучний, тобто не природний феномен? Ми відповідаємо на це питання: не обов'язково. У результаті технологізованої діяльності можуть відбутися зміни у природному об'єкті, наприклад у дереві, після підсадки або пересадки, у тварині, людині, скажімо, після операції, та ін. Постійно відбуваються також зміни у людині в результаті навчання (освіти) як досить технологізованої діяльності. Нагадаємо, що Г.П. Щедровицький стверджував, що система освіти становить соціотехнічну систему, об'єкти якої являють собою не природні і не штучні об'єкти, а кентаври – об'єкти, які поєднують природний і штучний компоненти. При цьому, як підкреслює автор, поняття «природне» та «штучне» тлумачаться по-новому. Відповідно до авторського тлумачення, кентавр одночасно виступає і як об'єкт діяльності, тобто як штучний, і як той, що живе сам собою поза цією діяльністю, тобто як природний. Такий підхід задає певні вимоги до розгляду соціотехнічних систем, відповідно до яких людина розглядається як елемент системи, поряд з іншими компонентами, наприклад, технічними засобами і процедурами (Щедровицький, 1995).

За Г.П. Щедровицьким, таку систему можна також розглядати і як систему діяльності. При цьому всі інші об'єкти розглядаються не як компоненти системи, що знаходяться на одному рівні з людиною та її діяльністю, а нібито опускається на один рівень ієрархії нижче. Однак вони неодмінно мають розглядатися в контексті діяльності як її засоби.

Б.Г.Юдін зазначає, що «штучним» на протигагу «природному» слід вважати не просто те, що зроблено людиною, не тільки технічне, але й «раціонально визначене і опосередковане, спроєктоване (підкреслено нами. М.С.), замислене, те, у чому заключена і виражена власне людська діяльність» (Юдин, 2007). Опозиція «природного» і «штучного» залежить, відповідно, від настановлень свідомості: натуралістичної та діяльнісної. Він нагадує, що Г.П.Щедровицький взагалі наполягав на комплексному проектно-конструкторсько-технологічному ставленні до світу, необхідною умовою якого є методологічна робота (в його розумінні). Відповідно, він був активним прихильником «штучного», тобто нових способів підключення науки до значимих сфер діяльності суспільства. Інакше кажучи, йдеться про створення нових методик і проектів, і така наука не тільки відображує, скільки створює, на відміну від неадекватних описових гуманітарних знань.

Той факт, що результатом методологічної роботи (в розумінні Г.П.Щедровицького) можуть бути конструкції, проекти, норми, методичні приписи тощо, свідчить про те, що він орієнтувався на гуманітарне знання нового типу, знання не предметне, а технологічне, як рецептуру наших дій, спрямованих на досягнення цілей, які ми переслідуюємо (Юдин, 2007). Слово *рецептура*, на нашу думку, у цьому контексті виглядає ще більш сильним, ніж технологія.

Отже, у гуманітарному знанні та роботі з ним слід усвідомлено розрізняти проектно-діяльнісну і пізнавальну установки. Пізнавальна установка жорстко орієнтована на істинність, вона пов'язана з необхідністю вважати об'єкт розуміння та інтерпретації чимось незалежним від мислення, що конструює, і тим самим висуває обмеження, яких немає в установці проектно-діяльнісній. Як приклад розглядається створена під керівництвом Г.П.Щедровицького така гуманітарна (проектно-діяльнісна) технологія, як ОДІ – організаційно-діяльнісні ігри. З'ясувалося, що смисл ОДІ – не в набутті нового знання, а у новій свідомості, у новому розумінні проблемних ситуацій.

Ми вважаємо, що поняття «психологічні технології» і, зокрема, технології (само)проектування можуть позбутися наліту метафоричності, про який йшлося вище, дійсно стати психологічним терміном, тільки за умови його використання в контексті **проектно-діяльнісної установки**, або, інакше, **проектувально-технологічної дослідницької парадигми**, яка розгорнуто описана в нашій монографії (Смульсон, 2003).

Проблема технологій самопроектування та їх становлення може бути проаналізована по аналогії з підходом Ю.І. Машбиця (Машбиць, 2002) до проектування навчання, діяльностей педагога і учня, відповідно, навчальної та учіннєвої діяльностей. Навчальну діяльність та її технології ми спробуємо співвіднести з діяльністю психолога, який чинить певні впливи на суб'єкта з метою спонукати його до самопроектування. Такі впливи (не будемо називати їх формувальними, хоча така аналогія і напрошується) є можливими навіть при психологічній роботі з дорослими, а якщо йдеться про дітей, підлітків, то орієнтація їх на самопроектування, зокрема, дискурсивне, передбачає певні технології такої роботи (тобто процесу впливу), з одного боку, і пропонування відповідних технологій в процесі такої роботи, з іншого. Так, наприклад, ми свого часу розробили дискурсивну технологію самопроектування «Книга життя», яка орієнтована на людей похилого віку, однак не тільки на них (Самопроектування особистості...,2016). Вона може бути ефективно застосована з психологічним супроводом, організацією обговорення «Книги...» з психологом або в групі, подальшої роботи з удосконалення і поглиблення проекту життєвої історії, закладеному (або аналізованому) у «Книзі».

Отже, проблема технологій самопроектування стосується як самого процесу самопроектування (маються на увазі технології того, як будувати проект, в яких термінах і поняттях його описувати для самоусвідомлення, на що звернути увагу, звідки брати потенціал реалізації, які особистісні

властивості потрібно розвинути для реалізації саме цього проекту тощо), так і впливу на людину певного віку з метою її спонукання до самопроекування і саморозвитку. Зрозуміло, що технології впливу тісно пов'язані з технологіями самопроекування, тобто проект впливу – з самопроектом.

Слід зазначити однак, що технологічний етап проектування не є остаточним, завершальним у будь-якому проектуванні, і, зокрема, проектуванні навчання. У концепції ієрархічного проектування Ю.І.Машбиця розглядаються три рівні або етапи: концептуальний, технологічний та етап практичної реалізації. Якщо йдеться про навчання за допомогою комп'ютера або Інтернету, додається ще рівень програмної реалізації. Тому треба розуміти, що навчальні та інші тексти, конкретні навчальні задачі тощо відповідають не технологічному рівню, а рівню практичної (предметної) реалізації.

Розвиваючи проектно-діяльнісний підхід до технології, тобто дивлячись на технологію як на опис діяльності із проектування та реалізації проекту, слід наголосити на тому, що у цьому випадку найпринциповішим і найскладнішим питанням залишається питання про форму опису. Зрозуміло, що необхідним є не тільки зміст, але й форма, у якій знаходить вираз відповідна інтенція. Розуміння такого опису як дискурсивного, інакше кажучи, технологій (самопроекування) як дискурсивних (більш докладно див. Чепелева, 2014; Чепелева, Рудницька, 2017) все одно не виключає проблеми вибору форми опису. Так, наприклад, мають бути системно описані засоби діяльності (ідеальні, матеріальні і матеріалізовані), особливості і принципи використання цих засобів тощо. Основна вимога до опису – описана діяльність має бути відтворюваною та такою, що може бути реалізована. Крім того, обов'язковими атрибутами будь-якої технології є обмеженість і конкретність, тобто результат її використання уже у вихідній точці має бути заданий з усією визначеністю, яка дозволяє оцінити, чи дійсно вдалося його досягти (Юдин, 2007). При цьому потрібними є критерії такого визначення.

Алгоритмічний опис, мабуть, відповідає таким вимогам, однак стратегічний (через опис стратегії діяльності) теж. Можливим є опис модельний – через побудову моделі нормативної діяльності самопроекування (Чепелева, Рудницька, 2017). Можна вважати, що існують ще й інші варіанти. Однак при очевидній множинності форм опису технологій результатом самопроекування завжди залишається створений особистістю проект власних змін, описаний технологічно, тобто як комплексний проект діяльності із досягнення цих змін і структури зміненої особистості та її діяльності на виході (або вимог до неї). Така технологія може бути відтворювана багаторазово, однак можливими є особистісні нюанси (особистісна унікальність), пов'язані з ціннісно-смісловою сферою особистості. І, нарешті, самопроекування набуває сенсу і глибини у зв'язку з реалізацією проекту, інакше кажучи, у процесі саморозвитку особистості відповідно до розробленого проекту.

Отже, закладена у технології можливість відтворюваності процесів є заставою руху психології до того, що зветься «справжньою наукою». Психологічні технології мають ґрунтуватися на критичній теорії технології, методологічні принципи якої визначають роль інтерпретації у технологічній моделі (інтерпретаційна гнучкість артефактів), а також спільну конструкцію артефактів і соціальних груп. Виходячи з конструктивістського підходу до технологій, можна вважати, що не існує принципових відмінностей у технологіях гуманітарних (психологічних) і власне технічних, якщо обидва види тлумачити як технології проектування. Про сучасну близькість і нероздільність технологій в їх стандартному технічному розумінні і технологій гуманітарних переконливо свідчить така глобальна сучасна технологія, як Інтернет.

Сучасне розуміння технологічного як постійно відтворюваної схеми діяльності і рефлексивно-соціального конструкта відповідає знаряддєвій теорії діяльності Л.С. Виготського з її розширеним тлумаченням психологічних знарядь.

Взаємопроникнення технічних і соціально-гуманітарних технологій тісно пов'язане з тлумаченням поняття *артефакт*, яке у сучасній науці розглядається не тільки як штучний об'єкт, але й як кентавр, тобто об'єкт, який поєднує природний і штучний компоненти.

Поняття «психологічні технології» і, зокрема, технології (само)проектування може вважатися психологічним терміном (а не метафорою) тільки за умови його використання в контексті проектно-діяльнісної установки, або, інакше, проектувально-технологічної дослідницької парадигми.

2.3. Психологічні технології дискурсивного самопроектування особистості

Як вже зазначалося вище, ми виходимо з того, що особистість, здатна до самопроектування, має володіти низкою характеристик, які дають їй змогу створювати життєві та особистісні проекти, аналізувати та усвідомлювати їх, а також втілювати та трансформувати ці проекти, спираючись на очікувані результати. Нами було визначено основні рівні дискурсивного самопроектування особистості та схарактеризовано психологічні особливості суб'єкта самопроектування на кожному з них. Було також зазначено, що говорити про здатність особистості до самопроектування ми вважаємо за можливе за умови її спрямованості на саморозвиток, базуючись на наявних життєвих обставинах та особистісних характеристиках людини.

Основні дискурсивні технології особистості на кожному з виділених нами рівнях: «плагіатора», «читача», «автора», що співвідносяться із вимірами розвитку особистості за Д.О. Леонтьєвим (Леонтьєв, 2013), мають виражену специфіку, яку зумовлено способами організації досвіду особистості, текстової об'єктивації цього досвіду, стратегіями смислотворення, способами та процедурами розуміння (Чепелева, Рудницька, 2018).

Важливо підкреслити, що виділення цих рівнів носять принципово умовний характер та становить перспективний дослідницький прийом, який уможливує моделювання дискурсивних технологічних процесів особистості, що самопроекується, та, у свою чергу, може стати важливим ресурсом для розробки технологій психологічного супроводу особистості на цьому шляху.

У міру розвитку здатності особистості до самопроекування, дискурсивні технології, які вона застосовує для створення «Я-Тексту» (як проекту себе і свого життя), принципово ускладнюються: від умінь вибудовувати розрізнені висловлювання («Я-Висловлювання»), що відбивають ситуативну подієвість на рівні «плагіатора», до здатності артикулювати лейтмотив як основний автонаратив особистості, що закарбовує концепцію її життєздійснень. Центральна лінія, «тема» життя, що проростає через увесь її подієвий ряд та кристалізується на рівні «автора», становить динамічну конфігурацію низки психологічних і технологічних підпроцесів.

Зупинимося детальніше на аналізі дискурсивних технологій, спрямованих на вибудовування «Я-Тексту» особистості на кожному із цих рівнів, а також на характеристиці технологій, що дозволяють індивідові здійснювати переходи між ними в процесі розвитку його здатності до самопроекування (див. табл. 2).

Так, на рівні «плагіатора» індивід демонструє дифузний стиль текстової об'єктивації досвіду, запозичує чужі смисли, «чуже мовлення», вибірково втілюючи їх у власні висловлювання, які відбивають окремі ситуації його життя; «по-своєму» вибирає і komponує ситуативні елементи, експлікуючи їх у текстові висловлювання. Однак така вибіркковість процесів текстотворення на нижчому рівні самопроекування не свідчить про самодетермінацію позначених процесів і здатність індивіда їх рефлексувати. Тут, насамперед, йдеться про запозичення «готових до вживання», призначених «сміслоформ» – ярликів, «знятих смислів» (точніше, «знятих змістів»), у результаті чого відбувається їхнє опрощення, змісти стереотипізуються. Нездатність конденсувати й узагальнювати зміст власних висловлювань, у свою чергу, позбавляє їх змістовної цілісності, «змістовного ядра» – теми висловлювання, підміняючи її ярликом (квазітемою).

На наш погляд, саме вміння виділяти тему (предмет, суть) власних і чужих висловлювань, незалежно від їх плінності, як їхній узагальнений змістовний концентрат і становить ту важливу технологічну складову переходу особистості на рівень «читача» в міру розвитку її здатності до самопроекування. Для виділення загальної теми висловлювань, заснованих на повсякденних розрізнених ситуаціях, індивіду необхідно навчитися здійснювати відбір життєвого матеріалу, його осмислення та «змістовне стиснення». При цьому тема може бути як визначеною текстом, так і мати асоціативний характер; може бути як принципово новою, так і знайомою раніше та знов актуалізованою за певних умов.

Психологічні технології дискурсивного самопроекування особистості

Рівні дискурсивного самопроекування особистості	Технології дискурсивного самопроекування особистості	
«Плагіатор»	Створення висловлювання	Інформаційний діалог
«Читач»	Наративізація	
«Автор»	Породження твору	Смисловий діалог

Технологія виділення теми висловлювання (висловлювань) припускає навчання способам первинної організації, осмислення, упорядкування досвіду особистості, оволодіння стратегіями експлікації основної ідеї, яка знаходить чітке формулювання, своє словесне позначення шляхом згортання, компресії висловлювання.

На нашу думку, основними механізмами цього процесу є когнітивні операції розуміння, насамперед, структурування і переструктурування текстової інформації, її стиснення, семантичне зважування й інформаційний діалог як прийом (не завжди усвідомлений), що допомагає індивідові прояснити зміст життєвих ситуацій, відтворити їхній зміст, побудувати внутрішню структуру висловлювання. Дана технологія реалізується через постановку запитань, що допомагають утримувати в пам'яті життєвий матеріал, фіксувати основні його змістовні вузли (Чепелева, 2017).

Такі запитання ми назвали «недіалогічними», оскільки вони не є формою суб'єкт-суб'єктної взаємодії, характерної для діалогу, а, скоріше, безпосередньою реакцією на повідомлення, що сприймається (там само). Технологія інформаційного діалогу як початкова фаза взаємодії особистості із своїм життєвим текстом забезпечує насамперед значеннєвий рівень розуміння. Її можна схарактеризувати як «семіотичну технологію», що пронизує всі етапи самопроекування, і на рівні «плагіатора» дозволяє індивіду означувати реальність, «накидаючи» на неї певні когнітивні структури: організувати і концептуалізувати її шляхом застосування готових інтерпретаційних схем.

На наш погляд, технологія інформаційного діалогу сприяє реалізації інтенцій «Я, що висловлюється» в процесі навчання особистості, як ставити ці запитання і як шукати відповіді на них. У цьому контексті, О.Б. Старовойтенко підкреслює, що «висловлювання належить до конкретного факту реальності, відбиває, копіює його, але при цьому, за формулюванням Л. Вітгенштейна, «має намір бути чимось іншим». Воно є моделлю реальності, в яку закладена можливість чогось нового, очікування реалізації

цієї можливості та проект зміни об'єкта висловлювання відповідно до очікування» (Старовойтенко, 2013, с. 135). Отже, «Я, що висловлюється» є потенційним суб'єктом діалогічності, здатність до якої формується на наступних рівнях самопроектуювання особистості.

Рівень «читача» передбачає оволодіння індивідом комунікативно-семіотичними технологіями самопроектуювання, зокрема технологією нарративізації життєвого досвіду. У руслі психолого-герменевтичного підходу ми розглядаємо нарративізацію як технологію, що уможлиблює трансформування зовнішніх подій у внутрішній досвід особистості шляхом їхнього впорядкування згідно з ознаками нарративного тексту. При цьому «нарративні структури виступають у ролі інтерпретаційних рамок, які людина накладає на дійсність, що осмислюється» (Проблемы психологической герменевтики, 2009, с. 47). Зупинимось на характеристиці даної технології докладніше.

Наратив є не лише важливим інструментом розуміння та інтерпретації особистого досвіду, навколишньої реальності, а й провідним засобом саморозуміння та особистісного зростання, які є важливими чинниками самопроектуювання особистості. Він не тільки є основоположною формою надання сенсу людському досвіду, а й надає можливість поєднувати минуле «Я» особистості з теперішнім і навіть з майбутнім «Я», що проектується, узгоджуючи між собою різноманітні версії себе та створюючи завдяки цьому життєвий та особистісний проекти.

Трансформуючи знання в мовлення, наратив не тільки стає основоположною формою надання сенсу людському досвіду, а й надає можливість поєднувати наші минулі «Я» з теперішніми і навіть з майбутнім «Я», що проектується (Polkinghorne, 1989), узгоджуючи між собою різноманітні версії себе та створюючи завдяки цьому неперервне відчуття ідентичності, з одного боку, з іншого – її реконструювання, втілення «рефлексивного проекту ідентичності» (Giddens, 1991), котрий є наслідком неперервного процесу рефлексії як однієї із вагомих процедур самопроектуювання. Як зазначає Ю.Б. Турушева, оповідаючи історії, ми конфігуруємо «Я-яким-я-міг-би-бути», конструюючи таким чином різноманітні версії себе (Турушева, 2014). У процесі створення історії, завдяки символічному моделюванню реальності, може бути створений такий уявний образ, що зможе реалізуватися.

Таким чином, особиста історія – це історія, котра одночасно розповідає і про минуле, і про теперішнє, і про процес, у якому вони об'єднуються; але вона також і про майбутнє, яке починається в той момент, коли оповідається історія. Отже, мова йде про змішування усіх трьох модусів або модальностей людського часу (там само). Це дозволяє одночасно утримувати у свідомості історію реального життя разом з історіями про можливе життя і себе в ньому, а також велику кількість їх комбінацій. Як наслідок, життя наративу можна розглядати як відкрите, нескінчене, тобто як твір (Brockmeier, Carbaugh, 2001).

Деякі дослідники виділяють три моделі організації оповідання у часі: 1-й тип – оповідь «з минулого в теперішнє», позиція наратора в цьому випадку знаходиться в минулому або теперішньому; 2-й тип – оповідь «з минулого в теперішнє та з теперішнього в майбутнє», позиція наратора в теперішньому; 3-й тип оповідь з минулого в майбутнє», позиція наратора в майбутньому (Нуркова, Днестровская, Михайлова, 2012).

Базуючись на даній моделі, дослідники вважають, що в процесі створення автобіографічного нарративу поєднуються події життєвого шляху в цілісну модель часової перспективи (минулого-теперішнього-майбутнього), використовуючи комбінацію таких чотирьох патернів нарративної узгодженості: часова або темпоральна (хронологічна послідовність, «Що і коли сталося зі мною в житті?»); біографічна (культурний життєвий сценарій, « Чим я і моє життя схожі або відмінні від життя інших людей? Чи все я встиг вчасно?»); каузально-мотиваційний зв'язок (динаміка індивідуальності, пов'язана з подіями життя, «Як і чому я змінився впродовж життя?»); тематична організація (відбір подій, що підкреслює єдність ціннісної теми, яка пронизує життя людини, сталість її намірів та особистісних властивостей, «У чому я завжди залишався самим собою? Що поєднує усі події мого життя? Заради чого я жив?») (там само). Ми додали б до цього спрямованість усіх складових даної моделі в майбутнє, тобто питання типу: «Що має відбутися чи я хотів, щоб відбулося в моєму подальшому житті? Як мені треба змінитися в майбутньому, а в чому залишатися самим собою? Заради чого мені слід жити?» тощо.

Наративізація відповідає основним характеристикам дискурсивних технологій, виділених Гергеном: гнучкість точки зору; усвідомлення конструювання; орієнтація на діалог; комунікація; співробітництво; орієнтація на дискурс; орієнтація на багатоголосся (тобто різноманіття «Я»). Зупинимося на цих характеристиках докладніше.

Безперечно, орієнтація на дискурс є ключовою характеристикою наративізації як технології самопроекування з огляду на те, що наратив є одним із видів дискурсу. Що стосується гнучкості точки зору, то породження наративу як складової дискурсивної технології передбачає перегляд різноманітних бажаних «версій себе» або ж таких, що за будь-яких умов є неприйнятними. Можливо це лише за умови включення рефлексивних процесів та децентрації як здатності прийняти до уваги різні можливі точки зору, зіставленні часто протилежних позицій, що спонукає особистість до трансформації власних смислів. Джерелом децентрації є діалог (у тому числі й внутрішній), який і веде до породження нових смислів, а отже й до створення смислової основи потенційної особистісної історії. Звідси впливає також і орієнтація на діалог як важливу характеристику дискурсивних технологій, у тому числі й наративізації, та орієнтація на багатоголосся як комунікацію різноманітних «версій себе».

Згідно розробленої нами нормативної моделі самопроекування особистості (Чепелева, Рудницька, 2017) наративізація підключається на таких етапах:

Побудова життєвого проекту на основі передбачуваних особистістю життєвих подій та породження сюжету бажаного життя. У побудові сюжету важливу роль відіграють базові соціокультурні сюжети, що можуть мати надзвичайно важливе значення для людини при розв'язанні «задач на Я потенційне», які вона ставить перед собою в процесі самопроектування. Особистість мов би виводить себе за межі наявного смислового поля і, тим самим, породжує можливість своєї внутрішньої трансформації.

Моделювання різноманітних варіантів (сюжетів) життєвого проекту й оцінки їх життєздатності на основі аналізу власних особистісних ресурсів та соціокультурних умов.

Створення особистісного проекту. Його можна тлумачити як проект зміни особистісних характеристик на основі обраних людиною «версій себе» (особистісних моделей), необхідних для втілення особистісного проекту, подальше доопрацювання на цій основі бажаного «Я-тексту» особистості. Тут людина вже менше звертається до соціокультурних зразків, більше спрямована на свій внутрішній світ, власні ресурси, інтереси, цілі, орієнтири і, як наслідок, переходить до самостійної постановки смислових завдань самопроектування.

Таким чином, наративізація є однією з технологій дискурсивного самопроектування особистості. Однак, щоб засвоїти дану технологію, особистість повинна володіти наративною компетентністю, однією з характеристик якої є вміння побудувати автонаратив, який відповідав би усім вимогам, що ставляться до оповідального тексту. Звичайно, умінням розповідати історії ми оволодіваємо ще з дитинства, слухаючи розповіді дорослих, читаючи казки та інші твори художньої літератури, однак цей процес відбувається стихійно, і, як свідчить практика та наші дослідження (Проблеми психологічної герменевтики, 2004), не всі люди, будуючи оповідь про себе, дотримуються всіх канонів побудови наративу. Це стає особливо актуальним, коли вибудовується історія «себе потенційного», тобто коли створюється наратив майбутнього. Звернення до минулого полегшується тим, що людина спирається на подієву канву свого життя, певної мірою й на свої особистісні характеристики, які дозволити розв'язати ті чи інші життєві проблеми, виконати поставлені завдання. Іншими словами, вже є смислова основа для побудови автонаративу. При породженні наративу себе потенційного таку смислову основу треба створити, звичайно, спершись на власний досвід та соціокультурні зразки, однак треба віднайти й нові життєві та особистісні смисли, базуючись на яких можна створити власний проект та спробувати його реалізувати.

Характеризуючи наративізацію як технологію самопроектування особистості, ми спиралися на модель «правильно структурованої історії», Т. Габермаса та С. Блук (Habermas, Bluck, 2000), які вважали, що наративна компетентність як процес вибудовування автонаративу включає такі уміння:

- уміння вибудувати події у хронологічній послідовності;
- уміння включити в особисту історію шаблони культурно-типових життєвих сценаріїв;

- уміння відобразити в історії причинно-наслідкові взаємозв'язки подій життя та патерни «мета – засіб»;

- уміння організувати історії навколо головної «теми», цінності або життєвого принципу ілюстрацією до якого й буде конкретний життєопис. Розглянемо їх докладніше.

Вибудовування подій у хронологічній послідовності є однією з характеристик нарративу. Як зазначають Дж. Капрара і Д. Сервон, історія поєднує різноманітні епізоди життя в певний узгоджений паттерн. Узгодженість життєвої історії робить життєві події значно осмисленішими (Капрара, Сервон, 2003). Інакше кажучи, створюючи впродовж усього життя нарративні історії, людина тим самим зберігає відчуття «Я», свою особисту та соціокультурну ідентичність. Що ж стосується нарративу як життєвого проекту, то тут важлива, з одного боку хронологічна послідовність потенційних подій, яка великою мірою спирається на соціокультурні зразки, тобто включає в особисту історію шаблони культурно-типових життєвих сценаріїв. З іншого боку, вибудовуючи таку послідовність, людина має підключати рефлексивні процеси та засоби саморозуміння, аналізуючи свої можливості та обмеження, уявляючи своє бажане потенційне життя.

Зазначимо також, що людина може повністю прийняти соціокультурний зразок (культурно-типовий життєвий сценарій) за наявності у неї бар'єрів саморозвитку, зокрема, уникнення відповідальності за власне життя, нерозвиненість здатності до саморозуміння, несформованість процесів розуміння та інтерпретації власного досвіду, вплив стереотипів та настановлень, що склалися впродовж життя. У цьому випадку побудова нарративного особистісного проекту стає неможливою.

Уміння відобразити в історії причинно-наслідкові взаємозв'язки подій життя та патерни «мета – засіб» також вимагає гнучкості в побудові сюжету тексту «себе-потенційного». Насамперед особистість має ввести в такий нарратив персонажі, в тому числі й саму себе, їх оцінку та можливі життєві обставини, в яких ці персонажі можуть діяти. Зазначимо, що розповідь нарративного характеру – це завжди розповідь про себе. Головний герой її – це сам оповідач. До того ж, незважаючи на велику кількість чинних осіб, що можуть бути присутніми в розповіді, усе ж можливо говорити про переважну ідентифікацію з одним із персонажів. Крім того, різні персонажі можуть втілювати різні тенденції особистості, тобто розповідь може містити проекції різноманітних граней самого себе, а різні герої виступають як засіб їх представлення (Чепелева, 2018). Тобто тут повинен підключатися процес зміни особистісних характеристик на основі обраних людиною «версій себе» (особистісних моделей), необхідних для втілення особистісного проекту, подальше доопрацювання на цій основі бажаного «Я-тексту» особистості. Тут людина має менше звертатися до соціокультурних зразків, бути більше спрямованою на свій внутрішній світ, власні ресурси, інтереси, цілі, орієнтири.

І, нарешті, уміння організувати історії навколо головної «теми» майбутнього життя та себе в ньому (лейтмотиву). Тема або тематична

структура є головною одиницею наративу, в якій відбивається основна тенденція оповіді. Вона присутня в тексті будь-якого жанру, її особливість в оповідальному тексті полягає в тому, що саме наратив, як особистісна структура, спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, яка й втілюється в тексті-оповіді. У процесі створення цілісної історії власного життя такі смислові лінії, теми переплітаються, взаємодіють, а іноді й конкурують між собою, створюючи загальну смислову тему, яка й складає життєву канву, лінію життя особистості та є відображенням як її ментальної моделі, так і загалом її ідентичності.

Отже, технологію наративізації можна схарактеризувати як процес побудови ідеальних планів діяльності та комунікації, конструювання знаково-символічних систем, що опосередковують взаємодію людини із соціальною реальністю в процесі інтеграції різних контекстів її досвіду.

Семіотичні технології перетворюються тут на технології створення особистістю власних інтерпретаційних схем за допомогою переорганізації і трансформації особистого досвіду. Ми припускаємо, що семіотичний механізм забезпечує структурне, або логічне розуміння реальності, що означається, на рівні денотатів («що відбувається?») (Проблеми психологической герменевтики, 2009).

І якщо для переходу з рівня «плагіатора» на наступний, більш високий, рівень індивіду для виділення головної теми висловлювань, що носять ситуативний характер, необхідно опанувати технологіями інформаційного діалогу, то на рівні «читача» йому потрібно оволодіти технологіями встановлення причинно-наслідкових і просторово-часових відносин (взаємозв'язків) між подіями власного життя та способами їхньої детермінації.

Наративізація як комунікативна технологія створюється завжди в діалозі з Іншим, у тому числі, внутрішнім Іншим. У цьому контексті, О.Б. Старовойтенко визначає особливості такого діалогу як динаміки просторів «між Я та Іншим», «Я-в-Іншому», «Інший-в-Я» (Старовойтенко, 2013).

Діалог виступає таким чином як вищий рівень організації спілкування і людських стосунків, найоптимальніший з точки зору психічного та особистісного розвитку. Як зазначає Г. Буш, розв'язання проблем діалогу – це вирішення проблем людського буття. Людський світ є діалогічним. Діалогічне слово, думка, діяльність та спілкування людини. Діалогічним є сам процес становлення особистості, діалогічна її суть. Хто вивчає діалог, той вивчає людину (Буш, 1985). В свою чергу, В.С. Біблер переконливо довів у своїх працях діалогічну суть творчості. Центральне положення його концепції – кожна людина, що мислить творчо, здійснює своє мислення у внутрішньому діалозі з собою (Біблер, 1990).

Технологією переходу особистості з рівня «читача» на рівень «автора» саме і є створення твору, що становить не одну єдину історію, а сукупність усіх життєвих сюжетів, у які потрапляє «Я», який породжується у результаті смислового діалогу. Такий діалог відбувається в результаті розбіжності між

особистісними смислами різноманітних життєвих сюжетів. При цьому смисловий конфлікт може ускладнюватися тим, що в процесі породження твору актуалізуються не один, а декілька контекстів особистості, що приводить до зіткнення двох і більше інтерпретаційних схем, породжуючи у свідомості людини, крім смислового, ще й «конфлікт інтерпретацій» (П. Рікер). Умовою успішного розв'язання такого конфлікту є смисловий діалог, що здійснюється, як правило, у формі процедури «запитання-відповідь», дозволяючи тим самим «запустити» механізми рефлексії і прояснити як зміст окремих наративів, так і зміст свідомості суб'єкта. Таким чином, рефлексивні процеси є необхідною складовою самопроекування на будь-якому рівні – і на значеннєвому, і на смисловому. Однак якщо у першому випадку у людини домінує рефлексія на події, що відбуваються, та висловлювання, що породжуються, то в другому – рефлексія на прояснення власних смислів. Саме діалогічна взаємодія дає можливість не лише віднайти глибинні шари смислу, що не можуть бути прояснені іншими способами, а й синтезувати новий смисл, який виникає в результаті такої взаємодії.

І якщо наратив ми розглядаємо як когнітивну схему конструювання смислу через тематичне розташування фактів у вигляді організованих сюжетів у просторово-часових координатах, твір становить інструмент конструювання особистісної ідентичності. Його можна розглядати «як роман, що містить безліч діючих осіб як різних Я-образів людини. Однак усі ці діючі особи належать фізично одному актору, втіленому в одному тілі» (Труфанова, 2010, с. 189).

«Я представляється «багатоголосим», таким, що веде безперервний діалог із самим собою. Я індивіда як «відкритий твір», у якому сам індивід є й автором, і виконавцем, а Інші, також виступаючи з позицій «читача» («слухача»), привносять своє розуміння самості, доповнюючи Я-наратив, створений людиною» (Труфанова, 2010).

«Людина розповідає свою життєву історію, але вона не може обмежитися тільки своїм розумінням «Я» і неминуче доповнює та видозмінює свій Я-наратив за допомогою реакцій Інших на її розповідь. Таким чином, Я-наратив, незважаючи на наявність певної константності, що забезпечується його автором, перебуває в стані вічної «плинності»: він вічно уточнюється, доповнюється, корегується, видозмінюється, і за допомогою Інших людей сам відкриває нові грані самого себе і вписує їх у свій наратив» (Труфанова, 2010, с. 191).

Крім того, діалогічний текст вміщує в собі потенційну множину смислів (Рікер, 2008), що задається його контекстуальною багатоплановістю. В зв'язку з цим він передбачає кілька варіантів розуміння (ступенів свободи розуміння), не задаючи певного, жорстко обмеженого способу інтерпретації. Саме тому функція діалогічного тексту – не лише інформування, як у недіалогічного повідомлення, а й розвиток особистості, що його породжує. Отже діалогічний текст стимулює творче сприйняття повідомлення,

сприяючи тим самим формуванню гуманітарного мислення людини, основним механізмом якого і є діалог.

Дискурсивні технології самопроекування на рівні «автора» спрямовані на створення твору, який визначається в першу чергу лейтмотивом як головною життєвою «темою» особистості, яка у своїх автонаративах обрала певну ціннісно-смилову «логіку» їхнього синтезу в єдине смислове ціле. «Інтеграція цілісного життєвого досвіду через призму пошуку відповідей на запитання «Хто Я як людина, що проживає саме це життя?», «Хто Я у своєму житті в цілому?» дозволяє як образ ідентичності конструювати образ героя життєвого шляху, суб'єкта життєвих рішень» (Зайцева, 2016, с. 122).

Тут дуже важливим уявляється вміння особистості організувати історію навколо головної «теми» майбутнього життя і себе в ній. Тема або тематична структура є головною одиницею автонаративу, у якій реалізується основна тенденція оповідання. Вона присутня в тексті будь-якого жанру, її особливість в оповідальному тексті полягає в тому, що саме автонаратив як особистісна структура спонукає певну інтерпретацію подій, втілену в тексті-оповіданні. У процесі створення цілісної історії власного життя такі смислові лінії, теми переплітаються, взаємодіють, а іноді й конкурують між собою, створюючи загальну смислову тему, що становить життєву канву, лінію життя особистості.

Такою смисловою лінією, що значною мірою визначає особистість, є лейтмотив. Він проходить наскрізь смисловий простір особистості як провідна лінія особистісного розвитку, провідна життєва «тема». Саме лейтмотив поєднує автонаративи, часто розірвані і розрізнені, в єдину життєву історію, в цілісний твір. Його можна розглядати як загальну концепцію життя, яка хоча й змінюється згодом, але постійно повертає особистість до ключової для неї «мелодії», життєвої теми. Лейтмотив є основою для створення життєвого сюжету, який зв'язує основні теми, що відбивають події життя, в упорядковану послідовність.

Таким чином, лейтмотив як «домінуюча тема» життєвого твору особистості стає його каркасною конструкцією, що втримує (як у синхронії, так і в діахронії) його різномірні фактологічні і рефлексивні складові в межах динамічної єдності особистості, що й дозволяє вступати з Іншим у відносини співавторства.

Лейтмотив є тією віссю, навколо якої розгортається нескінченний цикл інтерпретацій і осмислень, системотворчим принципом твору особистості як результату кодифікації його життєвого матеріалу. Отже, він має можливість управляти його розумінням шляхом декодування смислових моделей, навколо яких твір «нарощується». Таким чином, лейтмотив становить не тільки остов життєвого твору як цілого, але й засіб навігації особистості в його межах. Лейтмотив містить концепти – ментальні й емоційно забарвлені «зрощення поняття й образу», вербалізовані мінімальні одиниці людського досвіду.

Як зазначалося вище, основним способом організації досвіду особистості на рівні «автора» є тезауруси (Чепелева, Рудницька, 2018), що

інтерпретуються В.А. Луковим та Вл.А. Луковим як «повний систематизований звід освоєних соціальним суб'єктом знань, що є важливими для нього як засіб орієнтації в навколишньому середовищі, а також знань, які безпосередньо не пов'язані з орієнтувальною функцією, але розширюють розуміння суб'єктом себе і світу, надають імпульсів цікавому, різноманітному життю» (Луков, Луков, 2014, с. 18). Таким чином, тезаурус може бути схарактеризований як орієнтаційний (над-орієнтаційний) комплекс та осмислений як джерело і результат соціокультурної суб'єктності.

Будівельним матеріалом тезауруса, насамперед, виступають концепти як ідеальні об'єкти, що моделюють певні ціннісно-сміслові уявлення людини про самих себе і про навколишній світ. Оскільки концепти особистості складаються з нашарувань, різних за часом свого походження, можна представити їхню «еволюцію» у вигляді фракталів, ланки яких є «стадіями розвитку» концепта, у певному сенсі, подібні цілому (навіть у невеликій частині фрактала втримується інформація про весь фрактал).

Концепти, які становлять зміст лейтмотиву, є емерджентними утвореннями, що постійно трансформуються в процесі конструювання досвіду. Можна припустити, що лейтмотив життєвого твору (як і сам життєвий твір особистості в цілому) має «сміслові властивості», що перевершують властивості суми компонентів концептуальної системи особистості, що, у свою чергу, і дає можливість особистості створювати власні смислові системи, які стають основою для створення життєвих і особистісних проєктів. «Головне полягає не в окремо взятих смислах, а в тому, що саме їх зв'язує в єдину мережу, в єдину систему. Не існує окремих, ізольованих смислів, існує єдина смислова система. Щось має для людини смисл завдяки тому, що воно є включеним в цю систему» (Леонтьєв, 2014, с. 108).

У процесі створення технології побудови авторського тексту (твору), що відбиває особистісний проєкт людини, потрібно, на нашу думку, враховувати наступні вимоги до такого тексту:

1. Наявність головної теми (лейтмотиву) як спільного знаменника або загальної тенденції низки розповідей. Причому таких тем у розповіді може бути декілька, і вони іноді можуть переплітатися між собою.

2. Наявність головного героя розповіді. Будь-яка розповідь людини – це, по суті, її розповідь про саму себе. При цьому, незважаючи на велику кількість дійових осіб, які можуть бути присутніми в розповіді, можна говорити про переважну ідентифікацію з певним персонажем. У розповіді людини є проєкції різних граней самої себе та способи їх презентації. При цьому ідентифікація може відбуватися як з героями, так і з позицією автора (навіть якщо розповідь ведеться від першої особи, ці ідентифікації можуть розходитися).

3. Відображення в тексті головних потреб і мотивів героя (або героїв).

4. Наявність у тексті розповідей персонажів, предметів і обставин, а також, навпаки, ігнорованих автором.

5. Опис середовища та уявлень про навколишній світ, які залежно від атмосфери розповіді можуть бути схарактеризовані двома-трьома прикметниками, наприклад, сприятлива, ворожа, агресивна тощо.

6. Відображення основних конфліктів та відповідних механізмів захисту, а також природи основних страхів.

І нарешті, такий твір, за визначенням має бути діалогічним. При цьому саме діалог дозволяє поєднувати окремі наративи, що їх створює особистість у процесі власного розвитку, у цілісний твір, підпорядкований головній життєвій темі, її лейтмотиву. При цьому суттєвою характеристикою діалогічного тексту є включення в його смислове поле різних *точок зору* на окремі життєві події, зіставлення різних *смислових позицій*, висновки з такого порівняльного аналізу, та смислові узагальнення, зроблені на його основі.

Отже, на рівні «автора» в результаті ціннісно-смислової інтеграції життєвої історії особистості, трансформаційного синтезу корпусу її автонаративів поступово оформлюється життєвий твір, який закарбовує її особистісні проекти.

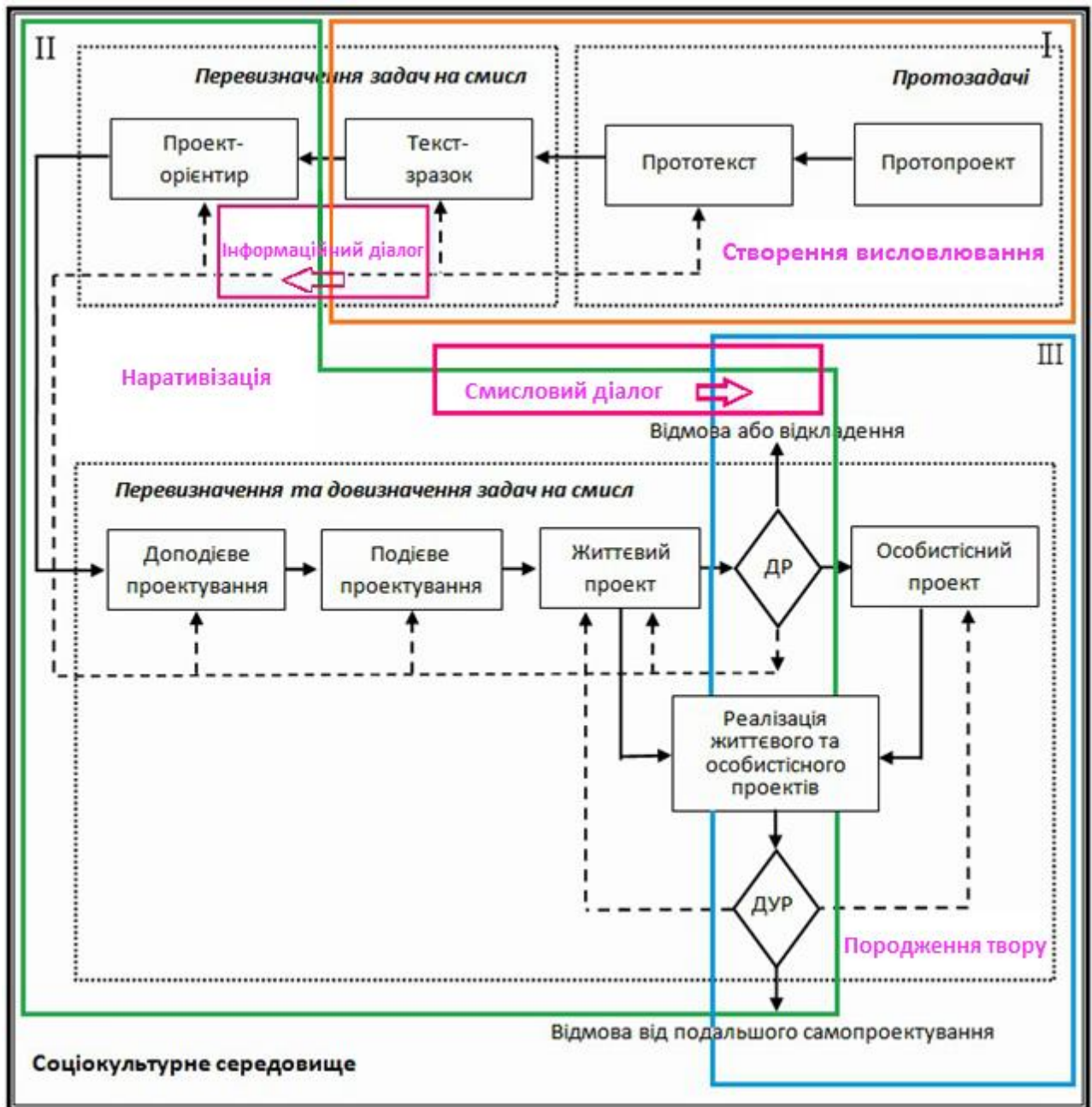
Таким чином, дискурсивні технології на кожному з виділених трьох рівнях особистості, що самопроектуються («плагіатора», «читача», «автора»), мають виражену специфіку. Основною дискурсивною технологією особистості на рівні «плагіатора» є *висловлювання*. Технологією переходу на рівень «читача» служить *інформаційний діалог*, у процесі якого експлікується *тема* висловлювань, що, у свою чергу, запускає процес структурування, фреймування «життєвого матеріалу» особистості, породження наративних конструктів. *Наративізація* стає основною дискурсивною технологією особистості на рівні «читача». Для переходу на факультативний рівень «автора» особистість має опанувати технологією *смислового діалогу*, у процесі якого відбувається створення автонаративів. На рівні «автора», завдяки певній ціннісно-смисловій «логіці» інтеграції автонаративів у єдине смислове ціле, народжується життєвий *твір* особистості, остовом якого, а також засобом навігації особистості в межах якого виступає *лейтмотив*.

Виходячи з викладеного вище, нами було розроблено функціональну модель психологічної технології дискурсивного самопроекування особистості, що базується на зазначених у п. 1.1. характеристиках: особливості процесу самопроекування особистості, вимоги до особистості, здатної вибудовувати дискурс, що відображає бажаний проект, та особливості самого дискурсу на кожному з етапів самопроекування (рис. 2).

Можна узагальнити, що дискурсивні технології самопроекування особистості спрямовані на: тематичну організацію життєвих ситуацій на рівні «плагіатора»; просторово-часову та причинно-наслідкову структуралізацію життєвих подій на рівні «читача»; ціннісно-смислову інтеграцію життєвої історії на рівні «автора».

Вищезазначені позиції характеризують принципові смислові відмінності «авторського» рівня самопроекування особистості, на якому в процесі руху лейтмотиву в просторі життєвого твору експлікується його

«індивідуальний вигляд», проростає лік (А.Ф. Лосєв) особистості, твориться Особистісність.

ДР – діагностика ресурсів;

ДУР – діагностика успішності реалізації.

Рівні самопроєктування особистості:

I «Плагіатор». II «Читач». III «Автор»

Рис. 2. Функціональна модель дискурсивного самопроєктування особистості

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ДИСКУРСИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ЖИТТЄВОГО ТА ОСОБИСТІСНОГО ПРОЕКТІВ

3.1. Дискурсивні технології самопроекування в молодшому шкільному віці

Психологічні зміни, що відбуваються в період молодшого шкільного віку, свідчать про широкі можливості розвитку дитини на даному віковому етапі. Протягом даного періоду на якісно новому рівні реалізується потенціал розвитку дитини як активного суб'єкта, що пізнає оточуючий світ і самого себе, особистості, яка набуває власного досвіду проживання, переживання, усвідомлення життєвих подій.

Зауважимо, що мовленнєвий розвиток дитини є головним інструментом, за допомогою якого вона встановлює контакт із довкіллям, і завдяки якому відбувається соціалізація дитини. У молодшому шкільному віці закладається фундамент культури мислення, мовлення та спілкування, розвиваються комунікативні здібності, пізнавальна активність, образне творче мислення. Мовленнєва компетенція є однією з провідних базисних характеристик особистості, яка закладена в програмі нового Державного стандарту освіти.

В Державному стандарті освіти при роботі на уроках літературного читання та української мови в основу покладений текстоцентричний метод. Ми передбачаємо, що використання даного методу впливає на розвиток здатності дитини молодшого шкільного віку до самопроекування і, насамперед, сприяє розвитку вміння породжувати «Я-висловлювання», що на даному віковому етапі є першим кроком до розвитку наративних способів осмислення життєвих подій.

Однак варто звернути увагу на те, що стосовно дітей молодшого шкільного віку зарано говорити про самопроекування, як усвідомлений та спрямований процес. Зарано також говорити і про авторство, що передбачає створення проекту «Я». Як свідчать результати попередніх досліджень, якщо за допомогою дорослого дитина може інтерпретувати певні життєві події, то реінтерпретація можлива лише в окремих дітей, як правило, з високим рівнем інтелектуального розвитку і лише за умови систематичної розвивальної роботи, побудованої за принципами наративної психології (Шиловська, 2017).

Таким чином, на наш погляд, самопроекування у молодшому шкільному віці – це, насамперед, спроби створення власного «проекту» на основі інтерпретації та часткової реінтерпретації пережитих життєвих подій, як своїх власних, так і подій, що відбуваються в житті найближчого оточення. Однак інтерпретація та реінтерпретація особистого досвіду молодшого школяра можлива лише за активної участі дорослого.

Крім того, не менш важливим для розвитку здатності дитини до самопроекування є її мовленнєвий розвиток. Процес формування й удосконалення навичок усного мовлення учнів початкових класів досить складний і спрямований на розвиток навичок говоріння, що включає роботу над побудовою як діалогічних, так і монологічних висловлювань. У Державному стандарті початкової освіти розвиток мовлення розглядається як основний принцип навчання. Відповідно до даного документу, формування вмінь висловлюватися в усіх доступних для дитини формах, типах і стилях мовлення є основною метою мовленнєвого розвитку молодших школярів.

Тому, з нашої точки зору, важливою технологією розвитку здатності до самопроекування в молодших школярів є технологія формулювання висловлювань. Зауважимо, що будь-яке висловлювання починається з вміння дитини оцінити ситуацію спілкування. Насамперед, молодший школяр повинен чітко розуміти, для чого створюється висловлювання та для кого саме воно призначене. На нашу думку, дитина першого класу часто породжує висловлювання за зразком, який отримує із соціуму (від вихователів, батьків, вчителів тощо). Як правило, дитина будує побутові висловлювання, відображаючи в них ті події, що відбуваються навколо неї в даний період часу («Мене образив Паша», «Я граюся з Сашою», «Я поділився з тобою цукеркою», «Я красиво написав слово») або в недалекому минулому («Вчора мені наснився страшний сон», «Бабуся купила мені іграшку», «Зі мною у школі ніхто не грався», «на вихідних мені купили телефон»). На даному етапі дитина здатна побудувати побутове висловлювання і про найближче майбутнє («Ми на вихідних підемо в зоопарк», «Я завтра йду на день народження друга» «Влітку ми поїдемо на море» тощо).

Однак, дані висловлювання, як правило, не поширені і часто є відповіддю на звернення до неї із соціуму. Таким чином, на даному етапі розвитку дитина молодшого шкільного віку сприймає та аналізує певні види висловлювань, найчастіше найближчого оточення та вчителів і на їх основі конструює власні висловлювання. Назвемо їх умовно *побутовими імітаційними висловлюваннями*. Вмінню породжувати дані висловлювання передуює робота, спрямована на розвиток мовлення дитини. Зокрема, для розвитку усного мовлення молодших школярів доцільно застосовувати такі прийоми:

- дати відповідь на поставлене запитання (спочатку коротку, а потім розгорнуту); побудувати діалог за зразком, малюнком чи словесно описаною ситуацією;
- усно переказувати прочитаний твір;
- скласти текст-опис, розповідь, міркування;
- висловлення своєї думки відносно певної життєвої ситуації;
- побудова власних висловлювань стосовно прослуханих чи прочитаних творів.

З розвитком навичок мовленнєвої діяльності молодший школяр починає породжувати *комунікативні висловлювання*, які передбачають

наявність у дитини потреби щось повідомити, з кимось вступити в контакт, висловити власні думки, почуття. Однак, щоб будувати такі висловлювання молодший школяр повинен:

- вміти планувати зміст повідомлення,
- формулювати власну думку,
- аналізувати висловлювання співрозмовника,
- мати достатній словниковий запас.

Такі висловлювання молодші школярі будують на добре знайомі теми на основі інформації, взятої із соціуму: прочитаних творів, переглянутих фільмів, розповідей оточуючих, випадків із повсякденного життя дитини тощо. Саме на цьому етапі в дитини можуть з'являтися нові смисли. Синтез нових смислів у молодшому шкільному віці найчастіше відбувається в діалозі з іншими людьми (як правило батьками, вчителями, рідними і частково однолітками). Однак ні у внутрішньому діалозі, ні в діалозі з творами мистецтва молодші школярі без допомоги з боку дорослого ще не здатні синтезувати нові смисли.

Ми спробували змодельовати ситуацію породження дитиною комунікативного висловлювання і запропонували дітям другого класу дати відповідь на запитання «Що таке щастя?». Зауважимо, що перед цим діти на уроці літературного читання працювали з оповіданням, що пов'язане з даною тематикою. Наведемо кілька прикладів відповідей дітей:

- *Щастя – це коли мені дарують нову іграшку.*
- *Щастя, коли мій тато мене не б'є, а грається зі мною.*
- *Щастя, коли я кудись їду зі всією сім'єю.*
- *Щастя, коли я отримую хорошу оцінку.*
- *Щастя, коли є багато друзів.*
- *Щастя, якщо не задають домашню роботу.*
- *Щастя, коли мої батьки не п'ють і не сваряться.*
- *Щастя, коли всі здорові.*

Варто звернути увагу на те, що спочатку дітям було важко сформулювати висловлювання на задану тему. Однак, чим більше дітей висловлювалося, тим більше охочих з'являлося висловити і свою думку і тим з більшою легкістю і невимушеністю вони це робили. Таким чином, можна припустити, що активне занурення дитини в комунікативний простір відкриває можливість для породження комунікативних висловлювань, що, в свою чергу, є наступною сходинкою у розвитку молодшого школяра здатності до самопроекування.

На наш погляд, розвиток цієї здатності на даному етапі передбачає розвиток у дитини наступних вмінь:

- вміння висловлювати свою думку, порівнювати особистісний досвід з досвідом героїв літературних творів,
- оволодіння навичками осмислення можливих смислів тексту, шляхом відповіді на творчі запитання, які передбачають висловлення власної думки та власного ставлення до прочитаного,

- вміння висловлювати і відстоювати власну думку відносно власного «Я» та подій, що відбуваються у житті дитини.

Така робота є основою для розвитку у дітей вміння будувати «Я-висловлювання»

Реагуючи на оцінку дорослого стосовно власної особистості, спостерігаючи за його оцінкою вчинків та поведінки інших, молодший школяр до семи років оцінює себе переважно в двох аспектах «я хороший» або «я поганий». Починаючи з третього класу дитина молодшого шкільного віку здатна виокремити власні риси та якості, якими вона пишається, усвідомити ті аспекти власного «Я», які їй не подобаються чи заважають. На даному етапі розвитку, поряд з комунікативними та побутовими висловлюваннями, дитина здатна породжувати особистісні «Я-висловлювання». Однак, вмінню породжувати дані висловлювання повинна передувати систематична цілеспрямована робота, яка передбачає:

- розвиток навичок самопізнання та самоаналізу, що спрямований на вміння аналізувати особливості свого характеру, розрізняти власні емоції та почуття, вміння формулювати свої бажання та мрії, усвідомлювати себе як ціннісну особистість (унікальність власного імені, зовнішності, власних рис характеру тощо);
- розвиток у дитини ставлення до себе як до суб'єкта спілкування, усвідомлення себе у різних соціальних ролях (сина / дочки, учня, товариша), розвиток навичок поведінки, що відповідає певній соціальній ситуації та вміння ефективно взаємодіяти у різних життєвих ситуаціях;
- розвиток позитивного ставлення до себе, в основі якого лежить пошук внутрішніх ресурсів для досягнення цілей, які дитина може поставити на найближчу перспективу (отримання позитивної оцінки, налагодження стосунків із друзями, батьками, вміння взаємодіяти у колективі, досягнення певних успіхів у гуртках тощо).

«Я-висловлювання» дитина молодшого шкільного віку часто породжує як реакцію на те, що її схвилювало, зачепило власні інтереси. Це може бути відгук на оповідання, вірш, притчу тощо, які в чомусь співзвучні з переживаннями дитини або ж навпаки з тим, що вона не визнає чи не хоче визнавати. Ми знову ж таки спробували змодельовати ситуацію, в якій дитина вимушена буде сформулювати «Я-висловлювання», яке так чи інакше буде відображати її власну позицію. З цією метою ми використали оповідання В. Сухомлинського «Кінь утік».

Це було в четвертому класі. Всі схилились над зошитами. Учитель дав задачі для самостійного розв'язування, і діти уважно працювали. Віталік сидів на останній парті. Він уже закінчував розв'язувати задачу, як раптом на парту впала записка.

«Це знову, мабуть, від Петрика, – подумав Віталік. – Знову просить ковзани. Що ж я йому весь час даватиму свої ковзани?»

– Іване Петровичу, – сказав Віталік, – мені хтось записку кинув... Хіба ж можна на уроці записки писати?»

– Записки на уроці писати не можна, – сказав Іван Петрович. – Але якщо вже тобі хтось написав, то розповідати про неї вчителю – недобре, Віталіку. Записка – це ж таємниця, яка мусить бути відома тільки тобі і твоєму товаришеві. А ти розголошуєш цю таємницю. Візьми записку, захвай, на перерві прочитаєш...

Віталік почервонів. Тепер він зрозумів, що вчинив негарно. У класі запанувала тиша. Дехто з хлопців час від часу підводив голову, дивився на Віталіка, і в тих поглядах хлопчик бачив подив і обурення. Віталік розгорнув записку і прочитав: «Віталіку, – писав Петрик, – я намалював вогнегривого коня. Якщо хочеш, дам тобі».

На перерві Віталік підійшов до Петрика.

– Давай коня, – сказав Віталік.

– Утік кінь... – тихо відповів Петрик.

Дітям пропонувалося лише одне запитання: що б ти відповів на місці Петрика?

Наведемо декілька прикладів відповідей дітей:

- Відчетись від мене. Я на тебе образився.
- Ти зрадник і я з тобою не дружу.
- Сам тепер малюю собі коня.
- Дам, якщо ти даси мені цукерки.
- Петрик просто промовчав.
- Я віддав вже його Сашкові.

Таким чином у своїх відповідях діти відобразили своє ставлення до ситуації і своє бачення ситуації, давши відповідь, спираючись на власну оцінку. Оскільки перед цим ніхто із дорослих не аналізував дане оповідання, вони змушені були спиратися на свій власний життєвий досвід. Однак були діти, які не змогли дати відповідь на поставлене запитання. На нашу думку, такі форми роботи є підготовкою до породження дітьми перших наративних історій.

Саме наприкінці молодшого шкільного віку можна говорити про перші спроби наративізації, як однієї з технологій розвитку здатності дитини до самопроекування. Зауважимо, що у молодшому шкільному віці у дітей особливо активно проходить формування довільності, внутрішнього плану дій, починає розвиватися здатність до рефлексії. Тому саме на даному етапі дитина може успішно оволодіти засобами та способами аналізу своєї поведінки та поведінки інших людей. Однак, щоб дитина могла свідомо регулювати свою поведінку, треба навчити її адекватно виражати свої почуття, знаходити конструктивні способи виходу із складних ситуацій. Саме така свідомо регуляція та аналіз власних почуттів, переживань, думок, намірів тощо в молодшому шкільному віці відкриває можливість для створення наративних історій, які в майбутньому можуть стати основою для створення дитиною «Я-текстів». (Чепелева, 2018) Створюючи свою історію, дитина отримує змогу озвучити свої мрії, фантазії, бажання, прагнення. Однак на даному віковому етапі не варто розглядати самопроекування як процес, що є вагомим чинником особистісного розвитку. Радше за все,

дитина «породжує» ті історії, які вважає значимими для батьків та референтного оточення або ж історії, які будуть схвалені оточуючими. Таким чином, не зважаючи на досить значний особистісний та інтелектуальний розвиток дитини в період молодшого шкільного віку, вона лишається на рівні «плагіатора», так як часто є головним героєм чужих наративів, сюжетів, проєктів, які за допомогою соціуму «привласнює».

Соціум має подвійний вплив на дитину молодшого шкільного віку. З одного боку відкритість смислового простору дитини дає змогу усвідомити та прийняти той соціокультурний досвід, який транслює їй соціум. З іншого – залежність від впливу зовнішніх соціальних факторів може гальмувати, а іноді викривлювати усвідомлення дитиною власного досвіду і власної особистості, оскільки досить часто молодший школяр оцінює себе очима дорослого, який далеко не завжди готовий розібратися в мотивах поведінки чи певних поведінкових та особистісних проявах дитини.

Разом з тим постійне занурення у соціокультурний дискурсивний простір є джерелом створення «Я-текстів». Це може бути будь-яка дитяча фантазія стосовно власного майбутнього, розширення кола знайомих, стосунків з батьками, закінчення початкової школи, майбутнього своєї сім'ї, подальшого навчання, знаходження нових друзів, перемоги на змаганнях, успішності у навчанні тощо. Більшість із цих проєктів залишається на рівні мрій та фантазій, однак, відчуваючи зацікавленість та підтримку дорослого, до деяких із них дитина повертається, розширюючи та наповнюючи його новими деталями та новим змістом.

Крім дитячих мрій і фантазій важливим джерелом зародження проєкту власного «Я» є розповідання дитині історій, казок тощо. Розповідання історій у молодшому шкільному віці є важливим засобом осмислення оточуючого світу. Крім того, історії та казки допомагають дітям ставати дорослішими, отримувати осмислене уявлення про оточуючий світ, сприяють розвитку стосунків між дітьми та дорослими.

Традиційні казки відображають чи ілюструють типові ситуації, з якими може зустрітися людина, таким чином, готуючи її до такої можливості і забезпечуючи засобами, які допоможуть у таких ситуаціях.

Уявляючи типові ситуації, відображені у казках, чи створюючи власні історії, розповіді, дитина ідентифікує себе з певними персонажами. Така ідентифікація може сприяти формуванню почуття належності до певної групи і спрямовувати дитину в процесі прийняття рішення.

Зауважимо, що стосовно дітей молодшого шкільного віку ми розглядаємо проєкти як фантазію, обрис мрії, враження від маминої казки чи історії, до кінця неусвідомлений висновок стосовно якоїсь події тощо. Будь-які «проєкти» у молодшому шкільному віці, як мозаїка в калейдоскопі, вони постійно змінюються, залежно від того, в який бік повертається калейдоскоп. Ці зміни у даному віці наскільки швидкоплинні, що дитина часто не в змозі без допомоги дорослого усвідомити важливість тих «картинок», які вона бачить в даний момент. Саме тому безліч своїх «Я-текстів» молодший школяр втрачає.

Молодший школяр дев'яти-десяти років вже може озвучити з якою метою він планує ту чи іншу життєву подію, чого в кінцевому результаті він прагне досягти. Однак дитині складно проаналізувати, які ресурси необхідні для досягнення її мети. Особливо це стосується особистісних ресурсів. Без цілеспрямованої роботи з дітьми молодшого шкільного віку вони ще не здатні оцінити і виокремити власні риси та якості, розвиток чи наявність яких забезпечать досягнення дитиною поставленої цілі. А оскільки цілі в дитини молодшого шкільного віку часто змінюються, то і важливі на певному етапі риси та якості також «змінюються», «знецінюються» або «забуваються» до того часу поки значимий дорослий не приведе дитину до постановки нової життєвої цілі та не почне аналізувати разом з дитиною наявність яких ресурсів необхідно для її досягнення.

Крім того, у молодшого школяра, особливо до восьми років, цілі часто недосяжні і нереалістичні. Після восьми років вони можуть набувати ознак досяжності та реалістичності, однак дитині молодшого шкільного віку ще досить складно визначити часові межі досягнення певної мети. Найчастіше досягнення в майбутньому визначаються такими часовими рамками: «коли я виросту», «коли я закінчу інститут». Пояснюється це психологічними особливостями розвитку молодших школярів. За результатами наших попередніх досліджень у дитини даного віку відсутня широта часової перспективи і ретроспективи особистісного простору. І якщо при участі дорослого дитину можна підвести до ретроспективного аналізу подій власного життя, то аналіз перспективи ускладнений навіть при участі дорослого (Шиловська, 2017).

Побудова особистісного проекту передбачає постійне звернення дитини до свого життєвого досвіду. Незадоволення потреби молодшого школяра в любові та визнанні може призвести до неможливості позитивно сприймати реальність, до формування захисних механізмів. Негативний вплив минулого досвіду, особливо в період молодшого шкільного віку, формує певні паттерни поведінки, призводить до формування стереотипів, що впливають на процес усвідомлення минулого досвіду та не дають можливості змінити непродуктивну поведінку, побудувати проект хоча б на найближчу перспективу, оскільки нічого позитивного від власного життя дитина не очікує. Приховані в дитинстві страхи чи негативний досвід не зазнають жодних змін по мірі накопичення досвіду і відіграють визначальну роль в подальшому осмисленні власної історії життя.

Під керівництвом дорослого дитина може виокремити основні події власного життя, але, смисловий простір особистості у даному віці досить обмежений. У молодшому шкільному віці він лише починає формуватися, на що вказує наявність невеликої кількості проінтерпретованих й осмислених дитиною подій, які знаходять своє відображення в її картині світу і життєвій історії. Тому використовуючи власне нарративні технології самопроєктування з дітьми даного віку варто було б спрямувати роботу психолога на розвиток позитивного сприйняття дитиною подій, що відбуваються в її житті, а також на розвиток вміння самостійно аналізувати життєві події.

Наостанок зауважимо, що стосовно дітей молодшого шкільного віку не можливо розглядати самопроекування як цілеспрямований процес, і стверджувати, що молодший школяр має схильність до самопроекування, оскільки, як зауважує Чепелева Н.В., «можна говорити про схильність до самопроекування, якщо у людини є спрямованість на саморозвиток, зміну своїх життєвих обставин і особистісних характеристик» (Чепелева, 2018). Тому, на наш погляд, стосовно дітей молодшого шкільного віку ми можемо говорити про розвиток певних навичок, здібностей, особистісних характеристик, які можуть сприяти розвитку здатності дитини до самопроекування. Зокрема, достатньо важливим для даного процесу є:

- достатній рівень розвитку мовлення дитини, зокрема, достатній рівень володіння мовними засобами, багатим і добре активізованим словниковим запасом, розвинута здатність швидко і безпомилково утворювати граматичні форми, будувати речення і зв'язувати їх у текст;
- підвищення самооцінки дитини, зняття рівня тривожності, що у даному віці часто перешкоджає її особистісному розвитку;
- адекватний рівень домагань, що відповідає здібностям та можливостям дитини на даному етапі розвитку;
- вміння ставити цілі, знаходити ресурси для подолання перешкод, що дитині молодшого шкільного віку досить складно досягнути без участі та допомоги дорослого;
- усвідомлення молодшими школярами своєї ролі в створенні власного майбутнього, що передбачає розвиток навичок планувати на найближчу перспективу (день, тиждень, місяць тощо). Однак чим молодша дитина, тим часовий проміжок, який можна планувати менший, оскільки молодший школяр ще не здатний без допомоги дорослого чітко підпорядковувати дії власним планам;
- усвідомлення дитиною цінності часу та розвиток вміння раціонально його використовувати, що на даному віковому періоді також не можливе без участі дорослого.
- вміння будувати «Я-висловлювання», зміст яких має відповідати задуму дитини, відтворювати її власну позицію, думки, переконання, інтереси тощо.

Використовуючи технології розвитку здатності молодшого школяра до самопроекування, роботу психолога потрібно спрямовувати саме на розвиток перерахованих особливостей. За таких умов дитина до закінчення молодшої школи навчиться створювати хоча б найближчий обрис власного майбутнього, ставити власні цілі та розуміти, які ресурси, необхідні для досягнення цих цілей. Звичайно, вона лишиться на рівні «плагіатора», оскільки задача на саморозвиток дитини так чи інакше буде йти від дорослого, однак перед нею відкриються можливості при цілеспрямованому процесі, спрямованому на формування нарративних способів осмислення дійсності згодом перейти на рівень «читача».

3.2. Дискурсивні технології самопроекування в підлітковому віці

Старший підлітковий вік є найбільш сензитивним для перших спроб самопроекування. Однак початок процесу самопроекування залежить від рівня розвитку особистості та її успішності в соціумі.

Самопроекування в підлітковому віці ми розглядаємо як розвиток можливості самостійно робити певний життєвий вибір та нести за нього відповідальність. Зауважимо, що процес життєвого вибору включає в себе не лише готовність підлітка до конкретних дій, спрямованих на реалізацію цього вибору, але й вибір власних цінностей, переконань, інтересів. Щоб процес самопроекування був максимально успішним, підліток найменшою мірою при виборі власної системи життєвих перспектив, цінностей тощо повинен бути орієнтований на референтне оточення. Разом з тим самопроекування в підлітковому віці передбачає створення нарративного проекту власного «Я» на основі інтерпретації та часткової реінтерпретації пережитих життєвих подій, як своїх власних, так і подій, що відбуваються в житті значимого іншого.

Варто зауважити, що в ранньому підлітковому віці, як і в молодшому шкільному, не варто розглядати самопроекування як процес, що є вагомим чинником особистісного розвитку. Життєві плани підлітка, які відображаються в нарративних текстах, міні-проектах, постійно змінюються, залежно від соціального оточення дитини. Саме соціальне оточення найчастіше зумовлює зміну інтересів, бажань, прагнень, мрій підлітка. Як правило, такі проекти будуються на основі певних соціальних зразків, які підліток обирає для себе в референтній групі.

Ранній підлітковий, як і молодший шкільний вік, характеризується тим, що дитині ще досить складно створити проект свого майбутнього «Я». І в даному випадку ми говоримо не лише про проект власного життя, але й про проект ідеального «Я» підлітка. Намагаючись створити проект власного майбутнього, дитина спирається на зразки, що існують у соціумі, не аналізуючи їх, не усвідомлюючи, що необхідно для втілення її проекту, не задумуючись над тим, яким чином можна досягнути бажаного. Як правило, образ власного «Я», як і обриси свого майбутнього змальовуються із соціально значимих, успішних, відомих персонажів. Таким чином дитина при породженні певних життєвих смислів користується стратегією стереотипізування, копіюючи і привласнюючи смисли задані суспільством і сприймаючи їх як свої власні. На даному етапі свого розвитку підліток породжує не проекти, а, радше тексти-висловлювання, як короткий, поверхневий підсумок інформації, що сприйнята ним із соціуму. Такі висловлювання не є способом організації особистого досвіду, оскільки дитина не завжди в змозі чітко виокремити тему і суть власних висловлювань, не говорячи вже про висловлювання інших. З нашої точки зору це може бути наслідком кількох причин. Насамперед, низької комунікативної компетентності сучасних підлітків, невмінням

усвідомлювати та аналізувати тексти, робити власні висновки, вести змістовний діалог не лише з автором тексту, але й в повсякденному житті.

Сучасні школярі непогано пишуть твори, але набагато гірше – перекази, тобто важко розуміють чужі думки, зберігаючи вміння дохідливо висловлювати власні. Таким чином, ми вкотре повертаємося до проблеми розвитку комунікативної компетентності дитини. Насамперед це передбачає розвиток у підлітка внутрішніх ресурсів, що необхідні для побудови ефективної комунікативної дії та взаємодії у визначеному колі ситуацій. (Коритнікова, 2018)

Звернемо також увагу на те, що сучасний підліток часто не здатний адекватно передати відповідні думки автора прочитаного твору. Зміст цілого тексту вислизає від розуміння, читачеві набагато легше створити власний текст, а найкраще – презентацію з короткими, не зв'язаними між собою фразами.

Молодший підліток сприймає навколишній світ через короткий, яскравий сюжет чи образ. Таким чином життєві проекти підлітка також набувають стислого яскравого сюжету, який не осмислюється, часто не усвідомлюється на достатньому рівні і, як наслідок, зникає, надаючи місце такому ж яскравому короткочасному сюжету. Такі сюжети часто не мають логіки, структури, завершеності й осмислення в дійсності.

Почуття дорослості спонукає підлітка не лише проаналізувати значимість власного «Я», переосмислити ретроспективу свого життєвого досвіду, але й планувати особисте майбутнє і власне «Я» в цьому майбутньому.

Починаючи із середнього підліткового віку, певна частина дітей здатна втілити проект власного «Я» в наративні тексти. Часто сюжет цих проектів може бути взятий із соціальних зразків, разом з тим він наповнений власними героями, подіями, переживаннями та власним ставленням. Такі проекти часто не структуровані з точки зору часової перспективи, дитина не розуміє, які внутрішні ресурси необхідні для їх досягнення. Крім того, під впливом соціокультурного оточення підліток змінює образ власного «Я», внаслідок чого змінюється і його життєвий проект.

Спілкування з однолітками в підлітковому віці, на відміну від молодшого шкільного, займає провідну позицію. Саме в стосунках з однолітками дитина підліткового віку прагне реалізувати свою особистість, визначити свої можливості в спілкуванні, визначити риси та якості, які є значимими не лише для неї, але й для референтного оточення. Таким чином. «Я» підлітка в процесі спілкування набуває якості, яку О.Б.Старовойтенко (Старовойтенко, 2013) називає «необхідністю іншого». Автор зауважує, що в процесі формування ставлення до Іншого й до себе формується діалогічність, завдяки якій дитина може визначити ставлення до себе та до Іншого. Як правило, для підлітка це значимий Інший. Саме тому дитина молодшого та середнього підліткового віку часто оцінює себе, враховуючи точку зору значимого Іншого, і часто сприймаючи й відстоюючи її як свою власну. Ближче до старшого підліткового віку, на наш погляд, починає

формуватися якість, яку О.Б.Старовойтенко (там само) називає «можливістю себе». Саме ця якість, на думку дослідниці, втілюється в життєвому проекті особистості. Однак, щоб у просторах «Я в Іншому», «Інший в Я», «Я у собі» могли розвиватися і вдосконалюватися якості «Я», необхідна активність і самостійність підлітка, розвиток його суб'єктності.

Враховуючи результати попередніх досліджень, ми схилиємося до висновку, що початок процесу самопроекування залежить від рівня розвитку особистості та її успішності у соціумі. Зокрема, найбільш схильною до самопроекування є категорія підлітків, що мають адекватну самооцінку, в образі «Я» яких узгоджуються як соціальні, так й особистісні складові. Крім того, підлітки прагнуть до змін і сприймають динаміку свого життя як позитивну. Вони здатні самостійно розробляти плани і програму дій, проявляють незалежність від думок та оцінок оточуючих, здатність виділяти значущі умови досягнення цілей як у поточній ситуації, так і в перспективному майбутньому, схильні приписувати відповідальність за події, що відбуваються в їхньому житті, собі, власній поведінці, здібностями. Ця категорія дітей може спрямувати свої зусилля на досягнення поставленої мети, усвідомлено планувати власну діяльність, ставити перед собою реалістичні, деталізовані, ієрархічні та стійкі цілі. Крім того, вони проявляють критичність до власних дій, здатність адекватно оцінити власні досягнення, виявити допущені помилки і покращити результат діяльності (Шиловська, 2016).

Однак часто підліток не розуміє різницю між бажанням і метою, між планами батьків на його майбутнє та власним вибором, між мрією та метою. Максималізм підлітка та його залежність від референтної групи не дають можливості для самостійного переосмислення подій власного життя, а тим більш, планування майбутнього. Він може транслювати таку історію свого майбутнього, яку прийме і схвалить соціум, щоб бути значимим і прийнятним у ньому, не замислюючись над тим, наскільки важливою, вагомою є ця історія особисто для нього. Щоб із соціально присвоєного проекту в підлітка зародився власний проект, насамперед, необхідно розвивати наративні способи осмислення дійсності та власного «Я».

З нашої точки зору, розвиток здатності підлітка до самопроекування забезпечує застосування наративної технології (Чепелева, Рудницька, 2018), яка передбачає:

- розвиток вміння дитини встановлювати причинно-наслідкові зв'язки;
- вміння брати на себе відповідальність за прийняті рішення, події, що відбуваються в житті дитини;
- розвиток вміння планувати життєві події, виходячи з власної системи цінностей;
- розвиток комунікативної компетентності, що забезпечує вміння вести діалог у системі «Я-Інший» та з внутрішнім Іншим.

- розвиток гнучкості та самостійності, що забезпечують здатність адекватно реагувати на ситуацію, швидко і своєчасно планувати свою діяльність і поведінку, розробляти програму дій для досягнення мети;
- розвиток вміння оцінити результати власної діяльності;
- формування цілісної ідентичності як умови розвитку особистісної зрілості, що відкриває можливість до перших спроб самостійної побудови життєвого проекту (Шиловська, 2018).

Однак, враховуючи особливості підліткового віку, починати психологічну роботу, спрямовану на розвиток здатності підлітка до самороектування доцільно з технології теми виокремлення висловлювань. (Чепелева, Рудницька, 2018). Дана технологія, на наш погляд, забезпечує розвиток наступних психологічних особливостей:

- вміння відтворювати основний зміст висловлювання відповідно до поставленої мети;
- вміння виокремлювати ключові слова і фрази в повідомленні, висловлюванні, літературному тексті;
- вміння виокремити тему висловлювання, тексту;
- вміння побудувати висловлювання, зрозуміле для інших;
- вміння висловити власні почуття та емоції від прочитаного тексту;
- вміння висловлювати і відстоювати власну думку щодо подій відображених у висловлюванні чи тексті;
- розвиток когнітивних операцій розуміння. (Шиловська, 2018)

Чепелева Н.В. (Чепелева, 2018) зауважує, що технологія виокремлення теми висловлювань реалізується через вміння ставити запитання, які дозволяють утримувати в пам'яті життєвий матеріал. На наш погляд, розвиток вміння ставити запитання щодо свого майбутнього в підлітковому віці відкриває можливість діагностувати наявність власних ресурсів для реалізації своїх задумів і бажань. Однак в ранньому і середньому підлітковому віці такі запитання мають бути «діалогічними», оскільки саме діалогічні запитання дадуть можливість дитині осмислити та упорядкувати певний життєвий досвід.

Технологію виокремлення теми висловлювань з дітьми підліткового віку ефективно можна застосовувати при роботі з притчами. Для прикладу наведемо одну з них.

Минуле, теперішнє і майбутнє.

Три мудреця сиділи в тіні великого дерева і насолоджувалися бесідою. Вони сперечалися про те, що важливіше для людини – минуле, сучасне або майбутнє. Один з них сказав:

– Моє минуле робить мене тим, хто я є. Я маю те, чому я навчився в минулому. Мені подобаються люди, з якими мені раніше було добре, або схожі на них.

– Я не можу з цим погодитись, – сказав другий, – людину робить її майбутнє. Неважливо, що я знаю і що вмію зараз, – я буду вчитися тому, що знадобиться мені в майбутньому. Мої дії зараз залежать не від того, яким я

був, а від того, яким я збираюсь стати. Мені подобаються люди, не схожі на тих, кого я знав раніше.

– Ви зовсім випустили з уваги те, – втрутився третій, – що минуле і майбутнє існують тільки в наших думках. Минулого вже немає. Майбутнього ще немає, і залежно від того, згадуєте ви про минуле або мрієте про майбутнє, дієте ви тільки у сьогоднішні.

І довго ще сперечалися мудреці, насолоджуючись неквапливою бесідою...

Кому із мудреців ви б хотіли поставити запитання? Сформулюйте його.

Приклади відповідей підлітків:

- Я б запитав у другого мудреця, звідки він знає, що йому знадобиться у майбутньому?*
- Питання до другого мудреця: якщо неважливо, що я знаю і вмю зараз, то навіщо було вчитися?*
- А якщо я не знаю, ким я хочу стати у майбутньому, то сьогодні нічого не треба робити?*

З вашої точки зору, хто з мудреців мав рацію. Обґрунтуйте власну думку.

Для прикладу були обрані найцікавіші відповіді підлітків.

- Я думаю, що ніхто не мав рації. Жити треба сьогоднішнім днем. Мати багато друзів, спілкуватися в соціальних мережах, грати в різні ігри, ходити до школи. А якщо в мене виникнуть складності, завжди допоможуть батьки. Або, крайньому випадку, бабуся та дідусь.*
- Я думаю, що кожен правий по-своєму. В житті важливо і минуле, і теперішнє. Особливо теперішнє. Про майбутнє я подумаю, коли стану старшим.*
- Найважливіше, що буде зі мною в майбутньому. Від цього залежить, яке в мене буде життя. Чи зможу я достатньо заробляти, щоб добре жити. Хоча я ще не впевнений, ким я хочу стати. Головне обрати професію, яка дасть змогу мати багато грошей. Я думаю, батьки не достатньо заробляють.*
- Тато завжди говорив, що в школі він вчився погано, але зумів відкрити свою справу і почуває себе добре. Тому я думаю, що мудреці всі неправі. Від мене мало що залежить. Головне, щоб в житті везло.*
- Думаю, що кожен з них правий. Від того як я зараз вчусь і чого навчуся залежить те, ким я стану у майбутньому. А якщо не думати про майбутнє, то немає до чого прагнути. Можна лежати на дивані перед телевізором або виснути в телефоні.*

Уявіть, що ви спілкуєтесь з автором. Спробуйте задати йому запитання.

- Мені складно задати запитання автору. Я не зовсім розумію, що він хотів сказати.*
- Кому адресована Ваша розповідь?*
- А що на вашу думку, найважливіше: теперішнє, минуле чи майбутнє?*
- Яка основна думка вашого твору?*
- З дітьми якого століття вам цікаво було б поспілкуватися?*

- Чи можна передбачити майбутнє?
- Чи можна спланувати своє життя так, щоб було все як ти хочеш?

Найбільше запитань у підлітків було пов'язано саме з майбутнім, що може свідчити про актуальність для них даного питання. Однак підліток часто не розуміє різницю між бажанням і метою, між планами батьків на його майбутнє та власним вибором, між мрією та метою. Технологія виокремлення теми висловлювань дозволяє зосередити увагу саме на перерахованих аспектах. Однак застосування технології виокремлення теми висловлювань не дає можливість підлітку організувати власну життєву реальність.

Початковою фазою взаємодії особистості зі своїм життєвим текстом, що дозволяє означити власну реальність та організувати її, на думку Н.В.Чепелевої та С.Ю.Рудницької, є технологія інформаційного діалогу (Чепелева, Рудницька, 2018). На наш погляд, використання даної технології передбачає:

- розвиток у підлітка вміння самостійно планувати життєві події на найближчу перспективу;
- розвиток здатності виокремлювати значущі умови досягнення цілей як у актуальній ситуації, так і в перспективному майбутньому;
- розвиток вміння спрямувати свої зусилля на досягнення поставленої мети;
- вміння усвідомлено планувати власну діяльність, ставити перед собою реалістичні, деталізовані, ієрархічні та стійкі цілі;
- розвиток здатності адекватно оцінити власні досягнення, виявити допущені помилки і покращити результат діяльності;
- розвиток гнучкості та самостійності мислення. (Шиловська, 2018)

Технологія інформаційного діалогу реалізується в процесі навчання підлітка вмінню ставити запитання та знаходити на них відповіді. Зокрема, навчаючи дитину породжувати власні «Я-тексти», які хоча б частково не будуть повторювати соціальні кліше, можливо ставити наступні запитання:

- Чого у своєму житті я хочу найбільше?
- Що приносить мені найбільшу радість?
- Що б мені хотілося мати через 5,10,15 років?
- Прибери із свого життя перешкоди, які заважають здійсненню бажання.
- Твоє бажання стає метою. Сформулюй свою мету.
- Які в мене є здібності, щоб досягнути цієї мети? Як я використовую свої здібності? Які ще здібності мені необхідні? Що я буду робити для їх розвитку? Хто і що допоможе розвивати ці здібності?
- Ким я стаю з новими здібностями? Чому для мене важливо бути таким?
- Що для мене важливо в здійсненні мого бажання?
- Чому для інших важливо, щоб моє бажання здійснилося?

Наведемо приклади відповідей підлітків на такі запитання.

У своєму житті мені найбільше хочеться досягнути успіху та багато заробляти. Найбільшу радість мені приносить, коли у сім'ї всі здорові та

настає мій день народження. Через п'ять років мені б хотілося, щоб у мене була кохана дівчина, через десять років хочу мати свою машину, через п'ятнадцять – мати власну квартиру. Здійсненню моїх бажань зараз нічого не заважає. Моя мета бути успішним бізнесменом. Для досягнення цієї мети я хочу вчитися. Для мене важливо досягти цієї мети тому, що я буду жити у достатку з коханою людиною. Мені здається, що для інших неважливо, щоб моє бажання здійснилося. Це важливо хіба що для моєї сім'ї. (Хлопець, 11 років).

У своєму житті я найбільше хочу мати кохання і достаток. Найбільшу радість мені приносить спілкування з друзями та сім'єю. Через п'ять років я б хотіла мати золоту медаль, через десять – сім'ю, через п'ятнадцять – дітей. Немає перешкод, які б заважали здійсненню мого бажання. Моя мета в житті побудувати притулок для тварин, щоб допомагати бездомним тваринам. Щоб досягнути цієї мети в мене немає ніяких здібностей, можливо, лише доброта. Для здійснення моєї мети необхідна лише хороша професія, яка дасть можливість заробляти гроші, здібності не настільки важливі. В здійсненні мого бажання для мене важливо лише його здійснення. Я не знаю, чи важливо для інших, щоб моє бажання здійснилося. (Дівчина, 13 років)

Найбільше у своєму житті я хочу бути успішною і багатою. Найбільшу радість мені приносять дні, коли в мене хороші оцінки у школі і мене відпускають у вільний час гуляти з друзями. Через 10 років я буду навчатися в університеті за кордоном. Через п'ятнадцять, можливо, вийду заміж. Здійсненню моїх бажань заважає лінь, тільки прибрати її досить складно. Моя мета – щасливе життя. В мене багато здібностей: я добре малюю, багато років займаюся танцями, добре навчаюся, вмію легко знаходити друзів. Які здібності ще необхідні? Це залежить від того, ким я захочу стати у майбутньому. Я думаю, що здібності будуть розвиватися, коли я буду вчитися. Я не знаю, ким я стану з новими здібностями, але обов'язково успішною людиною. Чому для мене важливо бути щасливою і успішною? Щоб цікаво було жити, подорожувати по різних країнам, мати свій будинок, машину, хорошу сім'ю, допомагати рідним. (Дівчина, 15 років).

Важливим, на наш погляд, є розвиток у підлітка здатності до усвідомленого планування діяльності, оскільки це дає можливість спрямувати свої зусилля на досягнення поставленої мети. Однак, за результатами нашого дослідження, лише невелика кількість підлітків здатні усвідомлено планувати власну діяльність, ставити перед собою реалістичні, деталізовані, ієрархічні та стійкі цілі.

Саме ця частина досліджуваних підліткового віку знаходиться в межах соціального виміру особистісного розвитку. Дитина починає сприймати, осмислювати соціокультурні тексти і на їх основі створює власні сюжети, де може бути відображений і ретроспективний досвід, і перспективні плани на майбутнє. Основним способом текстоутворення на цьому рівні є наратив, хоча часто він насичений чужими цитатами (Чепелева, Рудницька, 2018).

Формування образу «Я» та образу майбутнього неможливе без вміння підлітка встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями сьогодення та майбутнім, що планується дитиною.

На наш погляд, це відбувається завдяки використанню технології побудови смислового діалогу. В підлітковому віці застосування даної технології передбачає:

- розвиток вміння визначати тему й основну думку прочитаного твору чи висловлювання Іншого;
- розвиток вміння знаходити у тексті чи висловлюванні Іншого слова з найбільшим смисловим навантаженням;
- вміння формулювати власні запитання за змістом прочитаного твору чи отриманої інформації;
- розвиток вміння встановлювати смислові та причинно-наслідкові зв'язки між подіями тексту чи життєвими подіями;
- вміння визначати смислову позицію автора та свою власну і на основі цього вести діалог.

Таким чином, розвиваючи в старших підлітків здатність до самопроектування, доцільно використовувати технологію нарративізації життєвого досвіду, як процес побудови життєвих планів особистості. Однак, якщо молодший підліток при побудові своєї життєвої історії, планів на майбутнє найчастіше копіює зразки, що є в соціумі, залишаючись на рівні «плагіатора», то ближче до старшого підліткового віку дитина поступово переходить на рівень «читача» і не просто копіює певні соціальні зразки, а на їхній основі намагається «створювати власні смислові системи» (Чепелева, Рудницька, 2018). Рівень «читача» передбачає оволодіння індивідом комунікативно-семіотичними технологіями самопроектування, зокрема технологією нарративізації життєвого досвіду. (Чепелева Н.В.) Однак ефективно оволодіння підлітками даною технологією вимагає систематичної роботи психолога.

3.3. Особливості використання дискурсивних технологій самопроектування юнаками

Юнацький вік розкриває можливість переходу особистості, що самопроектується, на вимір «автора», який є самодетермінованим рівнем розвитку особистості. Самопроектування особистості юнаків ґрунтується на уже наявних на цей вік протопроєктах і може досягати на кінець вікового періоду рівня потенційного авторства у створенні власних життєвих та особистісних проєктів. Втім самодетерміновані проєкти особистості юнаків мають певні відмінності від особистих проєктів, які будує зріла особистість. Основною відмінністю є більш тісний зв'язок змістового наповнення проєкту особистості з очікуваннями від реалізації життєвих та професійних планів. Життєвий проєкт юнаків, у свою чергу, є більш широким за передбачуваними можливостями і, тим самим, менш імплементаваним та реалістичним для втілення, ніж у зрілої особистості. Особистісні проєкти

юнаків часто різняться за сферами їхнього життєтворення, що вказує на нестабільність головної теми (лейтмотиву) розповідей.

За період юнацтва особистість спроможна апробувати дискурсивні технології, які властиві кожному з виділених рівнів особистості, що самопроекується («плагіатора», «читача», «автора»): «Я-висловлювання», наративізацію та опановує технологію смислового діалогу, результатом якої є створення автонаративів. Звісно, не всі й у зрілому віці досягають рівня авторства у власному самотворенні. Тому, розділ присвячено висвітленню особистісних надбань юнацького віку, що базуються на вікових утвореннях та закладають базис здатності до особистого самопроекування.

Основні особистісно-вікові утворення, що сприяють розвитку здатності до самопроекування юнаків, можна узагальнити у наступні формування: відкритість новим можливостям особистісного розвитку; оволодіння смислами особистісного самовизначення; збагачення контекстуальності смислового простору особистості. Означені головні особистісно-вікові надбання утворюються завдяки відкритим віковим можливостям, опануванню юнаками технологіями дискурсивного самопроекування, описаними вище, та означають вимір розвитку особистості, що проектується.

Відкритість новим можливостям особистісного розвитку

Головне вікове завдання особистісного та професійного самовизначення спонукає юнаків до освоєння соціально-культурних дискурсів, у яких задані у згорнутому вигляді зразки до наслідування. Розгортання заданих у них смислів саморозвитку потребує від особистості застосування технології наративізації таких цілісних та згорнутих дискурсивних культурних утворень та соціальних практик. Наративізація в цьому контексті, на початковому рівні розвитку особистості, що самопроекується, є фактично реплікацією (відтворенням) дискурсивних культурних утворень. Відтворення соціокультурних смислів базується ще не на стійких їх інтерпретаціях, фактично є «поглинанням» особистістю зовнішньо заданих смислів.

В юнацькому віці наративізація є провідною дискурсивною технологією самопроекування, але не завжди її результати виводять особистість на рівень «читача». Наративізація як дискурсивна технологія самопроекування особистості виконує ряд функцій. У процесі оволодіння технологією наративізації відбувається поступове освоєння особистістю цих функцій. Спочатку, наративізація як процес репрезентації уявлень про реальність, надає суб'єктивного окрасу «нормативним» соціальним практикам (поведінці, мисленню, мовленню). Але поряд з тим створений наративний текст стає категорією, яка задає рамки та межі розгортання різних соціокультурних дискурсів. Зазначена репрезентативна функція тісно пов'язана з трансформуючою, що забезпечує суб'єктивне перетворення реальності та оволодіння нею. Особи юнацького віку, використовуючи засвоєні звичні «мовні ігри» (Л. Вітгештейн), «фонові практики» (М. Фуко) чи інші реплікаційні культурні утворення, тобто ті соціокультурні дискурси, в яких у згорнутому вигляді задані соціальні зразки проєктів-орієнтирів

саморозвитку особистості, які є самовідтворювані у повсякденному побуті, формують оповідну ідентичність власної особистості. Разом з тим, наративізація пов'язана з раціоналізацією, критикою, переосмисленням культурних стереотипів та міфів, встановленням суб'єктивно-логічних причинно-наслідкових зв'язків, рефлексією, тобто володіє значним деміфологізуючим потенціалом. Хоча, з іншого боку, певна деміфологізація призводить до появи іншої міфологізуючої основи з більш індивідуалізованими смислами. Створений «Я-текст», забезпечений лише означеними трьома функціями наративізації, залишає особистість на рівні «плагіатора» у власному проектуванні.

Реалізація більш складних наступних функцій наративізації сприяє виходу особистості юнацького віку у власному самотворенні на вимір «читача». Трансгресивна функція у процесі наративізації культурних утворень дозволяє особистості «здійснити вихід» за межі, встановлені соціокультурними практиками та власним життєвим досвідом, роблячи їх взаємопроникливими і стираючи зумовлені ними перепони. Взаємопронизаність смислами культурного та індивідуального досвідів збагачує та розширює ці достатньо замкнені, але, в силу проникливості їхніх меж, і нескінченні кола досвідів. Наративізація є не лише процесом привласнення та розгортання в індивідуальній оповіді культурного досвіду. Наративізація, яка ґрунтується на рефлексії, у першу чергу, є процесом обробки власного життєвого досвіду. Рефлексія в наративі завжди ґрунтується вже на засвоєних певних реплікативних дискурсивних утвореннях культури. У створенні оповіді про себе, процес рефлексування індивідуального досвіду дозволяє ніби відділитись від нього, стати у позицію спостерігача за собою і сформувані унікальну оповідну ідентичність особистості, яку забезпечує функція обробки життєвого досвіду. Наративізація як різновид репрезентації дає людині певну свободу стосовно власного життя, дозволяє усвідомлювати та збагачувати його. За допомогою практик наративізації подієвих складових власного життя стає можливим опредмечування самого життя, перспективна спрямованість якого вирішує подієвий проект розвитку особистості. Цю функцію можна назвати збагаченням життєвого досвіду.

Освоєння функцій наративізації зумовлює розгортання процесу розвитку здатності особистості до самопроектування. Технологія наративізації, забезпечена репрезентативною, трансформуючою та раціоналізуючою функціями, дозволяє особистості побудувати «Я-текст» з відтворенням лише фабули соціокультурного наративу. Такі тексти характеризуються відсутністю суб'єктивно-індивідуалізованих смислів щодо власних просторово-часових характеристик себе бажаного.

Фабульні «Я-тексти» часто продукують старшокласники, які ще не визначилися у подальшому навчально-професійному та особистісному розвитку. Передчасовий етап формування життєвого хронотопу у старшому шкільному віці (рання юність) здебільшого вміщує сюжет «випадку» (див. п. 1.5 цієї монографії), за яким «неважливо що трапиться», але сподівання

орієнтовані лише на бажаний результат, який пропагується як «успішна особистість». Прикладами таких текстів є наступні (орфографія і стилістика тут і надалі збережені в авторському поданні): *«Я бачу себе забезпеченою людиною, що отримує задоволення від своєї справи, має можливість подорожувати, живе у затишній квартирі у великому місті»* (Олександр, 16 років); *«У майбутньому я чесна, трудолюбива, з великою заробітною платою, маю багато часу на особисте життя»* (Дар'я, 15 років).

Сюжети «випадку» можуть передбачати і різного роду «метаморфози». Яскравим прикладом є текст Марії (16 років), життєві рішення за яку, за словами самої Марії, приймає її батько. Втім Марія намагається їх виконувати, хоча не відчуває у собі здатностей і бажання в подальшому займатися професійною діяльністю у сфері точних наук. Невпевненість Марії відчувається і в побудові тексту: *«Напевно, людиною, яка буде приймати власні рішення. Я хочу бути тою людиною, до якої будуть прислухатися, а не просто чути. Хочу отримувати задоволення від своєї професії, мати час на себе та друзів. Подобається ідея подорожувати світом, пізнавати нові культури. Ще мені подобається займатися фотографією. Я роблю знімки для свого блогу. Але не вважаю це як свою майбутню професію, а просто як хобі»*.

Певне «озовнішення», яке також не виходить за межі сюжетів «випадку», характерне для демонстративних осіб юнацького віку. Елізабет (15 років) пише: *«Я хочу, мрію бути доброю людиною (достойною) для світу. З дитинства мріяла стати відомою актрисою бажано за кордоном. Бажаю стати важливою персоною для Землі, бажаю мати успіхи в акторській справі»*.

У наведених розповідях старшокласників реплікується лише фабула соціокультурних дискурсів. «Випадок» як сюжет у психологічному сенсі означено метафорично, хоча у літературно-художньому сенсі він має категоріальне значення (Бахтин, 1975).

Використання особами юнацького віку не всіх можливостей процесу нарративізації не забезпечує оволодіння інформаційним діалогом та не актуалізує процес самопроекування особистості. Така особистість залишається на рівні «плагіатора» у власному проектуванні.

Нарративізація, яка базується здебільшого на включенні в оповідь про себе рефлексованих подій з власного життєвого досвіду, сприяє відтворенню сюжетів метанаративів. Цьому сприяють такі функції нарративізації як: транgresія соціокультурного і власного досвідів, обробка життєвого досвіду з позиції рефлектуючого відособлення та збагачення його на засадах автономії і відповідальності. Можна вважати, що для особистості, яка оволоділа усіма зазначеними функціями нарративізації, відкривається можливість переходу до етапу самопроекування «читача».

Приклади таких текстів також можна зустріти у ранньому юнацькому віці. Як правило, такі «Я-тексти» вміщують більш індивідуалізований опис власної особистості: *«Мені завжди подобалася творчість, будь-яка. Коли в мене був вільний час, я могла щось малювати, або навіть писала вірші/пісні»*.

Я дійсно хотіла б спробувати себе у кіно сфері. В мене навіть був невеликий досвід який дав мені зрозуміти що мені це подобається. Звичайно, я мрію про великі досягнення, бути успішною, та мати велике оточення з приємних для мене людей» (Ліза, 16 років); «Я не можу уявити себе кимсь, хто би займався тим, що йому б не подобалось або ж працював там, де не було б можливості розвиватися у своєму напрямку чи просто як особистість. Я хотів би мати професію, завдяки якій я б мав бажання і натхнення розвиватися і набувати нових знань, розширюючи кругозір і знайомлючись з цікавими людьми. Улюбленими заняттями залишилися б музика, співи, комп'ютерні ігри, фотографія, писання творів на не байдужі мені теми. Моїм оточенням я бачу сім'ю, кохану людину, друзів, успішних колег. Оскільки я дуже люблю подорожувати, я би теж дуже хотів іноді мати на це час. Я би також хотів, щоб моя професія допомагала або ж надихала інших людей, щоб я міг позитивно впливати на оточуючих» (Кирило, 17 років); «Я завжди відповідаю на такі питання тим, що я хочу бути кращою людиною. Цікавою, різносторонньо розвиненою. Переступити через страхи (?). Уміти притягувати людей своєю харизмою. Мрію не загубити дитячу наївність, жагу до життя, захоплене бажання ставати краще. Бути дизайнером, чи ще ким, це не так важливо. Головне, щоб я була щаслива там, де я є. Знайду себе і ніколи не загублю більше. Досягнення? Я не знаю. У мене немає великих амбіцій і бажання бути на вершині кар'єрної драбини. Завжди є дурацьке відчуття, що хотіла б, щоб мене знали, але це таке. Заняття: подорожі, музичні інструменти, читання, зустрічі, вилазки на виставки, в театр та інше. Я хочу, щоб моє оточення було відносно різне, але в найближчому хочу бачити просто людей, які мене розуміють. Розділяють світогляд, інтереси. Цього справді достатньо, хоч і кажуть, що такі речі не головні» (Настя, 16 років).

За належного супроводу вікового та особистісного розвитку обидва рівні освоєння соціокультурних дискурсів характерні для більш ранніх вікових періодів. Фабула повсякденних дискурсивних практик, які закарбовані у культурних дискурсивних утвореннях, починає «привласнюватись» ще у дошкільному віці. Відтворення сюжету метанаративів стає можливим за активного розвитку рефлексивних процесів, що властиво підлітковому віку. Утім на більш ранніх вікових етапах, коли ще не сформовано відчуття плинності часу, дискурсивна особистість має можливість оволодіти лише технологією «Я-висловлювань». В юнацькому віці «Я-текст» є більш цілісним, індивідуалізованим та спрямованим на більш реалістичне майбутнє, що вказує на процес оволодіння технологією наративізації.

Розвиток процесу наративізації забезпечує формування готовності особистості до власної мінливості. Наративізація із відтворенням сюжету та включенням прорефлексованих подій особистого досвіду сприяє насиченню проекту-орієнтиру індивідуалізованими смислами у формуванні оповідної ідентичності та забезпечує відкритість новим можливостям особистісного

розвитку в юнацькому віці, які означаються можливістю переходу на вимір «читача».

Оволодіння смислами особистісного самовизначення

У формуванні оповідної ідентичності на етапі насичення проекту-орієнтиру відповідними бажаними подіями особливу роль відіграють короткі наративи. Такі, ще не розгорнуті, розповіді є узагальненням власного життєвого досвіду, який насичується у результаті наративізації культурних дискурсивних утворень. Дискурсивні культурні утворення, що освоюються юнаками, не завжди мають характер метанаративів (універсальної системи інтерпретації досвіду), а, скоріше, соціокультурних реплікацій, які містять «згорнуті» більш часткові сюжети особистісного саморозвитку, дещо відмінні щодо різних сфер життя. Освоєння соціокультурних дискурсивних утворень відбувається частіше неусвідомлено, без належного рефлексивного опрацювання, результатом чого є привласнення особистістю їх як «соціальних норм».

Нерозгорнутість «Я-тексту» юнаків розуміється не за його обсягом та багатством літературного окрасу, а за браком індивідуальних життєвих смислів. Короткі наративи часто поєднують власну біографічну історію з певним культурними міфом. Зовні футуристичні наративні оповіді юнаків, особистість яких здійснює перехід від етапу «плагіатора» до рівня «читача», виглядають фрагментарно і ніби без єдиного смислового ядра. Втім такий «період стагнації» розвитку особистості юнацького віку насправді може бути періодом інтенсивного пошуку власних смислів саморозвитку.

Вікове завдання – особистісного та професійного самовизначення – сприяє наративізації з відтворенням сюжетів соціокультурних дискурсів. Відтворення та привласнення сюжетів у юнаків можливе на більш високому рівні, ніж у підлітків. Цьому сприяє розвиток вікового когнітивного утворення – відчуття плинності та мінливості особистого часу і простору. Сюжети майбутнього в юнаків набувають більшої реалістичності та, відповідно, рис імплементації. Проте, у дискурсивному самопроектюванні провідними є не стільки вікові утворення, скільки особистісно-когнітивні надбання, зокрема процесу рефлексії.

Недостатній рівень рефлексивності не дозволяє особистості здійснити крок до виміру «читача» у власному самопроектюванні. У такому разі, наративований сюжет може привласнюватись особистістю без співвіднесення його з власними наявними та можливими контекстами життєздійснення (див. наведені вище приклади «Я-текстів» старшокласників). Часово-просторова канва сюжету саморозвитку відбиває поточний час і реалістичність простору, але не навантажується смислами індивідуального минулого, теперішнього чи майбутнього. Такі сюжети забезпечують орієнтацію в навколишньому світі переважно на базі несистемної рефлексії (Леонтьев, 2014), що позначається на обмеженні у вибірковості соціокультурних смислів та компонуванні футуристичних висловлювань переважно за емоційними мотивами. У такому випадку особистість у власному самопроектюванні залишається на рівні «плагіатора» та «пливе» по шляху втілення «надійних» соціальних проектів:

отримання професійної освіти, влаштування на ринку праці, створення сім'ї, тощо.

Достатній рівень системної рефлексії дозволяє використовувати такі інтерпретативні процеси, що сприяють продукуванню власних сюжетів з врахуванням реалістичності наявного та лінійності можливого контекстів на базі тих інтерпретативних рамок, які задані соціокультурним оточенням. Сензитивним періодом формування відчуття плинності часу, розширення та індивідуалізації сприйняття психологічного простору є юнацький вік. У цьому віці стає можливим усвідомлення переживань, пов'язаних зі сприйняттям власних часово-просторових відношень, та конкретного їх представлення в цілях, планах, очікуваннях, що сприяє виробленню індивідуальної цілісної картини світу. Наративізація проінтерпретованих у контексті особистих просторово-часових відношень соціокультурних сюжетів сприяє переходу особистості до виміру розвитку особистості як дискурсивного суб'єкта – «читача». У футуристичних «Я-висловлюваннях» та «Я-текстах» вже чітко виражається авторська позиція, суб'єктна активність, висвітлюється реальна модальність подій, активно інтерпретується та реінтерпретується власний життєвий досвід.

Такі дискурсивні практики детермінуються потребами, які у першу чергу спряжені із розв'язанням завдань соціалізації та зумовлені середовищем життєдіяльності. Тому такі практики мають характер адаптивності. Проте, на рівні «читача» адаптація не обмежується реальним простором існування особистості. Це адаптація до більш широкого простору, який можна назвати психологічним, оскільки він насичується привласненими та породженими індивідуальними смислами особистого розвитку. Перехід на вимір «читача» характеризується практиками наративізації, пов'язаними із самопізнанням і самоудосконаленням та спрямованими на відтворення життєвих сюжетів, які транслюються у надбаннях соціокультурного досвіду, в індивідуальній життєвій історії.

Яскравим прикладом «Я-тексту», в якому ілюструється збагачення технології наративізації дискурсивних соціокультурних утворень переходом до етапу врахування наявного і можливого контекстів саморозвитку, є розповідь Катерини (19 років). *«Ще з дитинства, передивляючись боєвики та супергеройські фільми від Marvel, мені дуже кортіло відчувати себе на місці того чи іншого героя, брати участь у командних операціях і рятувати людство від зла. З віком це бажання не до кінця зникло: я все ще хочу займати лідерські позиції у оточенні професійної, надійної, але при цьому й дружньої, веселої та в міру чуйної команди, щоб разом допомагати тим, хто цього дійсно потребує і при можливості хоча б трішечки змінити цей світ на краще, притупити расову, релігійну нетерпимість, а також зверхне відношення до інвалідів, психічно хворих, безхатченків і людей нетрадиційної сексуальної орієнтації. Разом ми можемо організовувати різні театральні постанови, музичні концерти, фотосесії, знімати фільми, які висвітлюватимуть проблеми і вади суспільства, торкаючись тем історії України. Така людина повинна бути впевненою в собі, працьовитою,*

комунікабельною, мати гострий розум і почуття відповідальності за слова і вчинки, вміння спілкуватися з різними людьми, силу волі, велику витримку і самоконтроль, терпіння, харизму, вміння переконувати, милосердя, чуйність, постійно прагнути до самовдосконалення у різних сферах, навчатися чомусь новому. Вона повинна навчитися любити не тільки себе, а й оточуючих. До улюблених занять можна віднести: вивчення іноземних мов, захоплення бойовими мистецтвами, гра на музичних інструментах і заняття вокалом, читання та аналіз цікавих книг, вивчення історії минулого (з стародавніх часів і до розпаду СРСР), написання власних розповідей, оповідань, зйомка аматорських фільмів різного жанру, рукоділля. Вважаю, що реалізації моїх дитячих мрій мені зараз допомагає оволодіння обраною мною спеціальністю журналіста». У наведеному тексті відслідковується відчуття плинності особистого часу, оцінка минулого і передбачення майбутнього з позиції сьогодення, а також розширення психологічного простору майбутнього зі спробою врахування наявного та можливого контекстів саморозвитку. Указані ознаки свідчать про перехід особистості, яка самопроекується, на вимір «читача».

На цьому рівні у певної (досить значної) частини осіб юнацького віку завершується розвиток особистості як дискурсивного суб'єкта самопроекування. Інша частина юнаків, рефлектуючи над привласненим сюжетом, «розглядають» його у різних контекстах, що робить їх більш лабільними та здатними до самопроекування. На цьому шляху їх чекає усвідомлення власних переживань послідовності перебігу подій з орієнтованістю на майбутнє, оволодіння вмінням регулювати і суб'єктивувати власний психологічний часово-просторовий досвід, що є необхідним у процесі породження власних смислів особистого саморозвитку.

Збагачення контекстуальності смислового простору особистості

Самовизначення особистості потребує прийняття відповідальності за здійснений вибір, яка базується на самоприйнятті та свободі виборів. Саморозуміння та самоприйняття є канвою для смислового наповнення сюжету власного життя та проекту своєї особистості. Сучасний соціокультурний досвід не пропонує чітких меж свободи і відповідальності особистості. Такі межі встановлюються самою особистістю, особливо якщо мова йде про її самопроекування. Виявлення точки «зборки свободи і відповідальності» потребує серйозних інтелектуальних зусиль (Тулчинський, 2012). Відповідальність поряд з ініціативністю К.О. Абульханова-Славська визначає як форми активності, які розвиваються відповідно тому, наскільки суспільством надана людині свобода і наскільки вона приймає суспільну необхідність (Абульханова-Славська, 1991). Отже, відповідальність – це самостійне, добровільне здійснення необхідності у межах і формах, визначених самим суб'єктом. У такому разі, суб'єкт відповідальності сам ставить вимоги-критерії згідно з якими обмежує поле власної активності й здійснює її контроль, тобто зовнішньо зумовлені обов'язки людини стають її внутрішньою потребою.

Набуття відповідальності дозволяє суб'єкту приймати рішення за кінцевий результат власних змін, а не лише вирішення окремих завдань особистісного розвитку; суб'єкт відповідальності готовий відповідати не лише за те, що він зробив, а й за те, що він міг би зробити: «всякий недооблік наслідків, результатів свого вчинку є безвідповідальне або недостатньо відповідальне ставлення людини до того, що вона робить» (Рубинштейн, 2012, 253). Особистість є відповідальною за те, якою вона є, оскільки те, якою вона є зараз, було раніше передбачено в її автопроекті. Особливості темпоральних зв'язків у самопроектуванні особистості вказують на рівень відповідальності особистості за її проект себе.

Усвідомлення власної відповідальності за мінливість своєї особистості знімає обмеження людини певними умовами і вимогами і додає сили у пошуку більш оптимальних умов розвитку. Тобто, прийняття відповідальності дає людині певну незалежність, самостійність, свободу, що додає можливості випробування різних технологій, стратегій, способів власного особистісного розвитку, тобто збагачує контекстуальність смислового простору особистості.

Опанування технологією смислового діалогу, яка є умовою переходу на факультативний рівень «автора» (див. вище) під кінець юнацького віку, можливо через практику самозмін, що сприяє самодетермінованій мінливості особистості (Зазимко, 2017). Дискурсивні практики самозмін ґрунтуються на визнанні нескінченності власного внутрішнього світу, включають самовдосконалення і самоконтроль та спрямовані на обрання із арсеналу сюжетів саморозвитку, які зберігаються у соціокультурному досвіді та є відображенням високої культури у побуті, певного сюжету, який насичується індивідуальними смислами особистісного розвитку.

У процесі самопроектування особистості юнаків автонаратив, орієнтований на самозміни, може об'єктивуватись у двох вимірах: в іманентному соціокультурному оточенні смислового простору та з трансгресивною функцією.

Вирішуючи соціально орієнтовані завдання власного саморозвитку, юнаки зображують сюжет свого життя в іманентному соціокультурному смислового простору. Наративний текст з висвітленням власних життєвих завдань характеризується зв'язністю та цілісністю, що вказує на їх усвідомленість і насиченість індивідуальними смислами. Особистість впевнено досягає рівня «читача».

У процесі здійснення екзистенційних виборів завдання, здійснення яких не вимагається у межах соціального функціонування особистості, необхідний вихід поза наявний смисловий простір оточення. У такому разі особистість трансцендується щодо іманентних смислів оточуючого соціокультурного простору та стає потенційним автором сюжету свого життя і себе самої. Смыслотворчі дискурсивні практики забезпечують зміни у ментальній моделі світу та сприяють переходу особистості до виміру «автора».

Перехід до виміру «авторства» можливий за наявності здійснених екзистенційних виборів на кінець вікового періоду юнацтва. Особистість, яка вирішила власні завдання на соціалізацію, обрала екзистенційну спрямованість особистого розвитку стає спроможною вибудовувати свій проект завдяки діалогічному розумінню та впорядкуванню ментальної моделі світу за принципом «від свого до чужого» (Чепелева, Рудницька, 2018). Розвиток особистості на цьому вимірі потребує дискурсів, що передбачають «створення» власного темпорального простору та потребує здатності до створення власних смислових систем. Цьому сприяє інтерпретація, зіставлення соціокультурних й особистісних смислів та передбачення і прийняття різних трансцендентних світів (смислових просторів) можливого. Значним поштовхом на шляху до «авторства» стають певні кризові ситуації, «ситуації розриву», «граничні» ситуації, в які потрапляє людина на своєму життєвому шляху. Повноцінне «авторство» можливе у зрілому віці.

Особистість юнацького віку за сприятливих обставин долає шлях від наративізації дискурсивних соціокультурних утворень (як «поглинання» та привласнення їх смислів) до, за умови збагачення контекстуальності власного смислового простору, оволодіння технологією смислового діалогу та побудови автонаративу в іманентному соціокультурному смислового просторі. Щодо створення в автонаративах власних смислових систем на основі впорядкування ментальної моделі світу «від свого до чужого», то на кінець юнацького віку у незначній кількості осіб їх можна спостерігати лише у деяких автонаративах юнаків, що висвітлюють найменш соціально заангажовані сфери їхнього життєздійснення, наприклад, сфери захоплення, хобі, самоздійснення, індивідуалізованого навчання та творчості у професійній діяльності. Спонукають та надають можливості породженню таких автонаративів дискурсивні практики інтерпретативного збагачення, які насичуються взаємопронизаними смислами соціокультурного та індивідуального досвідів і мають спрямованість на світи можливого.

Особливості технологізації дискурсивних практик саморозвитку та особисте самопроектування в юнацькому віці

Якщо технологізацію дискурсивних практик розуміти як їх відтворюваність у текстах, то в юнаків технологізація дискурсивних практик саморозвитку тісно пов'язана з наративізацією різноманітних соціокультурних дискурсів. Аналіз наративів юнаків підтверджує, що у більшій частині осіб опис способів формування певних рис себе бажаного повторюється за фабульно-сюжетними моделями. Але це стосується не усіх сфер їхньої життєдіяльності.

Найменше утруднень виникає при породженні наративів, у яких описується успіх у навчальній чи професійній сферах. Вибравши колись певний зразок для втілення, юнаки прагнуть у рамках певного сценарію його досягнути. Варто зауважити, що саме стосовно цих сфер життя від осіб, починаючи з молодших років, «вимагається» наративізація певних соціокультурних дискурсів різними соціальними інститутами та близьким й іншим оточенням. Втім у цих сферах домінують адаптивні практики

саморозвитку, незалежно від того яким у цілому за модальністю є наратив (позитивний чи негативний). Навіть при певному знехтуванні навчанням чи професійними успіхами, юнаки досить чітко вбачають ті особистісні риси, які б вони хотіли сформувати у собі. У футуристичних наративах часто відслідковується план чи послідовність певних дій, що спрямовані на досягнення себе бажаного у цих сферах. Такі адаптивні практики наративізації детермінуються зовнішнім потребами людини, зумовленими середовищем її життєдіяльності, пов'язані з самопізнанням і самоудосконаленням та спрямовані на відтворення життєвих сюжетів, які транслюються у надбаннях соціокультурного досвіду, в індивідуальній життєвій історії. Особистість, яка «знаходиться у полоні» адаптивних дискурсивних практик не прагне підніматися вище виміру особистого розвитку «плагіатора». Лише певні протиріччя можуть стати рушійною силою для особистісного самопроекування в навчально-професійній сфері. Так, у межах одного авторського експерименту, студентам, які навчаються за спеціальністю «журналістика та зв'язки з громадськістю», було дано завдання скласти характеристику власної особистості для резюме, яке можна було б подавати роботодавцю. Всі досліджувані без виключення у власній характеристиці вказали «комунікабельність» та інші риси, які відповідають такому напрямку роботи. У цілому, характеристики студентів були дуже подібними. На запитання: «Як роботодавцю вибрати родзинку з цілого ящика подібних резюме?», відбулось переосмислення студентами змісту подачі інформації про себе, у результаті чого виникли інші тексти, які насичені більш різноманітними якостями. Втім різнопланові якості були вичленені ними із досвіду, набутого в інших сферах свого життєздійснення і за допомогою інших дискурсивних практик.

Дещо менше піддане технологізації самопроекування розвитку особистісних рис, важливих для самоздійснення у власних захопленнях, заняттях, хобі та риси, які проявляються у сфері дружби. Тут реалізуються практики самозмін, які ґрунтуються на визнанні нескінченності власного внутрішнього світу, включають самовдосконалення і самоконтроль та спрямовані на обрання із арсеналу сюжетів саморозвитку, які зберігаються у соціокультурному досвіді і є відображенням високої культури у побуті, певного сюжету, який насичується індивідуальними смислами особистісного розвитку. Наративи, які висвітлюють подібні сфери життя юнаків мають більше модальне різноманіття, серед якого часто зустрічаються амбівалентні наративи.

Сфера суто особистісного розвитку (за умови, якщо особистість не зациклюється на постійному самовдосконаленні спряженому із «самокопанням») є найбільш відкритою для оволодіння практиками інтерпретативного збагачення. Тексти, породжені за допомогою таких практик, насичені взаємопроникними смислами соціокультурного та індивідуального досвідів і мають спрямованість на можливе. Проте, ця сфера в юнацькому віці не займає домінуючих позицій. Юнаки, описуючи власну особистість, спрямовують тематику наративу в якусь певну сферу

життєздійснення, осягнення якої забезпечує виконання завдань на соціалізацію. Наративи в юнацькому віці ще не інтегруються в єдине ціле, що призводить до різноплановості самопроєктування особистості залежно від різних сфер життя. Тому, практики інтерпретативного збагачення діагностуються в поодиноких текстах осіб, які завершають цей віковий період. У зрілому віці, коли всі завдання соціалізації вирішені чи втрачають свою домінантність, різноманітні сфери особистого життєздійснення стають як би допоміжними у власній індивідуалізації, для особистості відкривається можливість набувати рис «автора» у власному проєктуванні.

Отже, розвиток здатності до дискурсивного самопроєктування у більш ранні вікові періоди стосовно певних сфер життєтворення сприяє технологізації цього процесу. Втім, з іншого боку, «затехнологізований» на рівні «плагіаторства» проєкт особистості складніше піддається осмисленню і змінам. Лише проникнення іншої, більш головної теми саморозвитку з менш заангажованих сфер творення себе майбутнього, сприяє освоєнню дискурсивних технологій, що виводять особистість, яка самопроєктується, на більш високий рівень розвитку.

Насиченість наративів юнаків амбівалентними емоціями щодо переживання життєвих подій минулого, теперішнього і майбутнього, свідчить про повноцінне проходження особистісного становлення в юнацькому віці, для якого є необхідними переживання пошуків, сумнівів та розчарувань. Ті, хто пройшов через них, стають більшою мірою незалежними, творчо підходять до справи, характеризуються більш глибоким мисленням, яке дозволяє приймати самостійні рішення в складних ситуаціях, порівняно з тими, у кого процес формування особистості проходить у цей час гладко. Пережиті пошуки й сумніви забезпечують поліфонічність особистості як можливість бачити і відчувати протилежні способи існування, що забезпечує розвиток здатності до особистісного самопроєктування.

3.4. Дискурсивні технології самопроєктування дорослих

Дослідження дискурсивних технологій самопроєктування дорослих, якому присвячено цей підрозділ, базується на нормативній моделі дискурсивного самопроєктування (див. п. 1.3.), моделі особистості, схильної до самопроєктування (Чепелева, Рудницька, 2018) і функціональній моделі дискурсивного самопроєктування особистості Н.В. Чепелевої та С.Ю. Рудницької (Чепелева, Рудницька, 2017) та характеризує особливості дискурсивних технологій самопроєктування для вікової групи «дорослі». Базова методологічна позиція нормативної моделі полягає в тому, що самопроєктування відбувається шляхом здійснення дискурсивних практик, які передбачають створення власних дискурсивних проєктів, що і стає основою для становлення зрілої особистості, здатної розв'язувати різні життєві задачі. Наше завдання – деталізувати, як це відбувається у дорослої людини.

У схематичному вигляді нормативну модель відображено на рис.1 підрозділу 1.3; далі ми вживатимемо термін «схема» при апеляції саме до

цього схематичного зображення нормативної моделі; окремі блоки схеми, якщо ми маємо на увазі таке смислове наповнення терміну, яке відповідає визначенням авторів схеми, позначено у лапках.

Модель – це абстракція над предметним матеріалом. «Сходження від абстрактного до конкретного» передбачає поступове наповнення компонентів цієї технологічної схеми психологічними смислами, що є результатом теоретичної розробки теми, аналізу експериментального матеріалу і спостережень над реально існуючими в житті процесами самопроєктування, зафіксованими в автонаративах опитуваних. При проведенні дослідження ми спиралися на матеріали проведеного раніше опитування відносно уявлень респондентів щодо самопроєктування (Зарецька, 2016), (Зарецька, 2017), (Зарецька, Провокація..., 2018), (Зарецька, Самопроєктування..., 2018). Дослідження реальних життєвих процесів самопроєктування у всьому їх розмаїтті зумовлює «вбачання» окремих фрагментів абстрактної схеми у тих чи інших проявах і типах процесу.

Проведення такого дослідження передбачає: (1) інтерпретацію окремих блоків схеми і зв'язків між ними на базі спостереження реальних процесів самопроєктування в житті дорослих осіб; (2) деталізацію схеми відповідно до того, як реалізується та чи інша технологія самопроєктування у дорослих за наявності того чи іншого контексту самопроєктування; (3) побудову варіантів певних частин схеми щодо основного контуру як інваріанта. Тим самим обґрунтовується доцільність розгляду категорії «дискурсивні технології самопроєктування дорослих» як у суто технологічному, так і в індивідуально-суб'єктному плані. Не дивно, що за такої дослідницької позиції багато уваги у розділі приділяється співвідношенню особистісного самопроєкту і супутніх життєвих проєктів суб'єкта.

У рамках психологічної моделі дискурс розглядається як чинник мовного конституювання суб'єкта, репрезентант його особистого досвіду; це текст у його подієвому аспекті, мовлення як цілеспрямована соціальна дія (Чепелева, Рудницька, 2017). Ми робимо акцент саме на *дискурсивному* самопроєктуванні, на дискурсивній базі самопроєктування, дискурсивних складових і дискурсивних практиках самопроєкту, тому важливим об'єктом спостереження є *індивідуальний дискурс самопроєктування*, еволюція його на шляху до самопроєктування, технології його розвитку – відстеження того, за якими технологіями у дорослої особи відбувається, за образним виразом Н.В. Чепелевої, розширення меж самого себе, побудова власного смислового простору. «Людина створює власну, але складно переплетену з історією людства, культуру» (Особистість та її історія, 2018. С. 5). У розділі 1.3 аргументується, що саме соціокультурні концепти організують особистісний досвід.

Зауважимо, що ми вживаємо термін «індивідуальний дискурс самопроєктування» замість терміну «смислове поле» особистості для позначення саме того компоненту смислового поля, який нас цікавить у зв'язку з проблемою самопроєктування. Саме з індивідуального дискурсу самопроєктування, на наш погляд, виростає «прототекст» особистості, що

становить не тільки сукупність усіх текстів (у широкому значенні), але й сукупність усіх кодів, що лежать в основі «Я-тексту» (про це йшлося у підрозділі 1.3). Розглядаючи послідовно технології розвитку самопроєктування дорослої особи у різних варіантах прояву, намагатимемося показати, як в кожній з них задіяний індивідуальний дискурс самопроєктування – джерело протопроєктів, прототекстів, пошуку і діагностики ресурсів, тощо.

За результатами як теоретичного аналізу, так і проведених емпіричних досліджень вікову групу «дорослі» розподілено на підгрупи (як за віковими, так і за індивідуально-особистісними ознаками), які відрізняються за деякими особливостями проявів типових для дорослих дискурсивних технологій самопроєктування: «ранні дорослі» (дуже орієнтовно з початку трудової діяльності або певної соціальної автономії – наприклад, з початку окремого проживання чи парубання з партнером – і до 25–28 років; межа індивідуальна), «дорослі середнього віку» (орієнтовно до 55–60 років, чи до кінця трудової діяльності, чи до суттєвого зменшення соціальної активності) і «пізні дорослі» (умовно з 60 років, або з припинення трудової діяльності чи з суттєвого зменшення соціальних зв'язків). Не будемо окремо перелічувати групи дорослих, що склалися за іншими ознаками. При обговоренні особливостей технологій самопроєктування буде визначатися, яким групам дорослих ці особливості властиві.

Зауважимо, що межі між виділеними підгрупами дорослих вимальовуються саме за особливостями відношення до самопроєктування, задіяних технологій самопроєктування, його проявів і форм. Детальний аналіз особливостей технологічних прийомів, що використовуються різними підгрупами дорослими при здійсненні самопроєктування, є одним з головних предметів дослідження, представленого у даному підрозділі.

Далі йдеться про деякі найбільш розповсюджені технологічні прийоми, характерні для вікової групи «дорослі», з точки зору нормативної моделі самопроєктування і про психологічні особливості того чи іншого прийому залежно від тих чи інших чинників у виділених нами підгрупах дорослих.

I. Провідною технологією самопроєктування у віковій групі «дорослі» (крім підгрупи «пізні дорослі») є цільовий розвиток особистості в напрямку, що визначається **потребами конкретного життєвого самопроєкту**, обраного особою для себе, – забезпечення можливості реалізації цього життєвого проєкту. Самопроєктування в рамках життєвого проєкту полягає у свідомому чи несвідомому набутті певних індивідуальних якостей чи позбавленні від деяких небажаних рис особистості, тобто це тренінг певних необхідних для здійснення мети проєкту особистісних рис. Це *функціонально зумовлене* самопроєктування, більше характерне для першої половини життя дорослої людини, коли треба зайняти певне місце в житті. Таким життєвим проєктом може бути досягнення певного професійного рівня, входження у певну спільноту (професійну, суспільну, сімейну, тощо), забезпечення певних соціальних стосунків тощо. Сюди можна віднести безліч згаданих у наративах опитуваних життєвих проєктів, у формі яких відбувається

соціалізація, адаптація людини до соціального середовища, «натягування» на себе «прийняттого» життєвого чи особистісного проекту («*Кто-то начинает свой личный проект с копирования – скопировал жизнь другого, а потом осознал, что и сам горазд создать себя, действительно встречается часто у молодежи*») – курсивом у круглих дужках в лапках тут і далі наводяться приклади з наративів опитуваних, отриманих під час проведення емпіричної частини дослідження).

Чепелева Н.В. (Особистість як..., 1918, с.20) виділяє наступні види дискурсів, що впливають на формування базисних наративів і, відповідно, культурно прийнятних особистісних і життєвих проектів людини: освітній, літературний, фольклорний та казковий, сімейний, професійний, гендерний, політичний та релігійний дискурси. Н.В. Чепелева слідом за Й. Брокмейером і Р. Харре зазначає, що ми звикаємо до широкого репертуару сюжетних ліній, тобто врастаємо в культурний канон наративних моделей, і вважає це процесом наративної та дискурсивної «освіти» (там само). Саме ця базисна дискурсивна освіта часто скеровує молоду, ще не зрілу дорослу людину на вибір першого життєвого проекту.

Реалізація життєвого проекту вимагає, щоб людина досягла відповідного рівня розвитку своєї особистості в конкретному, зовні зумовленому (і тому вимушеному, навіть нав'язаному) напрямку, набула конкретні бажані для функціонування в життєвому проекті риси і якості, вміння і навички, і в особі нема вибору: «Хіба хочеш – мусиш». Хто і що нав'язує цю потребу? Бажаний життєвий проект спочатку є наявним чужим взірцем, який здається привабливим і досяжним для даної особи, його треба привласнити. Можна вважати, що спочатку це ідея, сукупність смислів якої вичерпується висловлюванням: «А може і мені це підійде?». Звернімо увагу, що саме так – «висловлюванням» – називають цю частину технології й автори функціональної схеми (Чепелева, Рудницька, 2017). Це, безумовно, рівень «плагіатора», коли зовнішня схема, вироблена кимось, переноситься на себе і формує рух у напрямку адаптації її для свого життя. Можна вважати, що цим рухом і є самопроекування на рівні опанування блоку «протопроект», коли в особі виникає «протозадача» опанувати смисли, з яких складається бажаний життєвий проект.

Серед психологічних якостей, характерних для особистостей, схильних до самопроекування такого типу, можна назвати (1) некритичне ставлення до своїх наявних особистісних ресурсів, що може спричинити неуспіх цього самопроекту – часто, але не завжди, бо подекуди сам процес забезпечує необхідний розвиток у потрібному напрямку; (2) нездатність протистояти впливу найближчого оточення, залежність від нього (батьки порадили, сімейна традиція, друзі, «за компанію», мода, вимоги тусовки, тощо). При такому виборі життєвого напрямку про реалізацію покликання особою не йдеться – воно ще не усвідомлене і не відчувається.

Рухом вперед до мети є наступний крок, який вже є наступною «протозадачею» для особистості – знаходження і опанування «прототексту», що відповідає вибраному протопроекту. Він так само є об'єктом «плагіату»,

плагіатор приміряє цю одежину, і ось тут з'являються перші ознаки протиріччя, яке може стати рушійною силою подальших перетворень особистості. Протиріччя полягає у невідповідності смислового обсягу життєвого проекту в уявленні суб'єкта і тих можливостей, які наявні в нього (з його точки зору), його особистісного ресурсу побачити у собі можливості реалізувати цей життєвий проект відповідно до смислів, що йому вдалося опанувати. Чи освіти не вистачає, чи є суб'єктивно нездоланні організаційні перешкоди, чи особистісних якостей обмаль... Ця невідповідність робить неможливим перехід до наступних кроків у напрямку реалізації життєвого проекту.

Далі сценарій може розгортатися у різний спосіб:

Сценарій А. Особа *не готова* для конструктивних дій у напрямку опанування нових смислів, усвідомлення суб'єктивних та об'єктивних перешкод і формування на їх базі наступних задач для себе. Проте «протопроект» і «прототекст», що були освоєні нею, віддзеркалилися в її особистому досвіді у вигляді компоненту власного дискурсу самопроектування. У схему функціональної моделі дискурсивного самопроектування особистості Чепелевої-Рудницької додається блок «Формування індивідуального дискурсу самопроектування», який охоплюється сукупністю блоків «Протозадачі», далі діє й у сукупності «Перевизначення задач на смисл».

Введений нами блок «Формування індивідуального дискурсу самопроектування» ми вважаємо важливим компонентом схеми і важливим об'єктом аналізу з огляду на акцентування у цьому дослідженні ролі дискурсу у самопроектуванні. Як зауважують Н.В.Чепелева і С.Ю.Рудницька, людина самовизначається і самопроектується у дискурсі, при цьому дискурс є не просто інструментом привласнення культури, але й могутнім інструментом особистісного самовизначення, розширення меж себе, побудови власного смислового простору (Чепелева, Рудницька, 2018). Спостереження за індивідуальним дискурсом самопроектування, за його еволюцією на шляху до самопроектування, за технологіями його розвитку дають цінний матеріал щодо самопроектування у дорослих.

Доки суб'єкт залишається на рівні «протозадач», нереалізований життєвий проект може жити в ньому у вигляді мрії, або марева про себе «іншого», або дратуючого відчуття нездійсненності, тощо. Справжньої роботи над розв'язанням задач з самоздійснення людина не веде, це тільки гра зі смислами у себе «можливого» без виходу на конструктив, на рівні безплідних уявлень і безпідставних мрій. Для виправдання зупинки у розвитку, що її зріла доросла особа хоч і не артикулює для себе, але відчуває, вона підсвідомо підбирає виправдання, звинувачуючи обставини, оточуючих, час, виховання, особистісні риси – що завгодно («Ось була у мене мрія всього життя (йдеться про вивчення англійської мови – О.З.), але батьки не дозволили»). Так само ця молода жінка розповідає про взаємне кохання з однокласником, проте і тут «батьки були проти. Просто били, щоб з ним не зустрічалася» – з наративів).

Яким може бути продовження цього сценарію? Накреслимо кілька можливих варіантів:

А-1. Через певний час обставини життя примушують людину подорослішати як особистості, і далі розгортається один з продуктивних сценаріїв розвитку особистості – наприклад, сценарій Б (див. далі).

А-2. Особа так і залишається довгий час (десятиліттями) на рівні інфантильної покірливості «обставинам життя». Вона (часто це жінки молодого і середнього віку, але не тільки!) і до подружжя, і до роботи, і до інших обставин життя ставиться за відомим російським прислів'ям «Стерпитися – слюбитися», навіть не шукаючи шляхів зміни обставин, не розуміючи і не приймаючи для себе тезу про те, що вона має право вийти з будь-якої життєвої ситуації, що не відповідає запитам її сутності, змінити вектор свого життя, тим самим відкривши двері змінам, «звільненню», зростанню, можливостям знайти «своє» місце. Обставини життя (робота, сім'я, тощо) можуть сприйматися як тягар, позбутися якого нема сил; незадоволення собою чи навпаки сприйняття себе як жертви може досягти критичних точок і з часом привести до драматичного розладу із собою, відповідного психічного стану, тощо.

У термінах схеми таку ситуацію можна інтерпретувати як життя поза технологіями саморозвитку. Проте вплив соціо-культурного середовища на особу триває, і в якийсь момент життя якимось зразком натякне їй на необхідність повернути свій погляд на себе, в результаті чого може відбутися зрушення свідомості, коли людина помітить у собі свої проблеми, а набута дискурсивна практика підкаже їй відповіді. Проте звична і вже із-за цього комфортна позиція незадоволення життям може залишитися непорушною – зміниться тільки самоусвідомлення, і відмова від самопроектування стане більш відрефлексованою.

Сценарій Б. Якщо особа *готова* для подальшої роботи над життєвим проектом, готова до усвідомлення й опанування завдань, які постають перед нею у зв'язку з цим, рух починається з блоку «протозадачі», зокрема з «протопроекту» при майже не задіяному блоці «прототекст». «Прототекста» і «текста-зразка» як провокаторів процесу може і зовсім не бути, так само як і відповідних складових індивідуального дискурсу, що забезпечують усвідомлене уявлення про мету самопроектування, зокрема на рівні особистісного самопроектування. Проте йде активна конструктивна робота зі смислами, що складають блок «проект-орієнтир», особа намагається «опанувати» цей орієнтир, чим і реалізує технологію інформаційного діалогу.

Певний час іде розширення власного особистого дискурсу – накопичення смислової бази для побудови власного наративу майбутнього життєвого проекту. Це реалізується у вигляді свідомої чи підсвідомої роботи з блоком «формування індивідуального дискурсу самопроектування». Активно і вже достатньо свідомо працює блок «пошук ресурсів», який поряд з блоком «власний дискурс самопроектування» ми вважаємо необхідним ввести у функціональну модель самопроектування дорослої особистості у цій частині схеми. При цьому реалізується зазначена в схемі технологія

інформаційного діалогу з соціокультурним середовищем, яке підживлює індивідуальний дискурс суб'єкта. Суб'єктом свідомо чи підсвідомо реалізується пошук «тексту-зразка» і «проекту-орієнтира» шляхом підключення різних джерел поповнення індивідуального дискурсу життєвого самопроектування в заданому напрямку (див. про це детально у (Зарецька, Джерела..., 2017)).

Зауважимо, що інформаційний діалог – це чи не найбільш експлуатована технологія, різновиди якої рухають перехід від блоку до блоку у різних сукупностях блоків схеми – тобто на рівнях і плагіатора, і читача. Наведемо приклади з наративів опитуваних, що яскраво ілюструють усвідомлені людиною технології цього типу: *«Чітко сформулювати мету і лаконічно визначитися, які знання необхідно отримати, яку інформацію, що необхідно, щоб освоїти нові знання. Які механізми необхідно задіяти і скільки для цього потрібно часу. Від чого потрібно відмовитися, як змінити спосіб життя і чи потрібно його взагалі міняти. Як технологічно скоротити час отримання бажаних знань. Хто може в цьому допомогти»*; в іншого опитуваного: *«Визначити мету (що хочу, навіщо мені це треба), визначити свої можливості (сильні і слабкі сторони свого характеру, умінь, знань), визначити обмеження (виявити те, чого не вистачає для отримання бажаного), розширити свої можливості (отримати необхідні знання, розвинути необхідні навички, змінити своє ставлення до будь-яких речей), рухатися поступово до наміченої мети»*.

У ході цього людина починає розв'язувати «задачі на смисл» – через сито смислів, що складають смислове наповнення обраних «протопроекту» й «прототексту», «пропускається» і перетравлюється весь новий, вже цілеспрямовано отримуваний, досвід, в ході чого цей «скелет» починає обростати новими індивідуальними смислами, і на основі цього починає вибудовуватися вже певний власний «текст-наратив» як прообраз майбутнього, все більш можливого і більш реального, життєвого проекту. Це вже робота «читача», і «читає» такий читач самЕ життя навколо себе і, певною мірою, свій досвід. Зауважимо, що на цьому рівні вже запускаються і технології смислового діалогу, помітна й авторська позиція; емпіричні дані дають цьому підтвердження.

Якщо спробувати відобразити цей процес на схемі функціональної моделі дискурсивного самопроектування особистості Чепелевої-Рудницької, то доданий нами блок «формування індивідуального дискурсу самопроектування» має бути поєднаний з блоками «проект-орієнтир» і «текст-зразок» у взаємопов'язану систему, яка живить смислами «наратив», що народжується, і тим самим реалізується первинне усвідомлення «завдань», що постають перед особою на початку реалізації життєвого проекту, а далі й «перевизначення і довизначення» цих «задач на смисл».

Це хоч і якоюсь мірою вимушене ззовні, але усвідомлене самопроектування. Воно може бути обмежене досягненням бажаного рівня, проте, в ході цього можуть запуститися і глибинні механізми самореалізації,

коли самопроектування стане внутрішньою потребою особистості, необхідною складовою життя.

Для цієї технології самопроектування характерні усвідомленість, осмисленість, цілеспрямованість, неприхованість, артикульованість. Практично всі блоки, виділені в теоретичній моделі самопроектування, в осмислено самопроектуючої особистості наявні, усвідомлені, піддаються екстеріоризації і можуть бути досліджені.

Одну з особливостей зрілої особистості Н.В. Чепелева і С.Ю. Рудницька вбачають у її здатності до індивідуального осмисленого самобудування, самоконструювання, самопроектування, а необхідною умовою для цього є можливість для дорослої особистості усвідомлювати себе одночасно і суб'єктом власної життєвої активності – по суті, автором власного життя, з одного боку, а з другого – об'єктом персональних спостережень і перетворень, тобто героєм, персонажем життєвої історії (Чепелева, Рудницька, 2017). Як тільки доросла особа «доросте» до здатності дивитися на себе як на об'єкт, в її активі з'являється такий могутній інструмент, як рефлексія. Звернімо увагу на парадоксальну відповідність: індивід *стає суб'єктом*, потенціальним «автором» свого життя, тільки коли і якщо зможе усвідомити, побачити себе *об'єктом*. Рефлексивна позиція по відношенню до себе є необхідною умовою можливості авторської позиції.

На шляху до реалізації життєвого самопроекту в особи може бути декілька «прокручувань» циклу блоків від «проекту-орієнтиру» до «діагностики ресурсів» з включенням у цикл блоку «особистісний проект».

II. Розповсюдженою для вікової групи «дорослі» є технологія **паралельного життєвому**, викликаного (запущеного) життєвим, проте тільки почасти усвідомленого самопроектування – коли людина, ніби всупереч своїй волі чи незалежно від своїх намірів, змінюється **самими обставинами в рамках життєвого проекту**, в який потрапила. Дискурс у більшості досліджень тлумачиться як «текст, занурений у життя»; отож технологія тут така: змінюється життя особи, задіяної в той чи інший життєвий проект, відповідно змінюється її індивідуальний дискурс, і в результаті відбувається певне особистісне визрівання. Життєвий проект, який є базою для цього і в межах якого живе людина, є могутньою рушійною силою змін особистості, і в цьому випадку він працює як свого роду тренінг особистості у конкретному напрямку. У людини в такому випадку під час реалізації життєвого проекту може бути повністю відсутнім блок «особистісний проект», може бути майже не задіяним і блок «діагностика ресурсів»; проходження деяких з блоків схеми відбувається при неповному усвідомленні – як цілеспрямована робота на результат без рефлексії самозмін (приклад з наративів опитуваних: *«Жінка, ніяк не пов'язана з плаванням, відкрила школу грудничкового плавання і досягла досить високого рівня в Україні. Розвиває свій бізнес, має хорошу сім'ю»*). Зрозуміло, які механізми мали спрацювати й які зміни в жінці мали відбутися, щоб це стало можливим).

Якщо повернутися до схеми з підрозділу 1.3, цю технологію можна представити так: блок «Реалізація життєвого проекту» виступає в ролі джерела поповнення і кардинальної зміни блоку «Індивідуальний дискурс самопроектування», після чого особа ніби ще раз проходить по тих самих блоках, які складають ланцюжки «Протозадачі», «Перевизначення задач на смисл» і «Перевизначення та довизначення задач на смисл». А далі можуть запуститися «Доподієве проектування», «Подієве проектування» і в результаті новий життєвий проект, але вже з підключенням «Діагностики ресурсів» і повноцінним «Особистісним проектом».

III. Особистість на переломі життя, коли зруйнувався чи закінчився попередній етап, змінилася життєва ситуація, попередній життєвий проект (успішний чи ні) себе вичерпав, і перед особистістю постає завдання будувати *новий* етап життя на основі нового життєвого чи особистісного самопроекту. Це може бути провал колишньої стратегії життя, втрата точки опори через різку зміну ситуації, пов'язану з втратою роботи, статусу, кола, звичного соціумного оточення, проблеми зі здоров'ям, потреба змінити коло інтересів, спілкування, нереалізованість у професії, нереалізованість в особистому житті, скептичне ставлення значимих осіб, відчуття втраченого часу або часу, що втрачається, розлучення, закоханість, самотність, тощо.

Характерною рисою особистості за таких обставин є більш критичне ставлення до своїх наявних особистісних ресурсів. Але можливий ухил у протилежний бік – недооцінка своїх можливостей розвитку («у мене не вийде», «не маю таких рис», тощо), абсолютизація чи перебільшення факторів, що викликали неуспіх попереднього життєвого проекту, якщо він мав місце.

Тут ми бачимо активну роботу особистості, що самопроектуються, саме на ділянці аналізу власного індивідуального дискурсу, його поповнення новими текстами, один чи кілька з яких можуть стати провокаторами нового життєвого чи особистісного самопроекту. Найбільш задіяними і «працюючими» блоками схеми в цій групі є пошук «прототексту», формування «протозадач», аналіз і пошук ресурсів. На відміну від ситуації, описаної у частині I, тут суб'єкт перебуває на іншому рівні рефлексивного опанування власного досвіду, в тому числі і в аспекті самопроектування (якою б внутрішньою мовою він не користувався для позначення свого розуміння цих процесів у своїй свідомості і свого стану), що й створює базу для конструктивного подолання перелому в житті. Безумовно, провідною технологією у цьому стані є технологія смислового діалогу (див. підрозділ 1.3), а суб'єкт реалізує позицію «автора». Результатом практично завжди є і автонаратив, і достатньо цілісна концепція життя, побудована вже за тезаурусним принципом, і життєві й особистісні проекти професійного зростання, проекти зміни самоідентифікації – стати кимось або якимось, проекти, пов'язані з соціумною передислокацією, пошуком партнера, духовні практики, тощо (*«Основний проект – це зміна себе, а це передбачає вдосконалення себе як особистості, себе як члена сім'ї, себе як*

професіонала, себе як громадянина, себе як жителя планети, себе як частини всесвіту. Але це все про себе» – з наративів).

IV. В окрему групу виділяємо різновид попередньої технології, який має місце у дійсно **кризових ситуаціях** життя людини, коли попередні життєві проекти стають неможливими із-за рушійної, кризової зміни обставин. Це може бути тяжка чи навіть невиліковна хвороба себе або близької людини, травма, загальнолюдські та природні катаклізми, різкі соціальні зміни – війна, революція, вимушений переїзд, втрата близької людини, роботи, родини, глибока невдоволеність життям, негативний психологічний стан, розорення, фінансова неміч, тощо. Це більш трагічний варіант закінчення попереднього життєвого проекту, коли він ще, як правило, не вичерпав себе, і людина, на відміну від попереднього випадку (див. частину III), психологічно не визріла і для закінчення цієї частини життя, і для переходу на нову.

Якщо говорити про самопроекування у кризових ситуаціях на мові схеми, то рух по блоках починається з самого початку, з панівного пошуку «висловлювання», яке привнесе смисл у новий, такий непередбачуваний і тому загрозливий, період життя. Проте, оскільки людина вже має певний досвід самопроекування, отриманий на попередньому етапі життя, то коли (і якщо) їй вдається опанувати природні реакції на загрозу (втечу, агресію, ступор), починають працювати одночасно всі задіяні у самопроекування технології. Кризова психологія дає багатий матеріал на підтвердження чи ілюстрацію роботи кожного з представлених у схемі блоків. Окремого опису заслуговує аналіз варіантів конструктивної реакції самопроекуючого плану людини на різні кризові ситуації за матеріалами роботи кризових центрів чи телефонів довіри. У підрозділі 3.5 та інших роботах І.В. Березко (Березко, 2017) дається психологічний аналіз особи у кризовій ситуації і досліджується специфіка самопроекування у тяжких соматичних хворих (зокрема, на онкологію). На прикладі осіб з діагнозом ВІЛ М.Л. Кросслі (Кросслі, 2013) детально аналізує приклади історій про «перетворення/зростання» і приходять, слідом за (Van den Berg, 1972), до висновку, що вибудована ВІЛ-інфікованою людиною модель «тимчасового існування» і відмова від контролю над безпекою «рутинного життя» може надати людині можливість для духовного зростання і появи нових цінностей і нового сенсу в контексті необхідності навчитися жити з таким діагнозом (Кросслі, 2013, с. 225). Це «життя відповідно до філософії сьогодення». Аналізуючи наративи інфікованого ВІЛ, автор показує, як «небажання з усім цим жити», тобто неприйняття страшного діагнозу, змусило хворого переосмислити свій досвід, з повною відмовою від руйнівних патернів з минулого (там само).

V. Емпіричне дослідження, проведене нами раніше, довело, що не менш розповсюдженою технологією самопроекування в дорослих є глибоко прихований від оточення, проте усвідомлений і добре артикульований індивідуальний самопроект, мета якого – **цілеспрямований саморозвиток, самореалізація**, який може йти всупереч життєвим проектам, на тлі (чи на базі, на ресурсах) яких реалізується. На відміну від попередніх, тут життєвий

проект – супровід, база чи навіть перешкода основній життєвій програмі – здійсненню саморозвитку, самореалізації. Саме цей вид самопроектування називають *особистісним самопроектуванням*.

Можливі більш активний, діяльнісний варіант технології цього типу і більш пасивний. Перша з цих технологій – *активна* – реалізує **активний пошук** суб'єктом *шляхів і засобів* для *саморозвитку*, тобто передбачає пошук життєвого проекту, який грав би роль інструменту для саморозвитку: будь-які семінари, курси, тренінги, вебінари, школи, індивідуальні заняття; чи цілеспрямоване спілкування зі значимими іншими – «вчителями», «гуру», які є носієм знань чи вмінь, суперзначимих для особи на даному етапі; чи цілеспрямований пошук роботи, яка може давати менше фінансового забезпечення, проте створює те професійне коло, той творчий бульйон, який сприяє творчому й особистісному зростанню. Це те, заради чого люди працюють за незначні гроші там, де їм цікаво. У людей творчих професій це називається «художнє середовище», потрапити в яке й означає вгамувати спрагу і таки стати справжнім художником або впевнитися, що ти не тягнеш, і відступити.

Ця технологія охоплює всі вікові групи, навіть пізніх дорослих, проте в кількісному відношенні процент осіб, задіяних у активний саморозвиток, що передбачає *діяльність* (судячи з контингенту перелічених заходів), з віком послідовно вщухає.

Психологічні механізми і прояви цієї технології у різних вікових групах дорослих суттєво відрізняються. Так, у ранніх дорослих самопроектування часто розглядається не як особистісний вектор розвитку, а як прагнення людини *«підлаштуватися під ідеали, нав'язані соціумом»* (цитата з наративу молодого психолога, 22 роки). На питання про мотиви, джерела, причини появи особистісного проекту в молодій людині часто лунають відповіді типу: *«Стати краще, вивести своє життя на якісно новий рівень або прагнення отримати схвалення/визнання від інших»*. Момент фіксації своєї залежності від думки свого вікового оточення присутній, проте прагнення протиставити себе цій загальній течії нема – сукупність концептів, що складають категорію «самопроектування», вочевидь входить у цінності молоді особистості.

Це варіант того самого «плагіату» і «читання», про яке йшлося вище при обговоренні І типу технологій самопроектування (самопроектування, викликаного потребами конкретного життєвого самопроекту), але тут взірцем є певний соціально схвалений, навіть «модний», *варіант особистості* або певний привабливий і знову ж таки модний *спосіб життя* молоді людини. Але спрямування активної діяльності молоді особи на вирощування своєї особистості (не завжди до кінця усвідомлене й артикульоване, навіть попри розмови на цю тему на семінарах, які молода людина регулярно залюбки відвідує, і в її колі, про що свідчать матеріали опитування) призводить до дійсно швидкого засвоєння нею технологій самопроектування і, як правило, успішної реалізації цього в подальших життєвих проектах. Характерно, що саме розуміння «життєвого проекту»

при цьому суттєво формується ідеалами особистісного зростання: *«В першу чергу самопроекування сприяє пізнанню себе, а точніше створенню себе. Мені здається, що це головний життєвий проект, тому що, знаючи свої можливості, перебуваючи в гармонії з собою, приймаючи себе, ми можемо здійснити будь-який інший проект, будь то велика і міцна сім'я, або робота мрії. Головне почати з себе»* (з наративів).

У дорослих пізнього середнього віку, які вже успішно функціонують у якомусь життєвому проекті, розвиток особистості іноді призводить до відчуття нереалізованості – взагалі як особистості, або нереалізованості якоїсь певної грані покликання, яка проявлялася, наприклад, у дитинстві, юності або взагалі просто відчувається як нереалізований потенціал. Саме так з'являються неочікувані для оточуючих, часто незрозумілі для близьких повороти у долі, зміна роботи, несподівані «хобі», «западання» – це покликання прокльовується і владно просить годувати себе через ті самі технології інформаційного і ще більше смислового діалогу. Зрілий суб'єкт тут виступає послідовно і «плагіатором», і «читачем», і «автором», він сам активно шукає технології саморозвитку в бажаному напрямку, все його життя спрямовано на пошук, свідомий і цілеспрямований, який є головною умовою отримання радості від життя.

Часто в такий особистісний проект зрілої дорослої особи виливається усвідомлене (можливо вже в зрілому віці), але не реалізоване покликання, інколи – юнацькі мрії чи відчуття нереалізованих здібностей. Якщо у зрілому віці виникло відчуття покликання, то далі, як правило, воно вже не покидає людину, «веде» її, породжуючи проект за проектом, стає «нуждою» (за С.Д. Максименком).

Основними групами дорослих, що реалізують такий тип самопроекування, є (1) творчо орієнтовані особистості (митці, науковці, тощо), (2) особи, зосереджені на реалізації своїх усвідомлених духовних потреб, (3) люди з розвиненими екзистенційними рисами свідомості (з наративів: *«Свідоме вибудовування себе, добудовування себе, підтягування себе до більш високої планки. Вибудовування свого життя, усвідомлення того, на що ти здатний, свого покликання, своїх глибинних сподівань і потреб і втілення їх в життя, в ті чи інші обставини життя. Свідоме породження подій і обставин життя, якихось своїх якостей особистості відповідно до того, як ти бачиш, усвідомлюєш, плануєш своє майбутнє»*). Проте складається враження, що насправді ситуація з виникненням такої «нужди» у дуже зрілих дорослих – зовсім не рідкість, безліч прикладів бачимо навколо. Але артикуляція цих зрушень свідомості дорослої особи – не прийнята тема дискурсу спільноти, і тому в колективній свідомості цей феномен майже не відображено. При проведенні опитування з'ясувалося, що практично всі респонденти виявили ці якості, проте багато з них вочевидь вербалізували це ледь не вперше в житті, і багато з них після опитування дякували за таку можливість, бо відчули насолоду від наративізації глибоко потаємного, але дуже для них важливого. Це дозволяє припустити, що існує і відчувається особистістю незадоволена *потреба наративізувати* та

обговорювати свої особистісні нароби, особливо у більш пізні вікові періоди життя, коли *усвідомлена внутрішня робота зі своїм досвідом стає нагальною потребою*. Мабуть, це спонукає до писання мемуарів і творів інших жанрів, публікації щоденників тощо. Величезний пласт художньої літератури дає нам високохудожні описи саморозвитку особистості, які насправді є готовим і плідним дослідницьким матеріалом для наративного психолога. Можна зробити висновок про бажаний *цілеспрямований розвиток наративної компетентності* в представників усіх без винятку спеціальностей, для того щоб представники далеких від текстової діяльності професій мали таке знаряддя, яке знадобиться їм, коли їхня особистість «дозріє» до текстопороджувального рівня – «автор» в особистості перестане бути мовчазним, йому буде що сказати, і потрібні будуть тільки засоби для цього. Але важливим компонентом наративної компетентності такого роду має бути паралельний *розвиток і рефлексивної компетентності*, звички й потреби зазирати в себе, в свої відчуття, усвідомлювати їх, текстуалізувати і наративізувати. Можна припустити, що людина, яка навчена це робити, буде більше готова до самопроекування, особливо, особистісного.

Пасивний варіант технології полягає у *перманентному настрої* особи на самоусвідомлення, відстеження власного рівня, проявів власних якостей, часто несподіваних для неї самої, у різних ситуаціях (згадаємо у зв'язку з цим відомий висновок про те, що як би глибоко не досліджувалася конкретна особистість, гарантовано передбачити її поведінку в новій ситуації неможливо). Таке настановлення особи дозволяє їй помічати й усвідомлювати власні недоліки, невідповідність тим ідеальним моделям, які життєвий досвід намалював їй у власній уяві, конкретні промахи у тих чи інших ситуаціях; проте без відповідної роботи над переосмисленням *себе як об'єкта спостереження* з великою долею самокритики і готовності до змін себе реальний саморозвиток не відбудеться: людина може застрягти на позиції навіть своєрідного «милування» своїми вже звичними і відомими їй недоліками, дозволяючи і пробачаючи їх собі і змирившись із ними. Це достатньо розповсюджена позиція, часто зафіксована в художній літературі. Вікова аудиторія – дорослі середнього і старшого віку (старші особи середнього віку і молодша частина пізніх дорослих, але у більш старших пізніх дорослих ця технологія вже не присутня).

Діяльності як такої тут нема (зовнішньо явленої), якщо не відносити до діяльності рефлексивні процеси, самоспостереження, переосмислення власного досвіду, переживання, тощо – без конкретного цілепокладання.

Ще один варіант особистісного самопроекування пасивного типу – широко розповсюджені зараз психологічні настановлення типу «перестати непокоїтися і почати жити», «відпустити» проблеми і насолоджуватися сьогоденням, перестати будувати громіздкі плани на людей і події – адже ми і справді не знаємо, що ж самі захочемо завтра. Натомість «створювати майбутнє маленькими щоденними діями» (фраза Ю. Лотоцької; можна навести величезний список авторитетних авторів (психологів, психотерапевтів, тощо), які своїми роботами аргументують саме таку

технологію самопроектування). Це те саме «життя відповідно до філософії сьогодення», про яке йшлося вище.

Це, безумовно, самопроектування у формі постійної щоденної роботи всієї схеми, всіх блоків, але *без* включення в схему окремого блоку «життєвий проект». Життєвим проектом тут виступає вся схема в цілому – вона організує життя людини, незалежно від того, чим конкретно людина займається у житті. Опитувані під час проведення емпіричної частини дослідження дали багато прикладів такої життєвої позиції: «Все життя це низка криз – сьогодні ти пережив війну і продовжив жити як ні в чому не бувало, завтра ти зірвав квітку і зрозумів, наскільки життя тендітне і скоро минує. Тони порад, нотацій, мотивацій можуть не зробити того, що зробить одна фраза від потрібної людини, одна пісня може змінити життя», «Духовні наставники закликають займатися своїм удосконаленням саме в процесі свого повсякденного життя» (з протоколів опитування).

VI. Розповсюдженою технологією життєвого та особистісного самопроектування є провокування якимись супутніми обставинами життя, новим досвідом, новими враженнями (з наративів: «Спілкування з людьми з різних прошарків суспільства, подорожі, розширення сфер діяльності, які показують, що можна жити якимось по-іншому»). Участь у експерименті К.В. Гуцола (Гуцол, 2017) та наступний аналіз власних емпіричних досліджень звернули нашу увагу і дозволили виділити технологію «провокації» як універсального механізму, який спричиняє зрушення дорослої особи з усталеного шляху, з досягнутої і зафіксованої обставинами точки її розвитку, що часто суб'єктивно сприймається як «кінцева». «Провокація» моделює вплив дискурсивного оточення на формування дорослою особистістю «протопроекту» і «прототексту». Це один із способів смислопередачі, цілеспрямованого або природнього вирощування смислу в особистості, «окультурення» людини під час перебування у певному дискурсі.

Форми, шляхи і механізми провокації численні. В попередніх роботах (Зарецька, Провокація текстом, 2018) було досліджено один з важливих різновидів провокації – «провокацію текстом». Ідея авторської методики полягає в цілеспрямованому використанні текста-«затравки» (у смислі Г.П. Мельникова (Мельников, 1981)) – *провокативного тексту*, який ініціює в респондента процес породження смислу. Як затравку ми пропонуємо використовувати спеціально підібраний текст, який за рахунок своїх особливостей з високою ймовірністю викличе в реципієнта повторну хвилю текстопородження – ми її назвали «діалогічною хвилею». К.В. Гуцол для свого експерименту підібрав тексти надзвичайно зворушливі, реакція на них викликає у реципієнтів таку хвилю емоцій, що прокладає дорогу для емпатійного сприйняття і відповідного вирощування у собі або витягування й актуалізації з підвалин свого смислового поля певних смислів, чим забезпечує готовність реципієнта опанувати ці смисли і включити їх у свій індивідуальний дискурс. А задля того, щоб ця готовність реалізувалася в дію, ми (вже в своєму експерименті) запропонували такий методичний хід: після опитування респондентам дається завдання почитати і зробити свої критичні

зауваження до тексту (він виступає у ролі провокативного), в якому аналізуються відповіді інших на ті самі запитання (зрозуміло, зберігається анонімність). Текст наукового плану, що був знаряддям «провокації» в нашому експерименті, аналізує саме ті питання, які безумовно були проблемними для читача до знайомства з текстом.

Такий провокативний текст безумовно діалогічний (в сенсі Н.В. Чепелевої): зіставлення різних точок зору і смислових позицій стимулює виникнення нового знання, ставлення й оцінки в читача, залучає його до спільного з автором пошуку шляхів розв'язання певних теоретичних або практичних проблем. Трансляція особистісних смислів автора через такий текст з високою ймовірністю призводить до прийняття їх реципієнтом. Саме тому діалогічний текст має своєю функцією не тільки інформування, але й розвиток особистості (Чепелева, 2015). Н.В. Чепелева препарує діалогічний текст, виділяючи ті його параметри, що працюють на забезпечення цієї функції. Виділимо з цього переліку ті характеристики тексту, які мають особливу цінність у нашому випадку: текст має торкатися смислів, безумовно небайдужих для даної особи. Можливо, це мають бути смисли, задіяні у верхніх щаблях ієрархії цінностей людини. Емпіричні дані свідчать, що безумовно небайдужими для особи виступають смисли екзистенційного характеру, а також смисли, з яких складається й на яких ґрунтується ідентичність особистості. В нашій авторській методиці це забезпечувалося тим, що питання анкети торкалися саме «високих» тем (йшлося про розуміння опитуваними поняття і феномену «самопроекування»), а оскільки особа безпосередньо перед читанням провокативного тексту сама була в ролі опитуваного і, виконуючи завдання, зазирнула у найбільш потаємні куточки свого «Я», їй безумовно небайдуже стикнутися з тим самим явищем (ще й в аналітичній обробці) у провокативному тексті, що їй пропонується (Зарецька, Провокація текстом, 2018).

Апробація цього методу в невеличкому пілотажному емпіричному дослідженні, проведеному за вказаною методикою, довела перспективність цієї технології взагалі і виробленої методики її застосування зокрема (там само). Опитувані (студенти-психологи старших курсів) констатували, що робота з провокативними текстами наукового плану допомогла їм відкрити у своєму досвіді щось досі потаємне, що ніколи ні з ким не обговорювалось і не формулювалось для себе, причому це пізнавання давно знаного, але не висловлюваного («несказанного») стало для них приємним відкриттям.

Пілотажне дослідження за цією методикою, на відміну від звичайного опитування, допомогло отримати набагато більш змістовні результати. Попередні емпіричні дослідження самопроекування, які проводилися у формі online анкетування, показали, що сама участь в опитуванні такого роду служить пусковим механізмом для роздумів над власним самопроекуванням (Зарецька, 2016; Зарецька, 2016). Апробація методики «провокації текстом» довела, що вплив провокативного тексту, а не просто питань чи коротких визначень, викликає принципово більш глибоку рефлексію власного досвіду. Починають працювати ті механізми впливу тексту на читача, про які писала

Н.В.Чепелева у (Чепелева, 2015, с. 67–76). Це ще один аргумент на користь широкого задіяння нарративного методу до методик розвитку особистості: нарратив діє там, де більш «короткі» вербальні форми не викликають реакції.

Під час роботи з провокативним текстом у респондента реалізується багаторазове «входження» у ті самі початкові точки, з яких почалося осмислення питань анкети, він «втягується» в діалог із власним досвідом, власним баченням відповіді, але кожного разу вже на більш розширеній за рахунок «чужих» смислів і власного переосмисленого досвіду базі. Це призводить до більш широких узагальнень, багаторазового повернення в письмових роздумах до тих самих тем, сюжетів, думок, які осмислюються і висвітлюються все більш глибоко і різнопланово. Якщо відповіді на питання створювали лише обриси глибинного автонаративу особистості, то робота з провокативним текстом дозволила проявити весь наявний автонаратив особистості. Крім того, тексти, створені реципієнтами у відповідь, свідчили, що вони глибоко занурилися в суть роботи і мають свою власну позицію відносно того, як далі досліджувати таке непросте явище, як самопроекування, – респонденти демонструють, безсумнівно, позицію «автора». Таким чином, мав місце ще й професійний тренінг студентів-психологів старших курсів як майстрів експериментальної роботи.

Аналіз свідчить, що технологічний прийом «провокація текстом» є одним з дієвих засобів розвитку індивідуального дискурсу самопроекування, появи або актуалізації в свідомості особи смислів, що відповідають різним блокам схеми. Людина діє відповідно до свого уявлення про себе, своєї моделі себе. Провокативний текст розхитує цю модель, а дії, що пропонуються під час дослідження, виводять особу з тієї ролі, яку вона сама для себе окреслила, і дають можливість і простір для нового погляду на предмет дослідження і на саму себе, в результаті чого з'являється база для реальних самозмін. Аналіз свідчить про універсальність дії цього методу для підключення текстів культури у ресурсну базу особистості на всіх рівнях розвитку особистості – від «плагіатора» до «автора».

Одним з цікавих спостережень під час проведення апробації є зафіксований підйом рівня від «читача» до «автора» практично в усіх учасників апробації (Зарецька, Провокація текстом, 2018); проте, цей феномен потребує моніторингу для впевненості в закріпленні нових смислів у смисловому просторі суб'єктів і реальному впливі на процеси самопроекування особистості. Безумовно, це вимагатиме розробки методичних засобів для пролонгованого спостереження під час моніторингу і проведення експериментальних «зрізів» у певні моменти часу.

Щодо інтерпретації результатів апробації методу провокації текстом з позицій нормативної моделі, можна зауважити, що текст-провокація може відігравати роль і протопроєкту, і прототексту, і тексту-зразка, і проєкту-орієнтира.

Робота з матеріалами апробації породила припущення про те, що, можливо, має сенс заглибитися в психологічну природу цього феномену, продовжуючи експериментування з опитуванням. Ми навмисно вживаємо

слово «експериментування», тому що на відміну від опитування в звичайному сенсі, для отримання результату тут важливо цілеспрямовано і системно змінювати певні характеристики анкети (аж до варіювання вживаних у анкеті термінів) і відстежувати, до яких змін у характері відповіді це призведе. Ми усвідомлюємо, що суб'єктивний характер реакції опитуваних на питання анкети може звести нанівець усі наші «ювелірні» маніпуляції з текстом, проте здається, що певні тенденції можна буде схопити. Символічним видається дуже співзвучне нашим поглядам зауваження С.Ю. Рудницької про те, що в процесі самопроєктування особистості реалізується «психологічне експериментування» (Рудницькая, 2017, с. 24), в ході якого, додамо, реалізується момент свідомої творчості індивіда над власною долею і, з психолого-герменевтичної точки зору, над автонаративом, який втілює бачення своєї долі в певний момент часу.

Продовження і розвиток напрямку досліджень, представленого у цьому підрозділі, ми бачимо в аналізі проєкції теоретичної моделі самопроєктування на кожен з розповсюджених варіантів технологій самопроєктування дорослих: узагальнення типових варіантів того, які форми набувають текст-зразок, проєкт-орієнтир, подія-зрушувач, ресурсна база особистості, індивідуальний дискурс самопроєктування при реалізації кожної з технологій. Завершувальний порівняльний аналіз цих проєкцій дозволить довести осмислення результатів до більш високого рівня.

Проведене дослідження дискурсивних практик самопроєктування у дорослих підводить до висновку про те, що самопроєктування можна вважати дієвим засобом саморозвитку дорослих. Нам здається, що наведений у даному підрозділі аналіз результатів дослідження дискурсивних технологій самопроєктування дорослих може слугувати ілюстрацією відомої метафори Л. Виготського про те, що життя людини – це драма розвитку, а розвиток і складає історію життя. Але є гарантований спосіб привнести у цю драму життєстверджуючий смисл – це самопроєктування, як життєве, так і, особливо, особистісне. І показати цю можливість, цей шлях тим, хто ще не став на нього, – це те, що наративна психологія і психологічна герменевтика можуть дати людям завдяки своєму могутньому інструментарію.

3.5. Технології самопроєктування в старості

Самопроєктування і відповідні технології є інтенціональним підґрунтям саморозвитку на всіх вікових рівнях (див. 1.1). Однак безумовною є специфіка технологій самопроєктування у похилому віці, їх відмінність від технологій самопроєктування у більш молодому віці, пов'язана із специфікою розвитку і саморозвитку в цьому віці. Ми розглянемо далі основні етапи самопроєктування і психологічні засади відповідних технологій, акцентуючи увагу на тому, що для похилого віку є очевидним неприйнятність прискорення (акселерації) психічного розвитку, його неможливість в умовах обмеженого життєвого ресурсу. Тому на всіх етапах самопроєктування в старості, а саме етапі рефлексії завдань саморозвитку, етапі визначення проєкту результату, проєкту процесу і відповідних

технологій саморозвитку, а також визначення критеріїв події саморозвитку, технології зводяться до процедур певної ампліфікації, збагачення психічного розвитку. Усвідомлене самопроекування особистості в старості передбачає самостійне прийняття рішення про напрямки такої ампліфікації на ґрунті розуміння власних інволюційних дефіцитів. Принциповим моментом тут є здебільшого відсутність дії, дієвої складової, а, навпаки, орієнтація на зміни і перетворення ментальної моделі світу, тобто внутрішній особистісний саморозвиток.

У нормативній моделі дискурсивного самопроекування Н.В.Чепелевої та С.Ю.Рудницької (див. більш докладно 1.1) останнім пунктом є діагностика успішності реалізації особистісного та життєвого проєктів. У процесі активного життя вона, як зазначають автори, може передбачати як трансформацію поставлених задач саморозвитку (задач на смисл) та постановку нових завдань, так і відмову від подальшого самопроекування, а також подальшого особистісного розвитку. Це надзвичайно сильне висловлювання про можливість відмови (усвідомленої) від подальшого особистісного розвитку звучить не дуже оптимістично. Однак його смисл для старої людини виглядає ще більш трагічно. Адже інколи йдеться про неможливість саморозвитку у зовнішньому плані, такого саморозвитку, який усвідомлений, скажімо, не тільки для самої людини, але й для оточення, близьких, друзів.

Для більш глибокого розуміння цієї проблеми розглянемо деякі сучасні аспекти проблеми розвитку і саморозвитку. Відповідно до постнекласичної методології, категорія розвитку має відношення не тільки до розвитку людини, але й до розвитку систем і, відповідно, їх системної самоорганізації. З'явилося поняття точки біфуркації, тобто неповернення. Пройшовши цю точку, будь-яка система, і людина теж, не має можливості повернутися до попереднього стану. Крім того, сучасна психологія значно більшу увагу приділяє внутрішнім аспектам розвитку і саморозвитку, аніж середовищним впливам, і відповідно, робить акцент на індивідуальній траєкторії розвитку, авторстві власного життя. Демографічні зміни, очевидне постаріння суспільства теж суттєво сприяють актуалізації досліджень розвитку упродовж усього життя (life-span development). Останнє поняття сьогодні широко вживається замість онтогенетичного розвитку (Балтес, 2001; Смульсон, 2013).

Сучасне тлумачення розвитку і саморозвитку не розглядає їх як тільки висхідний процес, вони сьогодні трактуються ширше, виникло нове тлумачення регресу як антиципуючого розвитку. Принциповим моментом у розгляді регресу як антиципуючого розвитку є неперехід через точку біфуркації, можливість повернення з ампліфікацією до вищих рівнів, наприклад, перекриття функцій, що регресують, іншими чи їх конгломератом (як при виникненні вад пам'яті в старості).

Саме тому у вирішенні завдань розвитку в старості і виникає так багато проблем. Крім того, завдання розвитку в старості, як ми уже неодноразово зазначали (Смульсон, 2004, 2005), визначаються і вирішуються в основному

самостійно, вони принципово індивідуалізовані, тісно пов'язані зі ставленням конкретної людини похилого віку до всіх рівнів майбутнього, з розумінням їх місця і значущості у власному житті, з поправкою на вік, стан здоров'я, сімейний стан, професійні здобутки тощо. Тому можна стверджувати, що механізмом розвитку в старості виступає «самостійне самопроєктування» (хоча це словосполучення і виглядає як певна тавтологія). Це означає, що самопроєктування в старості, як правило, не має аналогів, які існують у випадках самопроєктування на інших вікових рівнях, коли розвиток відбувається в певних організованих соціумом умовах (наприклад, навчання, виховання, соціально корисна праця). На цих рівнях активно працюють концепти «плагіатора» і «читача» (див. розділ 1), тому що в організованому соціумі для дитячого, підліткового, молодого або навіть дорослого віку існує багато смислів, які можуть бути стереотипізовані та присвоєні. Однак такі смисли (якщо шукати позитивні, а не негативні) майже відсутні в старості. Слід, однак, зазначити, що «авторство» у таких умовах є інколи вимушеним (знову ж таки на відміну від інших вікових періодів), і тому зовсім не завжди свідчить про високий рівень суб'єктності автора.

Спроби «повернення» з похилого віку на більш молоді вікові рівні не тільки неможливі, але й шкідливі, й ризиковані (відомим є життєво небезпечний статус «молодий старий»). З іншого боку, піддатися старості, здатися «на її милість» і не ставити собі завдань розвитку виявляється теж надзвичайно шкідливим, таким, що загрожує стагнацією, злякливою танатофобією, деменцією тощо. При цьому визначення завдань розвитку передбачає розуміння майбутнього як нового, спроектованого і створеного, а не «теперішнього, що триває».

Звідси випливає загальна специфіка розвитку в старості, який принципово виступає як саморозвиток і вимагає спеціальної праці над собою, – від інтелектуальної до фізичної, – яку ми пропонуємо назвати «діяльністю саморозвитку» (Смольсон, 2013). При цьому одержані перетворення здебільшого не є ані прямим продуктом іншої діяльності (як в учиннєвій діяльності), ані її побічним продуктом (як в трудовій, пізнавальній, проєктній тощо). Регрес певних функцій, їх переструктурування (не завжди ампліфіковане) теж виступає як розвиток. І в результаті стара людина, постійно працюючи над собою, пристосовується до себе самої – іншої, одержує іншу структуру пам'яті, уваги, нарешті, загального інтелекту, а, головне, перетворену більш адекватну ментальну модель світу. Відповідно, діяльність (праця) саморозвитку є окремою, специфічно організованою діяльністю, яку ми пропонуємо вважати провідною діяльністю в старості (провідну діяльність, за Д.Б.Ельконіним, тлумачать як таку діяльність, у процесі здійснення якої виникають основні новоутворення певного віку, які і визначають розвиток (Ельконин, 1971).

Отже, саме діяльність саморозвитку в старості відповідає, на нашу думку, поняттю «автор» (див.розділ 1) в теоретико-методологічній концепції самопроєктування Н.В.Чепелевої. Нагадаємо, що на рівні «автора» людина переходить до створення власних смислових систем, основною стратегією

смыслотворення стає смислопороджувальна, особистість створює власні автонаративи, які трансформуються у твір, розуміння відбувається на смислового та метасмислового рівні. І, головне, смислові системи відображуються у ментальній моделі світу людини. Зупинимося більш докладно на аналізі цього поняття.

Про поняття ментальної моделі світу. Особистий досвід людини, який вона одержує упродовж життя, проходить інтелектуальну обробку (зокрема, відображення, усвідомлення, закарбування та інтерпретацію), набуває форми ментальної (тобто розумової) моделі світу й експліцитуються як автонаратив (див. більш докладно Смульсон, 2006, 2009). Ментальна модель старої людини у такому контексті розглядається як продукт роботи кристалізованого інтелекту, в якому активно і продуктивно задіяні як когнітивні, так і метакогнітивні його складові, а також всі три основні функції – відображувальна, ціннісно-орієнтувальна, прогностично-перетворювальна (Смульсон, 2003). Ми вважаємо, що ментальна модель є відрефлексованим конгломератом образу та концепту (когніції), ширшим за образ і концепт, оскільки при цьому поєднанні виникає нова якість. Ментальні моделі світу (розумові моделі) фіксують зміст і рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля, вони тісно пов'язані зі знаннями та переконаннями особистості. Тому ментальні моделі можна до деякої міри вважати стійкою інтелектуальною ознакою особистості, хоча вони і змінюються в онтогенезі, в кризових життєвих ситуаціях тощо. Серйозне перетворення системи ментальних моделей фахівці тлумачать як ознаку особистісного зростання, тобто розвитку і саморозвитку.

Наявність у людини ментальної моделі світу є принциповим доказом її дієвості та дієздатності, навіть при зовнішній пасивності та можливо навіть певній неадекватності. Однак визначення рівня адекватності, як на нашу думку, теж є відносним. Критерій збігу, скажімо, з точкою зору інших не витримує критики з позиції децентрації. В той же час очевидно, що вихідними даними для побудови ментальної моделі світу виступають безумовно об'єктивні характеристики останнього, однак сприйняті та перетворені через суб'єктивні, специфічні параметри когнітивної та метакогнітивної сфер особистості, а також точки зору (ментальні моделі) значущих інших.

Аналіз ментальної моделі світу конкретної людини має, на нашу думку, містити, як мінімум, її смисложиттєвий зміст з відповідними структурними характеристиками та її диспозицію в хронотопі, тобто часово-просторових координатах. Провідні напрями побудови ментальної моделі світу відбивають, отже, смисл життя старої людини як стрижень ментальної моделі, її ціннісно-орієнтувальну основу, просторово-часові координати ментальної моделі в старості і, нарешті, проблему значущого іншого як діалогову (децентраційну) підструктуру ментальної моделі.

Ми вже зазначали вище, що технології самопроекування і саморозвитку в старості, як правило, зводяться до роботи з ментальною моделлю (ментальними моделями) світу, тобто спрямовані на її

переструктурування і трансформацію, при чому, як правило, зводиться до мінімуму дієва і подієва складова саморозвитку. Зрозуміло, що серед прийнятих у старості рішень може бути присутнім і сильне подієве: скажімо, переїхати до будинку пристарілих або одружитися, однак такі «сильні» події все ж таки є досить нечастими в житті старої людини, це скоріше виняток, ніж правило. Тому ми будемо систему технологій самопроектування в старості на трансформаційних перетвореннях ментальної моделі (див., наприклад, Коваленко-Кобилянська, 2011). Це, як уже було вказано вище, перетворення по трьом основним напрямам: смисл життя, хронотоп, значущий інший.

Почнемо з аналізу технологій роботи зі смислом життя старої людини.

Технологія самопроектування: пошук смислу життя в старості. Вирішення буттєвих смислових проблем у різні періоди життя відбувається по-різному. Юнг афористично зазначав, що у полудень нашого життя ми не можемо жити за ранковою програмою, і що те, що було істиною вранці, ввечері може стати хибним. Отже, проблема пошуку «нового смислу» є актуальною в старості, як і її вираз у різних формах. Як вказано у розділі 1, найрозвиненими формами такого виразу є автонаратив та тезаурус. Так, автонаратив є безумовно певною рамковою структурою, яка обрамляє роздуми про смисл свого життя. Він є дискурсивним знаряддям дослідження смислів, кінцевих екзистенційних (насичених) цінностей.

Якщо адекватний смисл життя грає суттєву підтримуючу роль, так необхідну в старості, то неадекватний зводиться до ерзаців-замінників. Доведено, що з утратою смислу життя пов'язані і алкоголізм, і наркоманія, й інші ознаки життєвого вигорання, які нерідко зустрічаються і в старості (Леонт'єв, 1999). На думку В.Е.Чудновського, смисл життя – це не просто ідея, привласнена людиною, однак «особливе психічне утворення, яке, набуваючи відносної усталеності, емансипувалося від умов, які його породили, і може суттєво впливати на життя людини» (Чудновский, 2004, с. 648), як конструктивно, так і деструктивно. Смисл життя є субстанціональним, тобто він є об'єктивною реальністю, яка характеризується певною внутрішньою єдністю, відотною усталеністю і самостійністю. Однак, оскільки В.Франкл (Франкл, 1990) вважав, що смисл – це завжди також і конкретний смисл конкретної ситуації, відповідь на «вимогу моменту», В.Е.Чудновський описує смисл життя як ієрархічну структуру «великого», базового смислу і смислів «малих», конкретних, ситуаційних. Ці ієрархії смислів багато в чому залежать від вікових особливостей їх побудови. У нашому випадку можна говорити про взаємодію базового смислу і ситуативних смислів, пов'язаних зі старістю.

Найбільш адекватною є ієрархія гармонійної взаємодії, коли головний компонент смислу є одночасно і провідним його складником, і елементом. Така взаємодія є динамічною, і може забезпечити розвиток смислових утворень, їх вікову діалектику. В той же час первинний етап становлення смислу життя найчастіше характеризується *конгломератом* життєвих смислів, без утворення провідного базового смислу. Для багатьох дорослих є

характерною *монолітна* структура, в якій провідний смисл життя ігнорує всі інші конкретні смисли («читачі», відповідно до концепції Н.В.Чепелевої), а також *авторитарна* ієрархічна структура, запропонована ззовні і прийнята особистістю як, зокрема, ознака лояльності («плагіатори»).

Не зовсім адекватними є *розірвана* структура ієрархії смислів, в якій головний смисл відірваний від ситуативних й існує нібито сам собою, а також *номінальна* структура, коли домінують неусвідомлені або малоусвідомлені «малі» смисли, а декларований смисл забезпечує для них достойне прикриття (Чудновский, 2004).

Для старості, на думку цього автора, є характерною структура смислу життя, яка розпадається, і це відбувається аналогічно іншим кризовим ситуаціям у житті людини. Тут можна говорити про «зворотний розвиток» смислу життя. Якщо раніше він був механізмом самотрансценденції і саморозвитку, тобто виходу особистості за власні межі й можливості, то в старості він приземлюється в малій ситуації і локалізується в ній. І тільки збереження або породження нової відповіді на запитання «навіщо?», яка виступає як смислоутворювальний фактор, може зупинити деструктування ієрархії смислів, її розпад.

Досить відомими є випадки такої актуалізації нової мети-цінності-смислу в похилому віці, яка принципово означувала і переструктуровувала для особистості цей віковий період. Не будемо тут зупинятися на прикладах такого нового смислотворення, вони наведені в дослідженнях (Анцыферова, 2006; Ермолаєва, 2007; Смульсон, 2005).

Як зазначає Л.І.Анцыферова (Анцыферова, 2006), ці особистісні новоутворення є результатом характерної для пізніх років активності людини із інтеграції нею цілісного досвіду свого життя, розгляду власних ідей у нових зв'язках. Нові інтегративні життєві смисли в старості свідчать про важливість цього процесу для збереження активності, компенсації інтелектуальних дефіцитів, взагалі для самозбереження.

Отже, можна вважати, що основною екзистенційною проблемою старості є утримання структури смислу життя, яка розпадається. Автонаратив утримує той старий смисл, який з точки зору старості визнається адекватним, і сприяє його узгодженню з реальним актуальним смислом, смислом сьогодення, а також породженню нових актуальних смислів.

Відомі також негативні наслідки відсутності відчуття смислу життя. Так, за І. Яломом, відсутність відчуття смислу життя сприяє психопатології грубо лінійним чином: чим менше відчуття, тим більше психопатологія (Ялом, 2000). Його дослідження свідчать, що належність до груп, відданість певній справі та наявність чітких життєвих цілей сприяє позитивному відчуттю смислу життя, і на цьому побудовані розроблені ним технології психологічної підтримки. Перелічені моменти не є, на жаль, провідними характеристиками життя в старості. Не зовсім ясно також, як реалізувати в старості продуктивне положення Ялома щодо того, що життєвий смисл потрібно розглядати в перспективі, яка розвивається, оскільки типи життєвого смислу протягом життя індивіда змінюються, крім того,

формуванню життєвого смислу має передувати розв'язування інших задач розвитку.

Саме тому, на нашу думку, в старості, у зв'язку з обмеженістю життєвого ресурсу, розгляд проблем смислотворення і смислозбереження має орієнтуватися не тільки на сучасне і майбутнє, однак і на минуле, його аналіз і подекуди переосмислення. Відповідно, на досягнення цієї мети спрямована одна з технологій самопроектування в старості, яка реалізована нами у методиці «Книга життя» (див. Наративні психотехнології, 2007).

Діалогові технології самопроектування. Місце значущого іншого в ментальній моделі світу людини похилого віку.

Серед метанаративів старості ми виділяємо дві категорії. Першою є теми буття: час-простір, життя, смисл життя, смерть, доля, життєвий вибір, істина, любов, свобода, віра тощо. Інакше кажучи, маються на увазі метанаративи про екзистенційні цінності. З іншого боку, екзистенційними за своєю суттю ми вважаємо метанаративи про значущого іншого. Значущий інший, який часто вже не існує, однак залишається провідною «темою буття» і конститує надання ментальній моделі світу діалогічного характеру, є другим великим крилом екзистенційного наповнення наративу старої людини.

Новітні дослідження проблеми смислу життя переконливо свідчать про нерозривний зв'язок цих двох основних аспектів ментальної моделі світу старої людини: смислу життя та значущого іншого. Так, О.М.Лобок (Лобок, 2005) розглядає ситуацію смислу як екзистенційно базову ситуацію людської особистості саме в контексті співвідношення Я – інший, Я – ми.

У русі до смислу, – зазначає О.М. Лобок, – потрібним є діяльнісне прийняття свого «Я» у його неспівпадінні з «ми». «А ще є потрібною витребуваність Я – інший, який приймав би (у діалозі) це Я і відчував би у ньому потребу» (підкреслено нами М.Л.). Витребуваність *іншим* – найважливіша складова діяльнісної онтології смислу» (Лобок, 2005, с. 32–33).

Останній момент є принциповим щодо ролі і місця значущого іншого у побудові смислової ситуації і, відповідно, ментальної моделі старої людини. Витребуваність людини похилого віку з її *новим* (скоріше, недіяльним) смислом життя іншою, значущою для неї, людиною, потреба цих двох взаємно значущих людей у діалозі щодо цього смислу, виступає, відповідно, як інтелектуально-децентраційний чинник побудови ментальної моделі світу старої людини. Тому значущий інший, на нашу думку, може розглядатися як точка відліку в системі життєвих координат старої людини. Значущий інший (тобто такий інший, що є для нас найзначнішим представником референтної групи) є, безумовно, однією з координат ментальної моделі світу взагалі, а в старості особливо, оскільки більшість значущих уже перейшло до списку утрат, а інші не завжди розуміють стару людину в більшості її вимірів та проблем.

Інший взагалі-то є *інакшим* у розумінні Левінаса (Левінас, 1999), однак для старої людини – не завжди, часто він розглядається як тотожній собі, або, навпаки, стара людина розглядає себе як тотожню цьому значущому іншому. Значущий інший є, можливо, третім в будь-якому діалогічному спілкуванні старої людини, на що треба зважати, реалізуючи діалогові технології впливу на самопроектування людини похилого віку. Крім того, вплив значущого іншого, особливо такого, який уже пішов з життя, є принципово підтримуючим для літньої людини, тому що допомагає працювати зі страхом небуття.

Технологія самопроектування в старості і переборення танатофобії. Танатофобія і дементивні процеси. Серед технологій самопроектування в старості одне з найважливіших місць посідає технологія переборення, якщо й не старості взагалі, так одного з найболючіших її моментів: переборення танатофобії, тобто страху смерті. Смерть, безумовно, має бути урахована як чинник при створенні технології самопроектування у будь-якому віці, однак старість у цьому плані є специфічним періодом.

Ми коротко розглянемо цей аспект, спираючись на основні положення лекції, яка прочитана у 1985 році у віці 77 років класиком дитячого психоаналізу, співробітницею Жака Лакана Француазою Дольто. Ця лекція отримала назву «Говорити про смерть» (Дольто, 2013).

На думку Француази Дольто, смерть не можна розглядати як подію, смерть не є подією у людському житті, і це, на нашу думку, ще один доказ доподієвого характеру самопроектування в старості. Дольто вважає, що відома фраза «Є життя – є й надія» означає надію на спілкування з іншими. Тому людину, яка хоче говорити про смерть, і про власну смерть також, потрібно вислухати, з нею потрібно поговорити про це. Зрозуміло, що цей аспект принципово стосується літньої людини. І, як зазначає Ф. Дольто, тут не має жодного значення, чи вірно людина оцінює строки свого уходу, що вважають з цього приводу лікарі тощо. І досить розповсюджена відповідь: «Не кажи дурниць!» не має права на існування, оскільки не можна позбавляти права людини бути почутою, особливо з приводу такої серйозної проблеми, як власна смерть.

А з людиною, яку ми любимо (значимим іншим), – вважає Ф. Дольто, – спілкування продовжується і після смерті. «...Спілкування з коханими людьми продовжується, з людьми, які любили один одного, а один уже помер, а інший ще ні, продовжується, з боку того, хто ще живий...» (Дольто, 2013).

Більше того, цей момент може додати тому, хто залишився у живих, нових сил жити (ми б сказали, самопроектуватися і саморозвиватися), тому що він дав коханій людині свободу піти раніше. Але вона залишається для нього значимим іншим, який впливає на життя, прийняття рішень, допомагає переборювати танатофобію.

Слід зазначити, що технології самопроектування і саморозвитку в старості займають не останнє місце не тільки у переборенні танатофобії, але й у боротьбі з дементивними процесами. Сьогодні існує досить привабливий

з психологічної точки зору погляд, відповідно до якого психіка в старості руйнується не тільки і не стільки від необернених процесів у головному мозку. Це руйнування, навпаки, визнають хоча б частково наслідком дії грубих, ірраціональних психологічних захистів, і тому є надія певною мірою впливати на цей процес (Семкова, 2017). Визначають, що для літніх людей у стані деменції характерні такі незвичні для чистої органіки явища, як тривожність, втрата орієнтації в часі, своєрідна маячня типу впевненості у тому, що хтось спеціально шкодить їм або обкрадає, загрожує небезпекою тощо. Причиною цього є те, що загроза зникнення мобілізує найпотужніші психологічні захисти, які не дозволяють думкам про смерть дістатися свідомості навіть ціною руйнування психіки.

Крім того, як стверджують деякі автори, старість з її втратами (близьких, здоров'я, працездатності, соціального статусу та ін.) слід розглядати як посттравматичний стрес надзвичайної сили, і, відповідно, стан старості як посттравматичний стрес. Ми не маємо поки що даних про можливість посттравматичного зростання в старості, хоча такий аспект, як стресова антикрихкість, може виступати відповідним захисним механізмом. Сильний стрес нівелює значення окремої особистості, і тому психіатри називають його «великим урівнювачем».

Під стресовою антикрихкістю ми розуміємо безумовно пов'язаний з проблемою самопроекування і саморозвитку підхід до впливу на людину складності і стресогенності сучасного світу, проаналізований американським дослідником Талебом, який одержав назву «тріада Талеба» (Талеб, 2017).

Талеб вважає, що зазвичай ми говоримо про два протилежні поняття – вразливість і невразливість (крихкість та стійкість). Зрозуміло, що скло, скажімо, більш вразливе (крихке), ніж камінь. Однак Талеб вводить ще одне, третє поняття – «антикрихкість», розуміючи під цим таку властивість, як оновлення, розвиток, набуття нових ефективних рис під впливом невизначеності, непередбачуваних і нерегулярних подій (за образною термінологією Талеба – Чорних лебедів), потрясінь, стресорів і змінності. Все те, що від випадкових подій або потрясінь, стресів скоріше поліпшується, ніж погіршується, є антикрихким. Відповідно, системи, які квітнуть від випадковості, мають сьогодні домінувати. Прикладом такого домінування є, на думку Талеба, сучасні технології, зокрема, технології промисловості.

Технологія – породження антикрихкості, вона створювалась тими, хто не боїться ризикувати, рухатися вперед за допомогою спроб та помилок (зазначимо, що ця стратегія завжди вважалась найменш інтелектуальною і, відповідно, найменш ефективною, що і надає Талебу право у межах своєї концепції нищівно критикувати інтелектуальний аналіз будь-чого).

Антикрихкість передбачає (розуміє, що вони можливі й існують) появу не прогнозованих і малоймовірних подій, яскраво названих Талебом Чорним лебедем, у той час як ані стійкість (без розвитку), ані крихкість цих подій не очікує. Наприклад, індичка – не передбачує Чорного лебедя у вигляді свого подання на стіл у день Благодаріння, тому що 365 днів до того, а може й

більше, вона щасливо жила у хазяїна, їла й пила, і сподівалася, що так буде дуже довго (якщо не завжди).

Виходить, що крихкість – це те, що не любить змін, і, відповідно, не любить також випадковості, невизначеності, безладдя, помилок, стресорів тощо. Не любить це й стійкість, вона не ламається, але ж і не розвивається у цій ситуації.

У цьому контексті Таліб цікаво розглядає час. На його думку, функціонально час схожий на волатильність: чим більше проходить часу, тим більше відбувається подій, тим більший безлад. Час принесе вам помилки, які зможуть принести вам вигоду, якщо ви антикрихкі, інакше кажучи, з часом анти крихкість набуває досвід.

В описаній М.П. Семковою (Семкова, 2017) ментальній моделі світу суб'єкта, яка сприяє погіршенню психічного здоров'я в старості, принципово відсутні навіть віддалені ознаки такої антикрихкості, хоча можна говорити про присутність як крихкості, так і стійкості. З'ясувалося, що всі такі досліджувані дуже боялися плинності часу, старості і смерті, мали розвинене почуття обов'язку і сприймали життя як сувору повинність, були фіксовані на професійних досягненнях і/або сімейному благополуччі і в той же час малоініціативними. Крім того, їх емоційні, близькі стосунки обмежувались тільки сім'єю, а будь-які невдачі вони сприймали як катастрофи і потребували підтримки. Для таких особистостей слабким місцем є конфлікт у сфері свободи/залежності та автономії/підлеглих. Очевидно, що така ментальна модель потребує серйозної реінтерпретації в контексті самопроекування та саморозвитку.

Технологія самопроекування в старості і робота з часом. Часово-просторові координати ментальної моделі в старості. Не буде перебільшенням стверджувати, що жодна технологія самопроекування не може оминати проблему часу, особливо, коли йдеться про похилий вік. У наративній психології час розглядається і як конкретний час, і як життєвий часовий простір, тобто час-простір, просторово-часова координата ментальної моделі.

Що до конкретного часу, то відомо, що в старості ще суб'єктивніше сприймається час, ще яскравіше розрізняються люди за специфікою його сприйняття. Д.О. Леонт'єв (Леонт'єв, 1999) говорить про трансформацію часових параметрів дійсності, причому, на його думку, час навіть більше, ніж простір, навантажений для людини особистісними смислами. Останні відображуються як в безпосередній емоційній оцінці відрізків часу, так і в переоцінці або недооцінці швидкості плинності часу.

Ми уже вказували вище, що технології самопроекування в старості мають орієнтуватися, на відміну від інших вікових періодів, не тільки на сучасне і майбутнє, але й на минуле, зокрема, на його реінтерпретацію і переосмислення.

При аналізі минулого Хойфт зі співавторами (Хойфт та ін., 2003) розрізняють час вимірюваний і час, який переживається. При розгляді біографії ми виходимо з часу, який переживається. В спогаді минуле

виглядає не цілісним, а різнорідним явищем: спогади не розподіляються по часовій осі рівномірно, а в ретроспективі утворюють вузли, які пов'язані з певними вирішальними подіями.

Звідси випливає суперечливий характер суб'єктивного сприйняття часу, що є особливо принциповим моментом сприйняття часу в старості. З одного боку, в ретроспективі життя здається безперервним потоком, а, з іншого, ця безперервність постійно переривається значущими моментами та подіями, тобто життя здається одночасно дискретним явищем, яке можна розділити на окремі відрізки. Саме ці відрізки, їх смислове наповнення, часова послідовність і встановлені суб'єктом зв'язки тощо є, на нашу думку, базою для інтерпретативних процесів, а також, як зазначає Хойфт, для вибудови «часового горизонту» (Хойфт та ін., 2003).

Складні стосунки старої людини з часом минулим впливають на її сприйняття часу майбутнього, більше того, навіть зумовлюють це сприйняття. У цьому зв'язку фахівці посилаються на філософську характеристику майбутнього Мартіна Хайдегера (в роботі «Буття і час», 1923). За Хайдегером, майбутнє не просто приходить до нас, скоріше ми йдемо до нього зі своїми очікуваннями. Оскільки ці очікування породжуються в процесі витлумачення (інтерпретації) нами минулого, то майбутнє слід розуміти як *продовження минулого*. Що ж тоді сучасне? «Постійний процес трансформації минулого в майбутнє» (цит. за Хойфт та ін., 2003, с.84).

Самопроекування не може не орієнтуватися на майбутнє, воно і є втіленням трансформації минулого в майбутнє. Ставлення людини до свого майбутнього аналізують за його часовими рамками, впевненістю у можливості змінити ситуацію, а також так званою щільністю, щодо якої існують великі індивідуальні відмінності. Багаточисельні плани та наміри свідчать про конструктивне ставлення до свого майбутнього, яке мобілізує творчий потенціал. Ясно, що для старої людини така ситуація в чистому вигляді є дуже рідкою. Однак патологічною є й інша крайність, коли планів і намірів майже немає (тобто немає орієнтування на самопроекування і, відповідно, саморозвиток), коли майбутнє сприймається як дещо аморфне, таке, яке не піддається впливу, уявляється як пустота, що лякає. Показано, що таке сприйняття майбутнього є характерним для людей (не тільки старих), які надовго втратили роботу, перенесли інші важкі втрати, не можуть діяти самостійно. Ми вважаємо, що навіть просто домагання жити для старої людини теж може бути таким, яке структурує майбутнє, знищує його аморфність і пустоту і активізує творчу активність (Смульсон, 2004).

З віддаленим майбутнім пов'язані неспецифічні плани, які виражаються словами «коли-небудь». Ставлення до віддаленого майбутнього теж може бути різним. У будь-якому віці можна вважати, що «майбутнього немає», що ситуацію не змінити, аналогічно до неконструктивного ставлення до близького майбутнього. Така думка в старої людини є досить реалістичною, і тому адекватне ставлення до віддаленого майбутнього, поєднане з усвідомленням близької вичерпаності життєвого ресурсу, є в

людей похилого віку ознакою скоріше конструктивного сприйняття часу, аніж ознакою кризи. Однак потрібною є одночасна чутливість до нових стимулів як у сучасному, так і в майбутньому.

На описаних вище психологічних засадах технології роботи з часом при самопроектуванні в старості ґрунтується розроблена нами методика «Кола минулого, сучасного і майбутнього» (див. Наративні психотехнології, 2007).

Отже, технології самопроектування в старості передбачають здатність до трансформації (плинності, рухомості) ментальної моделі світу в старості. Така плинність є необхідною в усіх напрямках: і в напрямку ставлення до себе, і в напрямку ставлення до інших, і в напрямку ставлення до довкілля. Принциповим у цьому плані є як смислове перетворення ментальної моделі, її насичення новими особистісними смислами, так і гнучка «розбудова» ментальної моделі в часових і просторових координатах. Добре, коли реінтеграція ментальної моделі носить дієвий характер, однак в старості, зважаючи на принципові фізичні та фізіологічні зміни, обмежену мобільність тощо, основними ознаками такої трансформації, на нашу думку, можуть бути зміни в автонаративі, інакше кажучи, інтерпретаційні перетворення ментальної моделі.

Принциповим моментом в старості є те, що обмежений життєвий ресурс зменшує, у тому числі, можливості розгорнуто входити до циклу безперервного самопроектування з ефективною діагностикою як ресурсів, так і успішності реалізації. Крім того, як ми уже вказували, обмеженим є потенціал так званого подієвого проектування, адже обмеженою є мобільність старої людини, її можливості реалізувати проект. З іншого боку, слід згадати про важливість у самопроектуванні також і нереалізованих проектів, зокрема, про їх значення в контексті саморозвитку. Вважається, зокрема, що продукти проектування – проекти мають самостійну цінність, навіть в тому випадку, якщо вони не реалізовані. Однак проблема розвивального потенціалу нереалізованих самопроектів у старості потребує спеціального дослідження.

3.6. Дискурсивні технології самопроектування особистості в кризових життєвих обставинах, пов'язаних із важкою соматичною хворобою.

Проблема пошуку психологічних ресурсів, які можуть впливати на процес перебігу важкого соматичного захворювання, є, з одного боку, відчутно значущою, а з іншого – мало розробленою. Особливо це стосується процесів самозмінювання під час хвороби, які ініційовані власне особистістю з метою трансформування власних ідентичностей, пошук засобів такого змінювання, які можуть набувати надзвичайно різноманітних форм. Останнім часом набувають обертів дискурсивні практики, завдяки яким особистість структурує особисту історію, позиціонує певне ставлення до власного життя, а також інвентаризує власні ідентичності, відшуковуючи певний сценарій власного майбутнього та себе-майбутнього. Нами протягом

багатьох років було досліджено наративи онкологічних хворих, завдяки яким можна виокремити певні особливості їх самопроекування (Березко, 2017, 2018). Акцент наших досліджень досить конкретний: вплив само-змінювання та самопроекування на динаміку складних соматичних захворювань (зокрема онкологічних).

Про що саме мова? «Самопроекування – це завдання для самої особистості (насамперед завдання на смисл), у процесі реалізації якого людині слід осмислити себе, власну життєву ситуацію та перспективу, переглянути свою позицію в ціннісно-смилових координатах, не лише інтерпретуючи та ре-інтерпретуючи свій життєвий досвід, а й саму себе» (Чепелева, 2012, с. 15). Ми передбачаємо, що існує певний окремий різновид психологічної активності, спрямований на аналіз особистістю власних ідентичностей («хто я?») та визначення «зон найближчого особистісного розвитку» (ким я можу стати?). Термін «само-проекування» у даному випадку використовується для виокремлення та означування певного класу психологічних процесів, у яких особистість є і суб'єктом впливу, і тим, на кого власне він спрямований. Чи мають місце такі процеси в їх «рафінованому», відокремленому від власне життєвих проєктів, вигляді? Як розгортаються такі процеси, що їх каталізує, які форми вони приймають? Яка специфіка таких процесів під час складних соматичних захворювань? Який технологічний цикл функціонування таких процесів?

Дослідження, які були виконані нами у попередні роки, показують, що отримуючи онкологічний діагноз, особистість досить тривалий час перебуває у стані втрати життєвих орієнтирів та зазнає відчутних емоційних розладів, які набувають розмаху генералізованого деструктивного емоційного «торнадо». Індикатором та каталізатором психологічних змін під час захворювання є емоційні стани особистості, які вона намагається вербалізувати або іншим способом когнітивно означити. Емоції та почуття – це «точка доступу» до ціннісного простору та ідентичностей, які, подібно атлантам, тримають ці конструкції на своїх «плечах». Емоційний дисонанс, який нерідко є супутником онкологічного захворювання, не є лише поточною реакцією, він вбирає у себе і попередній досвід, в якому були схожі ситуації, які нашаровуються на актуальні переживання. Онкологічне захворювання активує певну негативну емоцію, наприклад страх. Це не означає, що він є лише локально викликаним поточними подіями, головним чином страх (смерті, втрати працездатності, тощо) резонує з певним досвідом, який вже мав місце в минулому, можливо під час втрати близьких або значущих інших, життєвих поразок у двобої з обставинами, невдалих спроб змінювати власне життя, та емоційний досвід, який був набутий у таких ситуаціях, зазвичай залишається у вигляді «емоційних консервів», або «бомб уповільненої дії», які починають вибухати після того, як актуалізується страх, викликаний поточною ситуацією. Ідентичності, які можуть актуалізуватися після такого «вибуху», мають здатність паралізувати хворого, позбавляти його відчуття здатності упоратися з власними проблемами. Водночас ця «вибухова хвиля» піднімає на поверхню багато

ціннісних конструкцій, які зберігалися у внутрішньому просторі «мертвим вантажем», непомітно обтяжуючи особистість власними несвідомими настановами, і власне факт їх виявлення, «coming out» дозволяє хворому ідентифікувати власні вразливі місця, і почати щось з ними робити. Дуже часто під час хвороби процес самозмінювання починається саме з усвідомлення певних установок та пов'язаних з ними ідентичностей.

Водночас, поринувши у відтінки чорного та сірого палітри негативних почуттів, особистість шукає і ресурсні емоційні стани. Онкологічні хворі надзвичайно винахідливі у пошуках того, що допомагає «схопитися за соломинку» у складній ситуації, чинячи опір безнадії та розпачу. Якщо позитивна емоція навіть ледь жевріє, хворий здатен відкопати її під руїнами відчаю та зневіри, та «роздмухати» з неї такі ціннісні вогнища, які дозволяють йому мобілізуватися та концентруватися у напрямку одужання. Знову ж таки, й позитивна емоція є індикатором існування певної ціннісної зони, вона може бути не лише пов'язаною з поточними обставинами, які її викликали, а скоріше означає активність певного Я, ідентичності, яка має прецеденти у попередньому досвіді. Наприклад, у певних життєвих декораціях у хворого виникає стан глибокого душевного спокою, і яким би швидкоплинним він не був, зрозуміло, що є дещо, що викликало цей стан завдяки резонансу з внутрішніми ціннісними елементами. Рухатися в цьому напрямку, розширювати його фарватер хворий може шляхом рефлексії та усвідомлення того, що саме послугувало поштовхом для позитивного емоційного стану. Якщо досвід такої рефлексії у нього/неї є, або ж поряд є фасилітатор, то з великою вірогідністю особистість знайде у своєму досвіді маркери таких станів, і може культивувати їх пошуком відповідних життєвих стимулів. Це перший крок до зародження нової ідентичності, або «реанімації» тих, які вже з'являлися у життєвому досвіді, але за певних обставин не мали можливості повноцінно розгорнутися.

Балансуючи між певними ідентичностями, які актуалізуються під час важкого захворювання, хворий інколи робить своєрідне відкриття про те, що він/вона може вибірковим та дозованим чином «жити» власні «Я». Інколи це є абсолютно не очевидним під час тривалих періодів «звичайного життя», коли його подієвість формується головним чином інерцією звичних ампула. Хвороба викидає з буденних форматів, натомість робить очевиднішим, що реалії життя відчутним чином залежать від того, що саме власне особистість буде «активувати», які ідентичності вирушать на лаву запасних, а які будуть навіть утилізовані.

Дискурсивні технології самопроекування під час кризових психологічних станів через важкі хвороби мають свою специфіку, яка досить часто спричинюється інтенсифікацією ціннісно-сміслових процесів внаслідок діагностування такої хвороби та лікування. Ми розглядаємо важку хворобу не лише як фізіологічний процес, який відбивається на фізичному стані людини, а й як процес суттєвих змін на різних рівнях функціонування особистості: емоційному, ціннісно-смісловому, екзистенційно-ціннісному. Відбивається таке захворювання й на образі себе та всіх психологічних

вимірах, які дотичні до уявлень про себе минулого, теперішнього й майбутнього. Чинники, які мають вплив на процес усвідомлення власних ідентичностей і потреба у самозмінюванні, відчутно корелюють з перебігом захворювання та динамікою стабілізації та одужання.

Важка соматична хвороба є окремим випадком кризового стану, який можна віднести до «перехідних». «Під фазами переходу («лімінальними періодами») життєвого шляху людини ми будемо розуміти суб'єктивно диференційовані «зазори у досвіді, який триває» (В.П.Зінченко), поєднані з рефлексією смислової завершеності певних життєвих фрагментів, які потребують подолання «Себе наявного» і проектування «Себе іншого» (Гуцол, Актуальні ..., 2014, с. 77). Факт «смислової завершеності» саме під час й власне внаслідок хвороби може бути під запитанням, тому що, як правило, важкі захворювання, і особливо онкологічні, створюють відчуття того, що життєві сюжети уриваються у часі та своїх смислових розгортках. Трапляється, що хвороба застає особистість зненацька, у кульмінації її життєвих сюжетів, тому усвідомлення того факту, що хвороба певним чином примусово згортає певні сюжети – може викликати протестні реакції хворого.

Стратегії усвідомлення та інтеграції історії, яка передуює хворобі, можуть бути суттєво різними. Власне вже на даному рівні диференціація ставлення до факту хвороби тісно пов'язана зі способами організації особистого досвіду та рівнем розвитку особистості, а саме біологічним, соціальним та власне особистісним (за Д.О. Леонтьєвим). Робити висновки, про те, до якого рівня організації досвіду у поточному проміжку часу апелює особистість, можна, виходячи з наступних параметрів: «способи організації власного досвіду, смисл, у якому цей досвід відображається, способи розуміння, особливості текстотворення та характеристики текстів, у яких об'єктивується це розуміння, і які лежать в основі як життєвих, так й особистісних проєктів» (Чепелєва, Рудницька, 2018, с. 74).

Розпочнемо з першого виміру: способу організації життєвого досвіду. На умовно нижчому, біологічному рівні розвитку особистості, вона відштовхується від так званих життєвих практик та діє певним чином автоматизовано, сприймаючи ті практики, які пропонує соціум, як дещо таке, що саме собою зрозуміло, як даність. Потрапляючи у фазу життя, в якій захворювання є центральним сюжетом, особистість на біологічному рівні організації досвіду сприймає себе як носія захворювання, який змушений виконувати алгоритм дій, що приписує протокол лікування захворювання, у цьому випадку акцент на пасивності особистості. Також хворі, які тяжіють до такого рівня організації життєвого досвіду, сприймає настанови соціуму як керівництво до дії, некритичним чином. Маємо на увазі, зокрема, певні соціальні кліше, згідно до яких впроваджується міфологія про причинно-наслідковий зв'язок між виникненням хвороби та подіями, які їй передували. Її можна класифікувати як маніфест примітивного варіанту психосоматичної парадигми «помилка → хвороба», як звинувачення хворого у власній недосконалої та «неправильності» особистої перед-історії – сприймаючи на

віру які, хворий робить спроби «виправитися», змінити свої ідентичності. Це, власне, у деяких випадках позиціонується як не афішований соціально-схвалений алгоритм само-змінювання, а необхідність трансформаційних процесів особистості не лише є бажаною, а й певним чином примусовою настановою соціуму щодо онкологічно та інших важко хворих, яка, звичайно, не є офіційно задекларованою, але все одно надзвичайно впливовою. На даному рівні організації особистого досвіду хворий приймає на віру запропоновані соціумом практики, і проживає їх некритично, без усвідомлення прийнятності, доцільності, екологічності та продуктивності їх здійснення. «Оскільки неусвідомлювані уявлення про те, яким «варто бути» значною мірою визначають особистісну самоідентифікацію цих людей, вони можуть взагалі не припускати, що у їх житті можна щось змінити – вони можуть відчувати, що відчутно змінившись, вони втратять своє «Я»» (Саймонтон, 2001, с. 87).

Якщо попередній життєвий досвід сприймається особистістю як незадовільний, то вона буде проектувати себе з наміром змінити наявні ідентичності, не обов'язково усвідомлюючи це, але дискурсивні практики, які вона буде використовувати для трансляції, будуть базовані на використанні фантазій та мрій у текстах про майбутнє, у яких «Я2 буде змінено таким чином, щоб «Я-майбутній» був запереченням «Я-наявного» або ж суттєво відмінним від нього. Автора текстів може не дуже хвилювати реалістичність його планів щодо зміни себе, але потенціал таких «фантазійних» текстів у тому, щоб «порвати» з собою-незадовільним за суб'єктивним відчуттям особистості, створити попереду «маяк», який задає напрямок змін. Але фантазуючі «жанри» футурологічного нарративу онкохворі продукують статистично рідко, і головним чином реалістично бачать себе-майбутнього, не передбачаючи кардинальні зміни.

У мріях контрастність між поточними та потенційними ідентичностями може бути не такою суттєвою. Мрія – це певне відлуння життєвого досвіду, який ймовірно був у особистості епізодичним, але дав їй відчуття, що у заданому напрямку вона хотіла б рухатися та змінюватися. Будучи певною мірою недосяжною у вимірі теперішнього «Я», мрія є дороговказною зіркою на шляху до реалізації особистого майбутнього. Мрія має власний визначений зміст та, зазвичай, предмет, на який вона орієнтована. У мрії потужний потенціал, ресурс для створення та розгортання сюжетів «бажаного майбутнього», вона нерідко означає важливу внутрішню потребу особистості, викликаючи емоційні переживання. На відміну від фантазій, які уособлюють собою «казкові сюжети», мрія є орієнтиром для побудови напрямку руху, динаміки та означення певних сюжетів, які символізують шляхи досягнення майбутнього особистістю. Мрія є продовженням особистісної ідентичності, хоча часто вибудовується через «унікальні епізоди» (термін нарративної психології), які відкривають лінії майбутнього і продовжують дещо з минулого особистості і її теперішнього.

Фантазії та мрії відзначаються генералізованими уявленнями про особисте майбутнє. Поряд з цим існують практики менш глобального

масштабу, наприклад надії, бажання, сподівання, очікування. Вони можуть мати різну питому вагу у технологічному циклі самопроекування, але поєднує всі ці практики те, що у них особистість позиціонує себе певним чином пасивно у ставленні до майбутнього, у фантазіях йдеться про бажання стати «не-Я», деким іншим, у мріях – ідеальним Я, у надіях та сподіваннях взагалі особиста впливовість на майбутнє є ніби другорядною.

На наступному рівні організації життєвого досвіду – соціальному – особистість, що має важке соматичне захворювання, може варіювати свої смислові підходи до розуміння власної історії та ідентичностей. На даному рівні з'являються так звані фрейми, – певні смислові рамки, також запозичені у соціуму як ціннісні конструкти, але, на відміну від практик, фрейми можуть усвідомлюються як алгоритми розуміння досвіду, варіюватися. При цьому вони існують у свідомості саме як частини умовно кажучи конструктора, за якими важко уявити, що з його складових може бути зібраним ціле. На даному рівні організації життєвого досвіду можуть співіснувати смислові конструкції, які важко стикаються між собою, можуть суперечити одна одній, тощо. Хворий, який користується фреймами, може відчувати, що його спонукають до змін різні рушійні сили, а прагнення здійснити вибір, або ж узгодити їх між собою даються складно. Це може бути, наприклад, фрейм «хвороба це індикатор/можливість уникнути певних незадовільних життєвих сюжетів», який може виявитися важко або не усвідомлюваним, а от фрейм «хвороба спонукає до змін життєвих сюжетів» може викликати психологічний опір, якого, власне, не виникає на біологічній стадії організації досвіду. На соціальній стадії фрейм диктує певний ракурс бачення власної історії та себе у цій історії, але водночас починає формувати можливість «теми з варіаціями», зіштовхуючи людину з розумінням певних обмежень та наслідків її форматування реальності. Тут таке усвідомлення може бути у зародковому стані, але у порівнянні з біологічним рівнем з'являється можливість розототожнення з незадовільними фреймами. До хвороби особистість «закривала очі» на певні незадовільні емоційні стани, або змушувала себе реалізовувати забаганки певних соціально-детермінованих «Я», але під час хвороби вона може почати фільтрувати ті інтенції, які позбавляють її сил та життєвої енергії. Якщо розглядати самопроекування як «ігри з можливими, бажаними, або, навпаки, відкинутими реальностями» (Чепелева, 2017), то кількість «відкинутих» під час такої хвороби сягає рекордних розмірів, а можливі теж відчутно ранжуються за рядом критеріїв. Існує міф, що онкологічні хворі прагнуть до того, щоб «пускатися берега», але це не так, їх ціннісні вибори відчутно тяжіють не до пріоритетності «пригод» та варіантів майбутнього, у яких зростає амплітуда емоційних гойдалок, а того, що дозволяє, у першу чергу, стабілізувати емоційний стан. Ідентичності, які транслиують здатність «триматися на плаву», інколи приймають досить незвичних обрисів, у порівнянні з кластером тих, які були активні до моменту хвороби, але це незвичність, головний посил якої не виділитися, бути помітною, а головним

чином культивуються ті «Я», які відчуваються як аутентичні, тобто відчутно резонуючі з референтними ціннісними зонами.

Хворий не завжди формулює свої завдання щодо змін власне себе, як правило, вони знаходяться у тісному зв'язку з життєвими проектами, тобто плануванням змін у власному житті. У такому випадку самопроекування є похідним від того, що подієво заплановано особистістю. Те, які зміни потрібні для того, щоб здійснити задумане, вона може не рефлексувати. Але якщо нові, і особливо заплановані події відчутним чином змінюють її життя у порівнянні з тим, яким воно було до хвороби, то опосередковано змінюється й ціннісно-смісловне поле, й поступово виокремлюються нові ідентичності. На початку вони можуть сигналізувати про своє виникнення дуже слабо, але якщо особистість свідомо реалізує певний життєвий план, то й ієрархія «Я» зазнає змін невідворотно, і у якийсь момент цей зв'язок стає очевиднішим для неї.

На третьому, особистісному рівні організації життєвого досвіду в особистості з'являється здатність систематизувати, узгоджувати свій досвід у багатоманітності його ціннісних складових. У цьому випадку комунікація з соціумом формується вже на особливих засадах: особистість не тільки усвідомлює власні ціннісні конструкції, але й у діалозі з оточенням цілком впевнено використовує свої власні пріоритети у розумінні досвіду та плануванні майбутнього й самозмінювання. На даному рівні організації життєвого досвіду фрейми замінює тезаурус: «як конструкція знань, основним призначенням якого є орієнтація в навколишньому світі, саморозвиток і створення нового» (Чепелева, Рудницька, 2018, с. 80). Особливістю даного рівня організації життєвого досвіду є потенційна можливість варіювати ставлення до життєвих ситуацій, шукати свої смислові коди, групувати їх навколо ціннісних зон з високою пластичністю смислоутворення. Це набуває особливого значення під час важкого соматичного захворювання, тому що авторство власного життя у періоди, зламні для особистої історії – є питанням непростим, надзвичайно важливо знаходити ціннісні ресурси, доступ до яких через життєві практики та фрейми дуже обмежений, тезаурус є значно гнучкішим ціннісним середовищем. «Перемикання свідомості може виявитися найважливішим елементом у «втечі» від хвороби. Здавалося б, це неможливо – неміч, недуга, смерть, що насувається невпинно переслідують, затуляють все інше. І все-таки перший урок виживання полягає в тому, щоб навчитися дивитися вдалину, як би крізь свою персональну ситуацію. І переключити свідомість від хвороби до інших площин буття» (Бадрак, 2015, с. 46). Звичайно, нові смисли та ідентичності не виникають «на порожньому місці», й не обов'язково є абсолютно новими, досить часто вони мають передвісників, які вже подавали ознаки існування у попередньому досвіді, але з тих чи інших причин не були «активовані» таким чином, щоб відігравати важливу роль у житті особистості. Проте їх існування навіть у зародковому стані стає точкою відліку для розгортання нового кластеру смислів та нової/нових ідентичності/-ей.

Онкологічні хворі дуже чутливі до фактору ресурсності нових «Я», і головним чином вони відштовхуються від таких критеріїв:

- Чи є нова (або відносно нова) ідентичність «до снаги» хворому, чи є у нього можливість реалізувати певні смисли та цінності такого «Я»-вектору, враховуючи обмеженість навіть базових фізіологічних ресурсів хворого під час хвороби;
- Наскільки нова ідентичність допомагає стабілізувати емоційний стан, нейтралізувати деструктивні емоційні розлади, надати снаги існуванню, у якому занадто багато негативних посилів, які під час захворювання вибивають з колії;
- Яким є баланс витратності та ресурсності нової ідентичності з огляду на те, що саме потрібно робити для того, щоб забезпечити її активність, та які наслідки це дасть;
- Простота/складність реалізації особистого проекту з точки зору поточної наявності необхідних ресурсів. Але у даному випадку складність не завжди є фактором, який призводить до відмови від такого проекту, інколи він відчутним чином, саме завдяки необхідності докладання зусиль, мобілізує хворого.

З'ясувати те, на якому рівні організації життєвого досвіду є особистість можна, виокремлюючи смисли, які вона використовує у процесі вибору напрямку розвитку власної історії та самозмінювання. Вони також відрізняються за рівнем складності. На початкових етапах розвитку особистість запозичує смисли, які отримує від свого оточення, копіює їх, сприймаючи як керівництво до розуміння себе, своїх ролей, свого майбутнього. Користуючись умовно означенням таких смислів як запозичених, стратегію взаємодії зі смислом стереотипуванням, а користувачів такого смислу «плагіаторами», ми розуміємо, що у даному випадку особистість мінімізує власні зусилля щодо пошуку смислу, й часом розплачується за це втратою здатності робити вибір на життєвих розвилках, а під час кризових ситуацій користуватися дуже вузьким репертуаром потенційних варіантів подолання складного сюжету. Особливо це помітно у випадках, коли настанови соціуму є деструктивними, як згадана вище міфологізована вимога шукати свої «провини», через які виникає хвороба. Для особистості, яка знаходиться на стадії стереотипування, сприйняття соціумних міфів про причини та наслідки хвороб є поштовхом до ідентифікації власних «вад», які могли бути «причиною» виникнення хвороби, та вибір подальших стратегій щодо самозмінювання, і власне правомірність такого розуміння виникнення хвороби навіть не ставиться під сумнів. Частина онкологічних хворих відзначаються тенденцією відмови від стратегій стереотипування, можна сказати, що саме ця вибірка тяжіє до протистояння соціумним настановленням, при цьому вони можуть прагнути уникнути «копіювання», використовуючи стратегію заперечення нав'язаних настанов, але одночасно мають утруднення щодо визначення власних конструктивних стратегій самопроекування, і можуть залишатися внаслідок цього у фазі «знаю, що саме заперечую, але й не маю альтернативи».

Можливо, така форма диференціації смислів є перехідною до наступної сходинки формування смислів, які сприймаються як варіант смислу, але завдяки зародковій критичності щодо такого смислу не присвоюється особистістю.

Розвиваючи здатність розрізняти смисл як такий, що приходить ззовні, особистість поступово починає ставитись до смислів вибірково, як «читач», деякі обирає як задовільні та присвоює, «поглинає», але робить це поки дуже хаотичним чином, не розрізняючи тонкощі тих ціннісних конструкцій, які їй пропонуються. Вона може за певною ознакою виділити певний смисл та асимілювати його, але ознака ця не завжди корелює системним чином з внутрішніми ціннісними осередками. Вибір певного соціального «правильно», соціально-схвалюваного сюжету може бути стихійним, емоційно детермінованим, випадковим. На цьому етапі, хоч і формується своєрідна ціннісна «солянка», смисли погано рефлексуються, слабо ранжуються за пріоритетністю, але тут вже виникає певна вибіркковість. Перехід на іншу стадію само-конструювання відбувається у випадку, якщо особистість виокремлює інші версії взаємодії «Я» та хвороби, внаслідок яких її стратегії та технології самозмінювання також будуть варіативними. На цій фазі смислопородження вона може ідентифікувати хворобу як «ворога», «виклик», «тимчасову зміну звичного перебігу життя», «кінець життя», тощо, і відповідно до того, яка з версій приймається як базова, стратегії самопроекткування та його технології теж будуть вирізнятися:

- Хворий може сприймати хворобу як ворога, і тоді буде бачити себе у ролі «бійця», який зважає свої шанси на перемогу, інвентаризуючи свої ресурси, внаслідок чого буде ідентифікувати ті «я», які є незатребуваними (як баласт), шукаючи натяк на існування бодай у зародковому стані потрібних для «бою» особистісних принад, про які буде писати у своїх текстах;
- Хвороба може сприйматися як поломка організму (певного тілесного механізму), у якому відбувся збій функціонування. Виходячи с цієї концепції хвороби, особистість шукає способи «відремонтувати» себе, серед яких, окрім медичної допомоги, вона може шукати інші варіанти відлагодити такий збій, наприклад ЗОЖ, оздоровчі практики, зміну життєвого укладу та розпорядку. Про те, що вона зробила для «апгрейду» власного життя, буде згадувати у текстах про особисті зміни;
- Хвороба як «знак», який інформує про необхідність корекції життєвого сценарію – теж досить поширений спосіб інтерпретувати хворобу. У даному випадку особистість може ставитися до хвороби як до «вироку» щодо нежиттєздатних складових ціннісної сфери або як до «підказки», що саме варто змінити, можливо й не кардинальним чином. У цьому випадку, створюючи тексти про особисті зміни, акцент особистості на тому, що вона виконала ціннісну ревізію та зрозуміла, яким що саме і яким чином вона хоче змінити у собі;
- Хвороба як пересічна подія – також варіант ставлення до онкологічного захворювання. У даному випадку особистість не вважає за необхідне

змінювати себе і свої життєві сценарії, вона буде писати тексти про те, що «життя йде своїм звичаєм», і що необхідності у самозмінюванні як такому немає потреби.

Одним з важливих факторів, який впливає на презентацію досвіду самозмінювання під час онкологічного захворювання, є та роль, яку хворий хоче транслювати власному оточенню. Наприклад, якщо він ставиться до хвороби як до ворога, то може позиціонувати себе як героя (інколи навіть супер-героя). Поширеними дискурсивними формами, в яких може втілюватися такий віртуальний проект «Я», є міфи, легенди про себе. Віртуальний простір відчутним чином спонукає до міфологізації життєвих історій, завдяки яким особистість, яка розповідає про свій досвід, може робити акцент на тих чи інших ідентичностях, частина яких може взагалі не бути їй притаманними. Мета такої міфологізації – отримати схвалення, захват, прихильність, бажання бути взірцем для інших.

Власне стратегії та технології самопроекування можуть бути «запозичені» як контент, запропонований соціумом, але на даному етапі особистість вже робить вибір, узгоджуючи його з «репертуаром» власних ідентичностей та смислових блоків. Це «смісло-поглинання», в якому ціннісна сфера особистості фігурує як стихійний фактор, що вносить свої корективи, але дуже дифузно. Рефлексивні процеси на цій стадії життєвого та особистісного самопроекування є уривчастими, епізодичними, дискретними. Автонарлативи цього рівня відзначаються відчутними запозиченнями сюжетних ліній, але є тенденція розстановки акцентів, які роблять їх відмінними від вхідних, ввідних. Особистість може усвідомлювати власні «фільтри» та змінювати їх.

Складна хвороба часто спонукає особистість не лише відтворювати смислові конструкти, отримані «ззовні», не лише вбудовувати їх у власну ціннісну систему, а й породжувати власні нарлативи та застосовувати нарлативні технології, які є ознакою важливих особистісних змін та індикатором трансформації власне процесів смислотворення. Це властиво більш розвинутим способам організації життєвого досвіду, які у використовуваній нами парадигмі можна віднести вже до наступного рівня смислоутворення: особистісного. У цьому випадку найважливішим новоутворенням є усвідомлення авторства власного життя, його потенційних сюжетів та їх наслідків. Має значення, що у цьому випадку особистість не закривається від соціумних «інтервенцій», а розглядає їх як ландшафт, у якому прокладає власний ціннісний фарватер. На цьому рівні розвитку особистість формує здатність створювати власні смислові системи, а також поєднувати вже існуючі у смислові блоки, знаходячи можливість долати хаотичність попереднього рівня, на якому є багато протиріч та неузгодженості між смисловими полями.

Такий рівень розвитку особистості, її інтерпретаційних процесів, здатності до смислородження є надзвичайно важливим ресурсом під час важких соматичних захворювань, зокрема онкологічних. По-перше, під час такої хвороби особистість часто опиняється перед необхідністю ревізії

власних смислових координат, ре-інтерпретації життєвого досвіду. Захворювання може створювати таку життєву ситуацію, в якій залишатися собою-«минулим», принаймні у певних ролях та життєвих сценаріях – вже неможливо. Якщо такі «я» та сценарії мають суттєвих зв'язок з вкоріненими ідентичностями особистості, то на біологічному рівні організації життєвого досвіду вона може відчувати крах ідентичності, на соціальному – кризу ідентичності, а на особистісному – сприймає зміни як поштовх до самозмінювання, який не обов'язково буде вбачатися як «кораблегин», більшою мірою як виклик, і можливість змінити «хід історії» своїм ставленням до неї, пошуками варіантів саморозвитку. Під час важкої хвороби такий власний ціннісний вибір та розуміння його унікальності часто є ресурсом стабілізації психологічного стану. По-друге, хворий, який вважає себе автором власного життя, – сприймає хворобу не як «хрест», або «вирок», а як життєве випробування, якому він може протиставити свої творчі алгоритми життя, серед яких саме самозмінювання є головним ключем до подолання такого випробування. Тобто, отримуючи діагноз важкого та інколи смертельного захворювання (такими не є більшість онкологічних хвороб, але вона може бути такою, якщо виявлена на пізніх стадіях розвитку), особистість, яка вважає себе автором історії життя, задає собі питання, яким чином вона може змінити свої сценарії та свої «Я», щоб трансформувати роль хвороби в житті, змінюючи її статус з ключової сюжетної лінії на, наприклад, одну з сюжетних ліній, або змінюючи «жанр» такого сюжету, наприклад з «жахів» або «трагедії» історію життя у хворобі можна перетворити на таку, що сприймається як героїчний епос або біографія подолання. Тут, правда, потрібно зробити одне уточнення. Особистісний рівень смислотворення не передбачає «закривання очей» на реальні проблеми та специфіку перебігу життя, яке приносить складне захворювання, такий сценарій витіснення властивий «нижчим» рівням, у даному випадку всі об'єктивні особливості враховані, але хворий-«автор» шукає і знаходить способи всередині такого заданого «сценарію» способи самоздійснення, які дають йому відчуття задовільного життя, а інколи й суб'єктивно повноцінного життя.

Тексти, які створюють особи з важкими соматичними захворюваннями, також можуть відрізнятися, мають свою специфіку залежно від рівня розвитку здатності до інтерпретації життєвого досвіду. Це відчутно залежить від рівня розвитку особистості, але треба зазначити, що життєва криза в цілому та важке захворювання зокрема досить часто приводять особу до регресу її ціннісно-смислових стратегій, принаймні на перших стадіях перебігу такої кризи та хвороби. Важка хвороба, окрім того, що значно обмежує фізичні ресурси людини, водночас актуалізує генералізоване відчуття втрати впевненості у собі, власних можливостях та ресурсах, особливо на початкових етапах захворювання. Це може відчуватися як безпорадність, недостатність душевних сил, апатія, втрата ціннісних орієнтирів. Видається, що особисто від «Я» нічого не залежить, що напрацьовані ідентичності безсилі в обставинах, що склалися. Спочатку таке

відчуття глобально-екзистенційне, але поступово особистість вдається до рефлексивних пошуків та дефініцій – які «Я», ідентичності «на грані відчаю» та руйнування, які відчувають істотний дискомфорт, але виявляють готовність відстоювати свої позиції, які «самоусуваються», визнаючи себе некомпетентними у конкретно даних обставинах та, нарешті – ресурсні, потенційно компетентні навіть під час «біфуркації». Амплітуда дисонансу між вимогами життя з хворобою та домінуючими мотивами само-дефініцій прямо пропорційна до масштабів емоційного та ціннісно-смыслового розладу особистості. Дуже часто «старі», звичні ідентичності є непрацездатними, непродуктивними в умовах важкої хвороби. Трапляється так, що навіть ті особистості, які мають сформовані навички осмислення власного досвіду, відчувають брак наявних стратегій смыслоутворення саме під час хвороби, ніби, умовно кажучи, втрачаючи свою «хватку», регресуючи у здатності критичного осмислення перебігу подій та власної ролі в такому перебігу. Інколи такий період буває короткочасним, а інколи – затягується, але сформовані навички та стратегії смыслоутворення можуть бути реанімовані. Але навіть у випадку, коли особистість свідомо прагне активізувати та технологізувати свій саморозвиток, вона стикається з тим, що рухаючись у напрямку змін власних ідентичностей, вона зазвичай робить «крок вперед, та два кроки назад».

Якими бувають текстові формати, які «читають» та створюють важко хворі? На біологічному рівні організації життєвого досвіду особа сприймає отримувани від соціуму смыслові послання без смыслового опрацювання, і приймає їх на віру. Особливо наочно це можна спостерігати у спільнотах, де певні дописи досить швидко виявляють тих, хто сприймає написане ніби «істину у останній інстанції». Оскільки інформація, яку продукує багато осіб, що перебувають у кризі під час важкого захворювання, часто буває досить проблемо насиченою, то некритичне отримання таких повідомлень часто приводить хворих до негативних емоційних розладів. Свої тексти, особисті історії вони часто пишуть як хроніку, констатацію певних фактів, без ознак осмислення досвіду, інколи без визначення емоційних проявів, без означення власного ставлення до подій, які відбуваються. Правда, емоційна складова все ж таки більшою частиною має місце, але стани, які констатує особа, описуються так, ніби емоційний контроль – це дещо поза її можливостями. Трапляються випадки протилежного ставлення, контроль за емоціями набуває статусу внутрішньої «залізної руки», тексти таких осіб виглядають рафінованими від емоційних фарб, які вбачаються проявами слабкості. У такому випадку особистість прагне дистанціюватися від тих своїх «Я», які сприймає як вразливі, і на біологічному рівні організації життєвого досвіду пише про себе минулого, теперішнього та майбутнього як про певну механічну одиницю, яка виконує автоматизований алгоритм дій. Технічно це може бути і наратив, у якому є певні події в певній послідовності, котрі відбуваються з зазначеною особою, але ставлення до того, що відбувається, може бути відсутнім або запозиченим з певних авторитетних для даного хворого джерел.

На соціальному рівні організації досвіду тексти трансформуються. Отримуючи певне повідомлення, певну історію від свого оточення або іншим чином, особистість не завжди сприймає їх некритично, а підключає для осмислення свої інтерпретативні рамки. Вона може приміряти отриманий текст на себе, але розототожнює себе й іншого, визначаючи той ступінь асиміляції, який вона вважає за потрібне використати в даному конкретному випадку. Якщо отриманий текст, особливо коли він стосується теми саморозвитку, видається особистості спорідненим з її смисловими утвореннями – вона може приміряти його на себе, й інколи розглядає текст Іншого як варіанти пошуку власної зони розвитку. У випадку, коли текст здається особистості надзвичайно далеким від її інтерпретативних схем – вона може поставити під сумнів свої смислові конструкції, але у більшій частині випадків взагалі не сприймає отримані смислові послання, тому що вони не містять зрозумілих для неї смислових кодів. Для того, щоб відбувся «коннект», особі потрібна дотичність тих смислів, які вона отримала, до тих, які є у неї. Інколи, коли перетину немає, особистість може «складати» інформативні блоки, не співвідносячи їх з власними конструктами, і через певний час їх нагромадження може дати відчуття внутрішнього хаосу, в якому визначитися щодо власних пріоритетів досить важко. Продукувати тексти про себе, про особисте майбутнє такий хворий не завжди вважає за потрібне, але якщо наважується зробити це – то часто запозичує алгоритми у свого оточення або іншим чином, зазвичай не розглядаючи можливість генерувати дещо нове.

На особистісному рівні організації досвіду тексти та механізми текстотворення змінюються суттєвим чином. Рефлексивні процеси на цьому рівні приймають на себе центр ваги, але людина не зациклюється на собі, а шукає у свого оточення та іншими способами можливостей оптимізувати алгоритми власного життя та самозмінювання. Тут уже існує активне занурення у власний ціннісний простір та регулярне «прибирання» в ньому: смислові конструкції узгоджені між собою, при цьому їх зв'язок досить гнучкий, такий, що передбачає переосмислення, перевизначення у випадку, коли особистість отримує «ззовні» певні корективи. Під час важкого захворювання це дуже важливо, тому що кризові стани через таке життєве випробування апріорі передбачають необхідність змін, і якщо особистість має навички роботи з власними ціннісними конструкціями – то такі зміни не будуть сприйматися як дещо енерговитратне. Якщо хворий здатен задавати собі питання «що відбувається зі мною?», «що потрібно змінити?», «що я можу змінити?», то його пластичність у плануванні особистого майбутнього зростає, навіть незважаючи на те, що важка хвороба суттєвим чином зменшує репертуар його «можу». Чи, правильніше буде сказати не зменшує, а видозмінює, бо навіть за умови надзвичайно важких фізичних станів особистість має можливість шукати способи задовольняти свої потреби, розставляючи смислові акценти у плануванні власного майбутнього й себе-майбутнього.

Одним з важливих чинників самопроекування у дискурсивному просторі відіграє та роль, яку автор текстів про особисте майбутнє присвоює собі. Він може:

- Вважати себе Героєм, тоді у текстах щодо себе-майбутнього він буде використовувати ймовірно фантазійні мотиви, ідентифікуючи себе з певним ідеальним для нього «Я», яке, як він передбачає, так само є відчутно значущим для його аудиторії. На тому, які ідентичності автор має у своєму розпорядженні у поточний проміжок часу – він акценту не робить;
- Якщо сформовані ідентичності влаштовують особистість, то вона пише тексти по те, як планує розширити, поглибити, зміцнити власні «Я», «успадковані» у минулому ціннісні вектори вона просто подовжує у майбутнє, маючи на увазі, що особливих змін не передбачається;
- Зупинитися на ролі того, хто прагне змін, внаслідок того, що поточні ідентичності, набуті у попередньому досвіді, його не влаштовують. Автор таких текстів робить наголос на тому, що хоче змінитися, тому що його «Я» тим чи іншим чином не задовольняють його. У таких текстах в основному наголос на очікуваннях, надіях, планах щодо змін себе, які автор вважає досить реалістичними. Він шукає схвалення в аудиторії, для якої пише такі тексти, але здатен усвідомлювати те, що це не обов'язково може відбуватися;
- Тексти про себе-майбутнього можуть бути свідомо провокативними, в яких «Я» – це виклик спільноті, якій особистість транслює їх, й таким чином самостверджується. У віртуальних просторах є назва ролі, яку пов'язують з такими свідомо провокативними текстами: «троль». Мета тролінгу – протиставити себе певним соціально схвалюваним ролям, моделювати поведінку, ідентичності, у яких акцент на «Я-проти», а проти чого саме – власне не завжди буває важливо.
- Ще одним ймовірним варіантом текстів про себе-майбутнього є такі, в яких особистість «складає повноваження» та відповідальність за власне життя, вважаючи, що її майбутнє знаходиться під впливом таких сил, які їй не підпорядковуються. Такі «нульові» проекти часто трапляються під час складних життєвих подій, важких соматичних захворювань, які відчутним чином актуалізують у особистості почуття безпорадності та пасивності щодо особистого майбутнього.

Важливою опцією, яка впливає на технології самопроекування осіб з важкими соматичними хворобами є часовий вимір, який ущільнює час життєздійснення таких осіб, що приводить до інтенсифікації самозмінювання, принаймні на ціннісному рівні. На всіх трьох рівнях організації життєвого досвіду час майбутнього є непевним (через непередбачуваність того, яким буде розвиток хвороби), і тому головною тенденцією самозмінювання під час такої хвороби є акцент на тенденціях найближчого майбутнього, здійсненності особистого проекту/проектів у стислі проміжки часу, можливість реалізації в пріоритетних для особистості

напрямок. Різниця між рівнями полягає в ступені усвідомлення власних смислових утворень, у здатності вибору з наявних варіантів самоздійснення тих, які до снаги і водночас пов'язані з найбільш значущими ідентичностями. На біологічному рівні цей вибір робиться стихійно, хаотично на соціальному – ситуативно, а на особистісному – свідомо та підкреслено вибірково. Інколи вибір важко хворого може взагалі виглядати як незрозумілий та невиправданий для його оточення, але особистість не зважає на це, має внутрішній локус контролю, шукає способи реалізувати власні смисли безвідносно до оцінювання. Це не обов'язково повинно виглядати як конфронтація, хворий може пояснити свій вибір тим, хто зацікавлений почути про це, просто він не завжди шукає способів транслювати оточенню те, що саме спонукало його планувати те чи інше, змінюватися в певному напрямку. На певному етапі розвитку деякі важко хворі не лише задовольняються особистісним самоздійсненням, але й докладають зусиль для того, щоб допомагати іншим реанімувати їх ціннісну сферу під час важкого випробування, яким є подібне захворювання.

У випадку онкологічних захворювань важливим фактором самопроєктування є уявлення особистості про смерть та ставлення до неї. Ці уявлення також мають смисловий зв'язок з рівнями розвитку особистості. На біологічному рівні смерть сприймається у більшості випадків фатальним чином, як деякий впливовий чинник, що завершує перебіг життєвої історії. У хворого, як правило, немає «але», які він може протиставити смерті, вона видається могутньою та безповоротною зовнішньою силою. Водночас на цьому ж рівні хворі часто шукають альтернативної сили, на яку покладають багато надій, а саме чекають на диво, прихід якого є таким же неконтрольованим, як і прихід смерті. На соціальному рівні організації досвіду особа робить спроби бачити в образі смерті не вирок, а деяку силу, яка кидає їй виклик, і в такому випадку вона прагне будь-яким чином протистояти своєму впливовому «супротивнику». На особистісному рівні організації життєвого досвіду для особистості є очевидним, що від неї, від її мотивації, емоційного стану, смислових ресурсів надзвичайним чином залежить перебіг хвороби, і хоч вона не схильна до перебільшення власної могутності, але відчуває себе в силі шукати способи змінювати свою реальність навіть за умови важкого захворювання. «Протистояти страху смерті – не означає з відразу відкрити ящик Пандори. Це означає можливість заново увійти у потік життя, навчившись сприймати його повніше та з більшим співчуттям» (Ялом, 2008, с. 17).

Наші дослідження були пов'язані з самопроєктуванням у віртуальному просторі, але ми не обмежуємо дискурсивні простори лише ним. Просто в останніх, наприклад соціальних мережах, тексти про себе та особисте майбутнє потенційно передбачають вибір тієї аудиторії, для якої вони створюються, частина таких текстів є досяжною для загального доступу. Окремим варіантом дискурсивних просторів є спільноти, в яких особистості об'єднуються за певними ознаками, наприклад спільними інтересами, схожим життєвим досвідом або завданням вирішення певного класу проблем.

Останнім часом більшого поширення набувають спільноти людей, які мають серйозні захворювання, і їх існування є особливим ресурсом для подолання негативних емоційних розладів, песимістичного ставлення до особистого майбутнього. Такі спільноти надають своїм учасникам можливість почути історії своїх «друзів по нещастю», та з'ясувати, що такі історії можуть бути надзвичайно оптимістичними та містити у собі «підказки» щодо шляхів подолання кризи та серйозних проблем.

Вступ до такої спільноти може бути викликаний не лише мотивацією обміну медичною інформацією, досвідом проходження лікування, пошуку спеціалістів та клінік за рекомендаціями тих, хто вже звертався за профільними послугами. У таких спільнот є й відчутний психологічний ресурс, який мотивує людей прагнути потрапити у подібні групи.

Перший, найбільш очевидний – емоційна підтримка. Це стабільно працюючий механізм у функціонуванні таких груп, де травмуючий досвід, отриманий кожним – є своєрідним «спільним знаменником». Здавалося б – люди, яких випадок зводить у таких місцях – з абсолютно різними характерами, історіями, долями. Але будь яка людина, що має онкологічне захворювання, добре розуміє, що відчуває її «друг по нещастю». Саме зіткнувшись з «вироком» такого захворювання, особистість в сто разів гостріше відчуває деякі речі, важкодоступні для її оточення: страх смерті, ефемерність стереотипних пріоритетів соціуму, що розчиняються перед її обличчям, обмеженість майбутнього невизначеністю його часової протяжності. Та, випробувавши це, може з усією відповідальністю сказати іншому – «я тебе розумію, я сам через це пройшов, і саме зараз я поділяю твою біль, страх, безпорадність, відчай». Це дає можливість відчутною розрядки напруги того, хто знаходиться на піку свого когнітивного дисонансу «чому це сталося саме зі мною?» і відчуття богопопозбавленості. По-друге, психологічним ресурсом таких спільнот є потенційна можливість, яка є в кожного з учасників, у пошуку смислового резонансу з кимось у групі, адже така можливість не завжди є в реальному оточенні даної людини. В силу того, що соціум та ролі, які він делегує – це не завжди місце, де ми можемо говорити, робити, відчувати те, що вважаємо таким, що має для нас цінність і смисл, саме віртуальна спільнота з її різноманітними сюжетами та історіями – це те живильне середовище, в якому наші «задавлені», відформатовані повсякденними проблемами і обов'язками інтенції оживають, ростуть, стають більш впливовими в ціннісному просторі.

Оскільки формат життя людей з онкологічним захворюванням має ряд особливостей і обмежень, то обговорення нагальних проблем, які стосуються різних нюансів життя з діагнозом – це можливість для учасників даних спільнот попередити багато складнощів і виявити такі «ходи» в непростих життєвих течіях, які в «автономному» режимі функціонування не завжди очевидні. Іноді колегіальна думка в конкретній ситуації, яка здається одному з учасників життєвим глухим кутом, є дуже ресурсним. Віртуальна спільнота – це не тільки місце для «героїчного епосу». Хоча контент людей з онкологічним захворюванням тяжіє до сюжетів зі своєрідною бравадою «все

нормально», але саме в цій спільноті можна дозволити собі і «дати слабину», поділитися своїми страхами, тривожними очікуваннями, негативними емоціями. І в співтоваристві завжди є «емпатуюча» його частина, яка знайде потрібні слова підтримки, а в якихось випадках і мобілізуюче, витверезливо, креативні репліки, – хоча-б щось, але виявиться потрібним ресурсом для людини, яка самотійно зі своїми проблемами не справляється. Нам також видається важливим, що однією з мотивацій перебування у віртуальному просторі є й можливість очищення власних внутрішніх просторів завдяки «приміркам» «Я-інший, ніж зараз» та розототожненню з тими, які виявляються «незручними», неорганічними, позбавленими енергетики та змісту. Але головним чином особистість досліджує віртуальний простір, прагнучи відчувати співзвуччя з іншими, інакшими, шукаючи те, що допоможе їй віднайти нові способи структурувати реальність та нові смислові ресурси. Акцент на тому, що тим, ким я є зараз – більше бути не можу, тому і не презентую свій досвід у спільноті, але розраховую на те, що саме тут знайду варіанти, які розкриють досі незнані та незнайомі шляхи самоздійснення.

Залежно від рівня організації життєвого досвіду особистість у спільноті також може виконувати різні ролі. На біологічному рівні вона може вести себе пасивним чином, шукати «готові рецепти» вирішення своїх проблем, репрезентувати себе як жертву складних обставин, розглядати отриману інформацію некритично. На соціальному рівні організації досвіду хворий у спільноті може шукати різноманітні варіанти вирішення проблем, але відчувати утруднення щодо їх ранжування та екологічності щодо застосування у власній історії. На особистісному рівні людина, що має складне захворювання, може у спільноті не лише надихати інших власним прикладом подолання кризового стану, але й одночасно свідомо допомагати іншим емоційною підтримкою, ціннісними ресурсами, спонуканням до опору до розладів, які викликані хворобою. Але так відбувається не завжди, навіть якщо йдеться про найвищий рівень організації життєвого досвіду, це значною мірою залежить ще від зацікавленості хворого у комунікації та його навичок спілкування.

Підсумовуючи вищевикладене, зауважимо, що самопроекування під час кризових станів, викликаних важким соматичним захворюванням, розрізняється за рівнями, які корелюють зі способами організації життєвого досвіду та смислами, які використовує особистість під час такого проектування. Взаємодія з соціальним оточенням, у культурному контексті, який формує смислову сферу особистості, має важливе значення, але стратегії такої взаємодії будуть істотно відрізнятися в осіб, які будують уявлення про власне майбутнє та власні ідентичності, опираючись на запозичені практики, фрейми або тезаурусні форми. Під час важкого захворювання важливе значення має здатність особистості перейти від пасивного смислоутворення до активного смислопородження, це дає їй можливість інтегрувати досвід важкої хвороби до власної історії не як епізод її переривання, а як можливість переструктурувати ціннісну сферу та віднайти можливість формування нових ідентичностей. Такий досвід може

допомогти особистості зробити ревізію ціннісної сфери, виокремити власні ідентичності та узгодити можливості їх розвитку з урахуванням життєвих та психологічних особливостей, які накладає важке соматичне захворювання.

3.7. Особливості застосування дискурсивних технологій самопроекування користувачами Інтернету

На сьогоднішній день величезний вплив на розвиток особистості, її самореалізацію, самоконструювання, самопроекування справляє симбіотично вплетене в її життя віртуальне середовище. Сучасна людина занурена в Інтернет-дискурс, який стає невід'ємною частиною загального дискурсу культури. Комунікації в Інтернет-середовищі мають певну тенденцію ущільнювати інформацію до смислу, популяризувати взірцеві тексти-меми, при сприйнятті яких зростає рівень емоційної насиченості та експресивності.

Оскільки людина є соціальною особистістю, то завжди потребуватиме середовища, де могла б бути створена можливість надихатись/підживлювати власні життєві соціокультурні смисли, і де могла б розповідати-ділитись-переінакшувати власні життєві історії, наповнюючи їх новим смислами. Таким домінуючим середовищем в сучасному суспільстві стає Інтернет. Філософ С. Жижек, кажучи про віртуальність нашого світу, ввів термін «реальність віртуального» (замість «віртуальна реальність»), і вона дійсно стає такою на сьогоднішній час. «Реальність віртуального» – важливий проект тому, що міжособистісні ситуації відображені у тексті – це реальні життєві історії, а життя сучасної людини, як правило, в більшій мірі проходить саме у віртуальному світі (Жижек, 2015).

Інтернет-користувач для нас не вписується в чіткі вікові рамки, а скоріше його можна розглядати як людину з певним рівнем зрілості який їй дозволяє перебувати чи не перебувати на певному рівні соціокультурного розвитку. Найвищий прояв вдало завершеного власного проекту – це коли внаслідок інтерпретацій смислів виникає свій зразковий мем (влучно підібрані слова) які послугують надалі мотиваторами для інших і створять нескінчений смисловий потік/сплетіння смислів.

Останнім часом науковці почали приділяти пильну увагу осмисленню впливу віртуального дискурсу на розвиток особистості користувача Інтернету. Актуальності набуває проблема ролі і місця взірцевих Інтернет-текстів мемів у процесі самопроекування особистості, оскільки коротка смислова форма сприймається особистістю як догма. На сьогодні тема впливу мінімальних текстів на особистість і проектну діяльність викликає інтерес, бо вони іноді тлумачаться як «смислові вектори» життя людини. Науковців цікавлять питання, яким буде результат, якщо мотиваційні смисли ляжуть на так звану «духовну пустоту» чи «креативний ресурс» особистості. Де починається територія пасивних споживачів інформації? Яка в сучасної «віртуальної особистості» матриця цінностей, психологічних установок і дискурсивних детермінант епохи.

Будь-яка культура досліджується через призму життєвих ситуацій людини, смислів які вони несуть в собі і які залишають по собі, утворюючи монолітність смислів, які долають часові, просторові межі і стають такими, що утворюють більш менш константне розуміння та оцінювання ситуацій. Але всупереч константності, соціокультурне життя постійно наповнюється новими ідеями, «творчими проектами», мистецько- і літературоутворюючими домінантами.

Відтак до ціннісно-сислового простору особистості входять смисли, ідеали, цінності, цілі, точка зору, як внутрішні орієнтири і критерії оцінки його активності забезпечують торування людини по життєвому шляху. При цьому кожний з цих внутрішніх орієнтирів має власні функції. Смисли показують рівень відношення людини до світу, визначають впливовість вчинків в контексті життєвого шляху в цілому, в контексті долі. Тут слід ще зазначити, що сама точка зору співвідносна з «поглядом», «позицією», «аспектом», «перспективою», яка невід'ємна в процесі самопроектування особистості.

Лаконічні за формою вірцеві Інтернет-тексти (афоризми, цитати, крилаті вислови), що на сьогоднішній день поширені в соціальних мережах, швидко запам'ятовуються та можуть ставати мемами для широкого вжитку.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що меми як ціннісно-сислові утворення можуть виконувати роль стартової платформи для процесу самопроектування особистості і призвести «до змін у всіх підструктурах: людина/всесвіт, людина/людина, людина/текст, людина/сукупність текстів (Свойкін, 1998).

Зазначимо, що вірцевим текстом стає будь який текст у разі його емоційної та смислової співзвучності з реципієнтом. У процесі самопроектування «у міру розвитку особистість бере на себе відповідальність за власне життя, стаючи, по суті творцем самої себе. Авторство, яке ґрунтується на процесах інтерпретації і реінтерпретації свого життєвого досвіду, передбачає створення проекту «Я» і постійне його відображення, перевизначення, добудовування в дискурсі» (Чепелева, Рудницька, 2017). Авторство і є показником зрілої особистості, яка осмислила себе, свій життєвий досвід, що створила свій особистий проект, проект «Я» і здатна розвиватися в напрямі реалізації цього проекту. Особистий проект — це осмислена версія людського буття і, будучи такою, яка обрала певні слова і створила певні образи, дії і речі, побут, вона стає самоусвідомлюючим дискурсом, в якому людина є доступною власному усвідомленню, виступає як об'єкт самозбагнення, розкриття власних сенсів (там само).

Реалізація створеного внутрішнього проекту спрямована на впорядкування і визначення самого себе для самого себе, а не тільки для існування в соціальному світі. Інакше кажучи, процеси самопроектування дозволяють постійно «добудовувати» власну онтологію в тому напрямі, в якому вона здається особистості на даний момент життя істинною, правильною, гідною.

Згідно концепції Н.В. Чепелевої, самопроекування характеризує здатність людини діяти на підставі особистого задуму, який, у свою чергу, базується як на інтерпретації власного емпіричного досвіду, так і на засвоєнні ззовні «готових» соціокультурних зразків. На її думку, до вірцевих текстів можуть належати родинні наративи та оповіді знайомих, твори художньої літератури, кінофільми, тексти ЗМІ, Інтернет-блоги (мережеві журнали чи щоденники подій), сторінки соціальних мереж, тощо (там само).

Пошук і віднайдення для себе мемів, що описують стан певної проблемної ситуації, мету, способи дії допомагають сконцентруватися на їхньому смислі, вплести їх у контекст власного життя і майбутніх подій. Меми, за своєю суттю, є чітко означеною «точкою зору» автора з певного приводу чи факту, що часто стоїть осторонь від цілісного образу світосприйняття, а інколи вливається в динамічний потік «константних» життєвих ухвалень. Завдяки точці зору відбувається перспективне бачення об'єктів, які інакше не могли б бути сприйняті.

Спільність цінностей мотиваційних тем поєднує людей у соціальних мережах, вони залишають коментарі до певних мемів, і таким чином висловлюють свою підтримку один одному. Смысл мему — це лаконічна думка, споріднена з цитатною думкою, як правило це, «текст в тексті», «слова-ключі», «смысли-ключі», які можуть закладати смислові цеглини в фундамент майбутніх проєктів особистості, Мем як вірцевий текст становить «мінімальний наратив», для якого характерним є редукованість наративних компонентів і принципів, як літературна мікроформа, що має подієво-просторову часову організацію. У ньому відбувається розкриття певної події, що може відобразитись у таких формах: початок-середина-кінцівка; зав'язка-розв'язка; постановка проблеми-рішення; очікування-задоволення, питання-відповідь до події. Мем містить не лише тематичну спрямованість, а і поетичну. У них закладені певні концептуальні позиції, наприклад: «Псує людину не бідність чи багатство, а задрість і жадібність», «Невдача – це просто можливість почати спочатку, але вже більш мудро», «І немає величі там, де немає простоти, доброти і правди», «Іноді своєчасно зроблені кроки змінюють ходу всього життя». Вірцеві тексти – це хронотопи попередніх епох. У них визначено шість типів дихотомій (за Д. Рашкоффом), а саме: істина-брехня, персонаж-подія, традиція-інновація, (тло-фігура чи персонаж є основними смисловими домінантами), зображення-текст, задум-дія. У кожній історії є свій сюжет, своя динаміка і свій смисл. Новий інформаційний соціум здатен переінакшити та змінити зміст і смисл таких фундаментальних категорій як самопізнання, самоусвідомлення, самопроекування та самореалізація. За таких умов вірцевий текст стає структурною опорою, призводить до розширення інтерпретаційних рамок особистості. Отже, мем як вірцевий текст задає певну просторово-часову структуру і певну систему цінностей (Рошкофф, 2017).

Й. Ужаревич наголошує, що «літературні мікроформи слід відрізнити від простих форм, бо літературні мікроформи є хоч і максимально короткими, але семантично, естетично, структурованими та функціонально є

повними складними текстами, які утворюють розповідальну матрицю» (Ужаревич, 2015). Також мем відображає ретро- та перспективну динаміку породження інтерпретацій, прогнозованих соціокультурними комунікаційними процесами.

Отже, лаконічна смислова форма «Інтернет-мем» є відображенням світогляду, системи певних цінностей людини. Попередні життєві історії, до яких повертається людина в наслідок інтерпретації мему, можуть «виправлятися» у майбутньому. «Непрожиті до кінця» життєві історії стають для особистості поштовхом для пошуку змін у власному житті та в самій собі. Людина яка знає «навіщо», подолає будь які «як».

Присвоєні особистістю мотиваційні вірцеві тексти з Інтернету, які окреслюють коло «вибірково-значимого» в житті людини (сюжети, персонажі, архетипи, причини), можуть визначати стратегії самоосмислення особистості. Це «персонально-значиме» спонукає до рефлексії власного досвіду та його трансформації.

Мотиваційні міні-історії розглядаються як такі, що можуть відбутися в житті людини тому, що у вірцевому тексті закладені мотиви, тема, способи дії, які спрямовуються особистістю на те, що «все може піти інакше», а проектування нових життєвих реалій означає процес досягнення «кращого життя».

В Інтернеті відбувається віднайдення готового смислу, який є співзвучним незавершеній історії з минулого чи пов'язаний з пошуком ресурсів для «старту в майбутнє». За таких обставин людина може швидко проаналізувати особистісні чи соціальні причини невдалого завершення життєвої ситуації. Нове віднайдене ціннісно-смислове настановлення для людини дає не тільки новий поштовх, а й нові варіації досягнення, розуміння того, що з даними труднощами чи ситуаціями зітнулася не вона одна. Отже, отримуючи готовий соціокультурний смисловий вірець для подальшого застосування в життєвих обставинах, Інтернет-користувач відчуває себе причетним до колективного соціокультурного досвіду і його співучасником «не гіршим за інших». Тут відбувається пошук особистісних ресурсів для реінтерпретації ситуації та її завершення.

Особистість продумує шляхи виправлення ситуації для продуктивного завершення історії, або проектує перспективу власного розвитку. Проте для повернення до минулих подій з метою їхньої реінтерпретації щодо актуального запиту сьогодення потрібно мати достатньо мужності. Зазвичай людина в Інтернеті шукає необхідні ресурси під актуалізовані цілі.

«Розгортаючи» меми, особистість може поставити нову мету, осмислити причини повернення до певних подій минулого, визначити їхню значимість, продумати нові ситуативні варіанти досягнення бажаного результату. Як правило один мем може нагадати декілька споріднених за смыслом ситуацій з власного минулого та інших людей. Отже, новий проект може передбачати розширення подієвих варіацій особистості та її досвіду в цілому.

У межах тривірневої моделі особистості, що спрямована на процес самопроекування («плагіатор», «читач», «автор»), запропонованої Н.В. Чепелевою та С.Ю. Рудницькою (Чепелева, Рудницька 2017), ми вбачаємо певні особливості побудови особистісних проєктів користувачами соціальних мереж за допомогою лаконічних взірцевих Інтернет-текстів (мемів).

Так, на рівні «плагіатора» особистість копіює меми, не породжуючи власних смислів. Тут Інтернет-користувач стикається із взірцевими текстами, що є близькими йому особисто за змістом та копіює їх собі на сторінку в соціальних мережах з метою запам'ятати і використати при подібній нагоді. При наявності великої кількості запозичених мотиваторів людина не здатна утримати їх у пам'яті і використати в майбутньому. Цією кількістю мотиваторів на сторінці людина лише показує, які саме життєві смисли її турбують. Для психологів палітра «перепощених» мотиваторів може слугувати матеріалом для розуміння, яких ресурсів не вистачає людині для повноцінного життя. На цьому рівні ще не з'являється зацікавленість у зміні певної ситуації. Іноді в поле зору Інтернет-користувача потрапляють «смисли колапси», (наприклад, «магія духовності, і біблія заможного життя») так вони певною мірою демонструють дифузність власної смислової системи.

На рівні «читача» для особистості характерним є інтерпретація соціокультурного матеріалу та її співвіднесення з власним досвідом. Інтернет-користувач виділяє з безлічі мотиваційних текстів декілька чи один для більш глибокої інтерпретації, осмислення, порівняння з власним досвідом. Людина намагається підібрати свої влучні слова, створити власні наративи. На цьому рівні може відбуватись вивільнення від зразкових схем і використання своїх інтерпретаційних варіантів. Мемі тут розгортаються в наративи.

На рівні «автора» особистість створює власну смислову систему, встановлює власні відношення (зв'язки) між окремими смисловими вузлами її карти світу, стає автором себе і власного життя. На цьому рівні Інтернет користувач, визначивши для себе певне завдання на пошук смислових зв'язків, розуміє, що не можна рухатись у різних «смислових напрямках» одночасно. Внаслідок інтеграції смислового простору особистості, через смисловий діалог із Собою та Іншим, конструюється власний смисловий концепт (зокрема у формі мему) як лейтмотив власного життя, що може слугувати надалі взірцевим текстом для Інших, провокувати їх на відкриття своїх власних смислів.

Мемі як лаконічні Інтернет-тексти, що розповсюджені в соціальних мережах, містять у собі «базові пакети» концептів (цілей, лейтмотивів, способів дій тощо), які визначають способи прийняття життєвих рішень особистістю, вибудовування нею ієрархій смислових пріоритетів.

У разі, коли смисли «мотиваційних міні історій» сприймаються особистістю як близькі (власні, справжні), мемі можуть слугувати поштовхом для самопроекування особистості. Проте взірцевий текст може сприйматися і як «відчужений смисл», що викликає в особистості реакцію

неприйняття чи опору. У цій ситуації він буде виконувати провокаційну функцію, стимулюючи людину надати власну реплікаційну відповідь на «чужі» смислові послання (звернення) взірцевого тексту. Саме це смислове напруження і відкриває перед особистістю можливість пошуку власних шляхів розв'язання життєвих задач і вибудовування проєктів власного життя та самої себе. В обох випадках відбувається вихід на новий щабель «імовірно-можливо значимого», що містить ресурси для розвитку особистості та її самопроєктування.

Отже, меми як взірцеві Інтернет-тексти можуть слугувати стартовою основою для самопроєктування користувачів Інтернету.

Для досягнення таких цілей потрібно проєктно-конструктивні дії: вибір цілей, перегляд цінностей внутрішнього світу, визначення свобод/меж свобод, перегляд духовно-етичних поглядів, визначення цілісності власної особистості. Це відбувається з урахуванням можливостей, перспектив, настрою на незчисленні самопроєкти. Бажання конструювати нові зв'язки, самодостатнього образу. «Сходження до себе» самовдосконалення, пошук особистісного смислу життя шляхом самореалізації в діяльності.

З всього означеного вище можна зробити наступний висновок, так звана «проєктнобрендова ідентичність у масовому суспільстві реалізується переважно у сфері вживання уже готових культурних форм, міфів, іміджу, тим самим відповідальність за себе, за проєктування себе як бренду/нового смислу, розгортається переважно у сфері використання маскультур» (Тульчинський, 2009). І такі люди, які відштовхуються від чужих життєвих смислів для створення своїх життєвих смислів та проєктів в Інтернет мережі, створили досить потужну мультикультурну спільноту. Віртуальне середовище з можливостями бути в постійному дискурсі дає поштовх до пошуку себе нового за посередництвом смислового текстового матеріалу.

Мотиватори відновлюють глибинні образи мислення, містять в собі базові пакети думок, мотивів та інструкцій, які визначають те, як ми ухвалюємо рішення і розставляємо пріоритети в житті, вони є самоорганізуючою суттю, яка виявляється в узгоджених стереотипах, що охоплюють буквально всі сфери нашого життя. Чітко відслідковується в процесі побудови власних життєвих проєктів лінія смислового нарощування та розгалуження смислів.

Соціокультурні зразки у вигляді мотиваційних взірцевих Інтернет текстів зачіпають саме глибинні загальнолюдські якості і відносини, і тому з часом змінюється вектор особистісних змін. Людина розуміє, що лише після глибинної переоцінки власних якостей можливе загальноприйнятне соціокультурне облаштування себе в суспільстві. І сумлінний і ретельний перегляд подій минулих часів з позиції сприйнятих соціокультурних смислів свідчить про відсутність ЕГОцентричності та ЕГОспрямованості, оскільки йде добровільне привласнення думок та ідей та їх занурення у власне життя. Такі лаконічні мотиваційні взірцеві Інтернет тексти можуть стати стартовою основою для самороектування особистості, висуваючи у ролі ідеальних моделей. Як зазначає Н.В. Чепелева, Самопроєктування спрямовано на

створення особистістю ідеальних моделей себе, причому зміст цих моделей може багаторазово трансформуватися залежно від завдань, які ставить перед людиною соціум, та які вона приймає шляхом процесів їх перевизначення та довивзначення (Чепелєва, 2016)

Меметичні (короткі) смисли є смислами-донорами, смислосберігаючими-енергозберігаючими та смислопороджувальними одиницями. Наприклад «Я не те, що зі мною трапилося, я – той, ким я вирішив стати». «Добром потрібно відповідати на добро, на зло треба відповідати справедливістю». Після сприйняття зразкових смислів мемів майбутнє сприймається, як проторований шлях – першопрохідцями та одnodумцями, які вже в тому чи іншому сенсі створили комфортні соціокультурні стосунки і ціннісний ресурс (соціальне, духовне благополуччя).

ВИСНОВКИ

Самопроектування – це процес збагачення і трансформації смислового простору особистості, що відбувається в результаті розуміння та інтерпретації індивідуального досвіду, який узагальнюється на основі внутрішніх інтенцій особистості та структурується під впливом цілей, мотивів та намірів людини. Воно спирається на соціокультурні концепти, що організують особистісний досвід. Самопроектування здійснюється через дискурсивні практики, які передбачають створення власних дискурсивних проєктів. Самопроектування спрямовано на створення особистістю ідеальних моделей себе, причому зміст цих моделей може багаторазово трансформуватися залежно від завдань, які ставить перед людиною соціум, та які вона приймає шляхом процесів їх перевизначення та довивзначення. Це, у свою чергу, призводить до реконструкції особистістю як власних уявлень про зовнішню та внутрішню реальність, так і результатів інтерпретації та реінтерпретації особистого досвіду. Основними дискурсивними моделями особистих проєктів є наратив як створення власної ідеальної історії та тезаурус як створення ідеальної особистісно неповторної картини світу.

У межах психолого-герменевтичного підходу гуманітарну технологію доцільно розглядати як технологію дискурсивну, тобто комунікативно-семіотичний процес, який забезпечує зберігання, акумуляцію, трансформацію, трансляцію та ретрансляцію ціннісно-смислового ресурсу, інкорпорованого в певні знаково-символічні форми, насамперед, у соціокультурні й особистісні тексти. Основними функціями дискурсивних технологій є: вибудовування і трансляція смислів через системи культурного та соціально-психологічного проектування; збереження різноманіття смислових значень у вигляді гетерогенних «знакових сховищ»; забезпечення умов відтворення культурних і соціально-психологічних форм; удосконалювання інструментарію технологічного відтворення в цілому.

Основний смисл технології – у відтворюваності результатів діяльності, яка проектується і технологізується, тобто у можливості повторення її в різний час, у різних місцях і з різними виконавцями. Для дискурсивного

самопроектування адекватними є рефлексивні технології, пов'язані з уявленням про рефлексивний вихід, який передбачає побудову більш широкого контексту аналізу проблем, розширення звичних і заужених рамок, а також постановку рефлексивної задачі і перенесення рефлексивних процесів на самоуправління, самоорганізацію і саморозвиток.

Дискурсивні технології – це технології створення, функціонування та трансформації смислів. Вони спрямовані на забезпечення особистості можливістю управляти власними ресурсами, усвідомлювати, інтерпретувати, переживати та трансформувати себе та власне життя.

Нормативна модель дискурсивного самопроектування особистості має охоплювати усі складові даного процесу, починаючи від зародження протопроєкту як задуму себе до трансформації вже реалізованого проєкту залежно від внутрішньої оцінки стану реалізації основних життєвих та смислових задач, досягнення як життєвих цілей, так і цілей саморозвитку.

Особистість, здатна до самопроектування, повинна бути спрямована на саморозвиток та володіти цілою низкою характеристик, які дають їй змогу створювати життєвий та особистісний проєкти, усвідомлювати та аналізувати їх, а також втілювати та трансформувати їх, спираючись на очікувані результати. У зв'язку з цим визначено основні рівні дискурсивного самопроектування особистості («плагіатор», «читач», «автор»), що співвідносяться з вимірами розвитку особистості за Д. Леонтьєвим – біологічним, соціальним та особистісним. Дискурсивні технології самопроектування на кожному з виділених рівнів мають виражену специфіку, зумовлену способами організації досвіду особистості, текстової об'єктивації цього досвіду, стратегіями смислотворення, способами і процедурами розуміння.

Основною дискурсивною технологією особистості на першому рівні є *висловлювання*. Технологією переходу на рівень «читача» служить *інформаційний діалог*, у процесі якого есплікується тема висловлювань, що, у свою чергу, запускає процес структурування, фреймування «життєвого матеріалу» особистості, породження наративних конструктів. *Наративізація* стає основною дискурсивною технологією особистості на рівні «читача». Для переходу на факультативний рівень «автора» особистість має опанувати технологію *смислового діалогу*, у процесі якого відбувається створення автонаративів. На рівні «автора», завдяки певній ціннісно-смісловій «логіці» інтеграції автонаративів у єдине смислове ціле, народжується життєвий *твір* як смислова форма персоналізованого втілення людини, тобто простір народження автора.

Дискурсивні технології самопроектування особистості спрямовані також на: тематичну організацію життєвих ситуацій на рівні «плагіатора»; просторово-часову та причинно-наслідкову структуралізацію життєвих подій на рівні «читача»; ціннісно-сміслову інтеграцію життєвої історії на рівні «автора».

Унікальні особистісні проєкти передбачають збагачення переживань, пов'язаних з конструюванням просторово-часових відношень, розширення

простору смислового осягнення дійсності та створення власних смислових систем. Цьому сприяє діалогічне розуміння, зіставлення соціокультурних й особистісних смислів, передбачення та прийняття світів можливого.

На основі нормативної моделі самопроектування та моделі особистості, здатної до самопроектування, визначено шляхи вибудовування відповідних технологій у молодшому шкільному, підлітковому, юнацькому, дорослому та похилому віці, а також у складних життєвих обставинах, пов'язаних із соматичними захворюваннями та у користувачів соціальних мереж.

Розвиваючи у молодшого школяра здатність до самопроектування, доцільно застосовувати дискурсивні технології, спрямовані на мовленнєвий розвиток дитини, її комунікативну компетентність, вміння будувати висловлювання, в яких відображений життєвий досвід дитини, особливості її особистості, що забезпечується використанням нарративних технологій.

У підлітковому віці доцільно застосовувати такі дискурсивні технології: технологія виокремлення теми висловлювань, що відкриває можливість діагностувати наявність власних ресурсів для здійснення життєвих планів дитини; технології нарративізації життєвого досвіду; технологія діалогічної взаємодії з Іншим, що забезпечує розвиток і вдосконалення власного «Я».

У період юнацького віку апробуються практики технологічного процесу самопроектування особистості, які властиві усім етапам розвитку здатності особистості до самопроектування. Основною дискурсивною практикою самопроектування юнацького віку є нарративізація як «поглинання» особистістю соціокультурних смислів. Рівень нарративізації забезпечується певними віковими утвореннями, серед яких особистісне самовизначення та усвідомленість, осмисленість, цілеспрямованість, неприхованість, артикульованість. Дієвою є також технологія «провокації», що спричиняє зрушення дорослої особи з усталеного шляху, досягнутої та зафіксованої обставинами точки її розвитку, що часто суб'єктивно сприймається як «кінцева».

Технології самопроектування в старості передбачають здатність до трансформації (плинності, рухомості) ментальної моделі світу. Така плинність є необхідною в усіх напрямках: і в напрямку ставлення до себе, і в напрямку ставлення до інших, і в напрямку ставлення до довкілля. Принциповим у цьому плані є як смислове перетворення ментальної моделі, її насичення новими особистісними смислами, так і гнучка «розбудова» ментальної моделі в часових і просторових координатах. Основними ознаками такої трансформації, є зміни в автонаративі, інакше кажучи, інтерпретаційні перетворення ментальної моделі.

Технології самопроектування під час складного соматичного захворювання мають суттєві відмінності від таких, що властиві особам без проблем зі здоров'ям, а саме: ціннісну ревізію ідентичностей та відбір тих, які можуть бути ресурсом під час хвороби, позбавлення від ціннісного «баласту» та ранжування власних завдань щодо самозмінювання залежно не стільки від «ідеального Я», скільки від таких ідентичностей, які уособлюють

унікальні ціннісні пошуки особистості, не зважаючи на те, чи є такі ідентичності соціально схвалюваними.

Взірцеві тексти, що використовуються користувачами Інтернету, є ціннісно-смысловим ресурсом для особистості, яка знаходиться в пошуку нових орієнтирів саморозвитку, стаючи стартовою основою для самопроектування особистості.

Одне з найважливіших завдань сучасної освіти – вибудовувати такий дискурсивний простір, який сприяв би включенню людини у різні види дискурсивних практик, що є необхідною умовою розвитку її як автора власної особистості, свого життя, а значить і долі. Другим важливим завданням є вибудовування психологічно обґрунтованих технологій герменевтичного виховання, серед яких чільне місце мають посідати технології розвитку дискурсивного самопроектування особистості.

ЛІТЕРАТУРА

Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 298 с.

Ажеж К. Человек говорящий : Вклад лингвистики в гуманитарные науки / пер. с фр. Б. Нарумова. Москва : Едиториал, 2008. 304 с.

Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. Москва : Издательство «Институт психологии РАН», 2006. 512 с.

Арутюнова Н. Д. Дискурс. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва : Сов. энциклопедия, 1990. С. 136–137.

Бадрак В. Как преодолеть личную трагедию. Харьков : «Фолио», 2015. 249 с.

Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. *Вопросы психологии*. 1989. № 1. С. 119–122.

Балтес П. Б. Всевозрастной подход в психологии развития : исследование динамики подъемов и спадов на протяжении жизни. *Психология развития : хрестоматия*. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 436–459.

Барт Р. S/Z / пер. с фр. Г. Косикова и В. Мурат. Москва : РИК «Культура», «Ad Marginen», 1994. 303 с.

Барт Р. Нулевая степень письма / пер. с фр. А. Косикова. Москва : Академический проект, 2008. 431 с.

Бастракова Н. С. К вопросу внедрения высоких гуманитарных технологий в образовательный процесс высшей школы. *Новые информационные технологии в образовании* : материалы IX международной научно-практической конференции, 15–18 марта 2016 г., Екатеринбург / Рос. гос. проф.-пед. ун-т, Магнитогорский гос. технич. ун-т им. Г. И. Носова, Свердлов. обл. универс. науч. биб-ка им. В. Г. Белинского. Екатеринбург, 2016. С. 120–125. URL: <http://elar.rsvpu.ru/handle/123456789/9003> (дата звернення 05.03.19).

Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики : исследования разных лет. Москва : Художественная литература, 1975. 504 с.

Бейкер Л. Р. Онтологическая значимость артефактов. *Эпистемология и философия науки*. 2011, т. XXV111, № 2. С. 55–63.

Березина Т. Н. Пространственно–временные особенности внутреннего мира личности : автореф. дисс. ... доктора психол. наук : 19.00.01. Москва, 2003. 41 с.

Березко І. В. Специфіка дискурсивних технологій самопроєктування особистості у кризових життєвих обставинах, які викликані онкологічним захворюванням. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України Т. II : Психологічна герменевтика* 2018. Вип. 11. С. 99–112.

Березко І. В. Технології самопроєктування особистості під час онкологічних захворювань. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України Т. II : Психологічна герменевтика*. 2017. Вип. 10. С. 94–108.

Берн Э. Люди, которые играют в игры. Москва : Эксмо, 2003. 576 с.

Блюменберг Г. Світ як книга / пер. з нім., передмова, коментарі В. Єрмоленка. Київ : Лібра, 2005. 544 с.

Борхес Х. Л. Сад расходящихся тропок ; пер. Б. Дубина. *Собрание сочинений* в 4-х т.: Т. 2. Москва : Амфора, 2011. 848 с. URL : <http://lib.ru/BORHES/sad.txt> (дата звернення 20.03.19).

Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив : проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопросы философии*. 2000. № 3. С. 29–42.

Валицкая А. П. Гуманитарные технологии и компетентностный подход в контексте инноваций (антропо-философский взгляд). *Вестник Герценовского университета*. 2007. № 6 (44). С. 29–33.

Васильева Ю. А. Особенности смысловой сферы личности при нарушениях социальной регуляции поведения. *Психологический журнал*. 1997. № 2, т. 18. С. 58–78.

Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus ; Філософські дослідження / пер. з нім. Є. Поповича. Київ : Основи, 1995. 311 с.

Генисаретский О. И. Деятельность проектирования. *Теоретические и методологические исследования в дизайне*. Москва, 1990. С. 114–133.

Генисаретский О. И. Философия проектности : из истории проектной культуры второй половины XX века. Москва : Ленанд, 2016. 400 с.

Гирц К. Интерпретация культур / пер. с англ. О. Барсукова. Москва : «Рос.политич.энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 560 с.

Головаха Е. И., Кроник А. А. Понятие психологического времени. *Категории материалистической диалектики в психологии* / под ред. Л. И. Анциферовой. Москва : «Наука», 1988. С. 199–215.

Гор А. Земля на чаше весов. В поисках новой общей идеи. *Новая постиндустриальная волна на Западе : антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Academia, 1999. С. 557–571.

Горохов В. Г. Понятие «технология» в философии техники и особенность социально-гуманитарных технологий. *Эпистемология и философия науки*. 2011, т. XXVIII, № 2. С. 110–123.

Гофман И. Анализ фреймов : эссе об организации повседневного опыта. Москва : Институт социологии РАН, 2003. 752 с.

Грановский В. К., Осипов В. К., Карижский М. Э. Инструменты влияния. *Сетевой проектный журнал XYZ*. 1998. URL: <http://www.uis.kiev.ua/discussion/impact.html> (дата звернення 04.02.19).

Греймас Альгирдас Жюльен, Фонтаний Жак Семиотика страстей. От состояния вещей к состоянию души / пер. с фр. К. Зильберберга. Москва : Изд-во ЛКИ. 2007. 336 с.

Гуссерль Э. Амстердамские доклады (II ч.) Феноменологическая психология. *Логос*. 1994. № 5. С. 7–24.

Гуцол К. В. Теоретико-методологічні основи дослідження наративної компетентності особистості. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України Т. II : Психологічна герменевтика*. 2017. Вип. 10. С. 167–185.

Гуцол С. Ю. Наратив як провідна дискурсивна практика самопроекування особистості. *Наука і освіта*. 2016. № 11. С. 35–42.

Гуцол С. Ю. «Сюжет перехода» как мифологическая форма воплощения личностного проекта студенческой молодежи. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України Т. II : Психологічна герменевтика*. 2014. Вип. 8. С. 73–82.

Двинина С. Ю. Взаимодействие пространства и времени в художественном дискурсе. *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*. 2014. № 1 (26). С. 90–95.

Делез Ж. Логика смысла / пер. с фр. Я. Свирского. Фуко М. *Theatrum philosophicum* / пер. с фр. Я. Свирского. Москва : «Раритет», Екатеринбург : Деловая книга, 1998. 480 с.

Делез Ж. Складка. Лейбниц и барокко / пер. с фр. Б. Скуратова. Москва : Логос, 1998. 264 с.

Дольто Ф. Говорить о смерти. *Отечественные записки*, 2013, 5 (56). URL: <http://magazines.russ.ru/oz/2013/5/7d.html> (дата звернення 28. 04. 2019).

Дюмон Л. Эссе об индивидуализме / пер. с фр. А.Гарькавого. Дубна : Центр Феникс, 2003. 304с.

Елисеев С. М. Проблемы и парадоксы гуманитарных технологий. *Гуманитарные технологии и политический процесс в России : сб. статей / под ред. Л. В. Сморгунова*. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2001. С. 21–34. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/727> (дата звернення 05.03.19).

Ермолаева М. В. Современные технологии психологического консультирования и психотерапии пожилых людей : Учебное пособие. Москва : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2007. 96 с.

Жижек С. Реальность виртуального. 2015. URL : <http://www.umnozhenie.narod.ru/vol/7/zhikharevich-zizek.htm> (дата звернення 01.04.2015).

Зазимко О. В. Наративізація реплікаційних утворень культури повсякденності як засіб побудови життєвих сюжетів у юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України Т. II : Психологічна герменевтика* 2017. Вип. 10. С. 38–51.

Зазимко О. В. Процеси прийняття та емансипування у саморозвитку особистості. *Особистість в умовах кризових викликів сучасності* : матер. методолог. семінару НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2016. С. 124–131. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/> (дата звернення: 18.03.2019).

Зазимко О. В. Темпоральні характеристики самопроєктування особистості в юнацькому віці. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2013. № 5 (91). С. 70–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2013_5_7. (дата звернення: 18.03.2019).

Зарецкая О. А. Самопроектирование как стратегия взрослой личности. *Мова і культура*. 2016. Вип. 18, т. III (178). С. 5–9.

Зарецька О. О. Джерела індивідуального дискурсу самопроєктування (за матеріалами опитування). *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України Т. II : Психологічна герменевтика*. 2017. Вип. 10. С. 65–82.

Зарецька О. О. Дискурсивні практики самопроєктування дорослих. *Самопроєктування особистості у дискурсивному просторі* / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Педагогічна думка, 2016. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/704560> (дата звернення 03.05.2019).

Зарецька О. О. Провокація текстом як дієвий засіб розвитку індивідуального дискурсу самопроєктування. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України Т. II : Психологічна герменевтика*. 2018. Вип. 11. С. 73–86.

Зарецька О. О. Самопроєктування дорослої особистості (рефлексивний аспект). *Особистість та її історія* : колективна монографія / за ред. Н. В. Чепелевої, М. В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 124–140.

Зинченко В. Человек в пространстве времен. *Развитие личности*. 2002. № 3. С. 23–50.

Зуев С. Э. Гуманитарное знание как понятие практической деятельности. *Гуманитарные технологии в физической культуре* : учебно-методический комплекс. Часть 2 : хрестоматия / сост. : А. Е. Митин, С. О. Филиппова ; под ред. В. П. Соломина. Санкт-Петербург , 2013. 400 с. URL: http://mitin.moy.su/_ld/0/3_-.pdf (дата звернення 05.03.19).

Ильин В. В., Панарин А. С. Философия политики. Москва : Изд-во МГУ, 1994. 284 с.

Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі: монографія / М. Л. Смульсон, Ю. М. Лотоцька, М. М. Назар, П. П. Дітюк, І. Г. Коваленко-Кобилянська [та ін.] ; за ред. М. Л. Смульсон. Київ : Педагогічна думка, 2015. 221с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/10064> (доступ 25.04.2019).

Казаков М. А. Гуманитарные технологии – культурный лифт качества системных процессов и изменений. *Вестник НГТУ им. Р. Е. Алексеева, Сер. : Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии*. Нижний Новгород : Изд-во НГТУ им. Р. Е. Алексеева. 2013. № 3. С. 49–55.

Капра Дж., Сервон Д. Психология личности. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 640 с.

Карпичев В. С. К вопросу о практичности постнеклассических практик. *Постнеклассические практики : опыт концептуализации* : коллек. монография / под общ. ред. В. И. Аршинова, О. Н. Астафьевой. Санкт-Петербург : Издательский дом «Мирь», 2012. С. 329–334.

Клачков П. В. Понятие гуманитарных технологий в системе социально-философских категорий. *Современные проблемы науки и образования*. 2012. № 3. С. 46–50.

Коваленко-Кобилянська І. Г. Специфіка надання психологічної допомоги з урахуванням особливостей пізнього геронтогенезу. *Технології розвитку інтелекту*. Т. 1, № 2 (2011). URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/43 (доступ 01.04.2019).

Коритнікова Н. М. Фрагментарність сприйняття підлітком навколишнього світу. *Науково-методичний журнал. Видавнича група «Основа»*. 2018. URL: <http://journal.osnova.com.ua/download/32-71-46602.pdf> (дата звернення 17.11.2018).

Кроник А. А. Каузометрия : Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути . Москва : Смысл, 2003. 284 с.

Кроссли М. Л. Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов : монографія. Харьков : Гуманитарный Центр, 2013. 284 с.

Крупник С. А. Гуманитарные технологии. *Социология : энциклопедия*. Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2003. URL: https://sociology_encyclopedia.academic.ru/257/%D0%93%D0%A3%D0%9C%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%95%D0%A2%D0%95%D0%A5%D0%9D%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%98%D0%98 (дата звернення 05.01.19).

Кудрин Б. И. Введение в технетику : 2-е изд., переработ. и доп. Томск : Изд-во Томск. гос. ун-та, 1993. 552 с.

Кузнецова Н. А. Расширение гуманитарных технологий на основе компетентностного подхода. *Интернет-журнал «Эйдос»*. 2006. URL: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0901-3.htm> (дата звернення 05.01.19).

Курочкин А. В. Гуманитарные технологии : проблема выбора методологических оснований. *Аналитический портал*. 2006. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/725> (дата звернення 05.01.19).

Куслий П. С. Артефакты, семантика, модели. *Эпистемология и философия науки*. 2011, т. XXVIII, № 2. С. 72–75.

Лаку-Лабарт Ф. *Musica Ficta*. Фигуры Вагнера / пер. с фр., послесл. и примеч. В.Е. Лапицкого. Санкт-Петербург : Аxiома ; Азбука, 1999. 211 с.

Латур Б. Пересборка социального : введение в акторно-сетевую теорию. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 384 с.

Лебединська І. В. Дискурс самопроекування : культурні форми текстуальної історії. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. II : Психологічна герменевтика*, 2014. вип. 8. С. 30–41.

Лебединська І. В. Ідентичність і культура. Досвід психологічної інтерпретації. Київ : Золоті ворота, 2012. 278 с.

Лебединська І. В. Особистісне самопроекування та проблема раціональності. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. II : Психологічна герменевтика*. 2017. вип. 10. С. 52–63.

Левінас Е. Між нами : Дослідження Думки-про-іншого. Київ : Дух і літера – Задруга, 1999. 312 с.

Лем С. Сумма технологии : пер. с польск. Ф. В. Широкова, вступ. ст. Н. Ю. Ютанова, послесл. С. Б. Переслегина, прим. С. Б. Переслегина, Н. Ю. Ютанова, А. И. Соловьев. Москва : АСТ ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica ; Минск : Харвест, 2002. 668 с.

Леонтьев Д. А. Личностное измерение человеческого развития. *Вопросы психологии*. 2013. № 3. С. 67–80.

Леонтьев Д. А. Рефлексия «хорошая» и «дурная» : от объяснительной модели к дифференциальной диагностике. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2014. Т. 11, № 4. С. 110–135.

Лиотар Жан-Франсуа Эмма / пер. с фр. Л. Семеновой ; под. ред. М. Маяцкого. Москва : Логос. 1999. № 5. С. 93–120.

Лобок А. М. Деятельность смысла. *Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла) : Материалы международной конференции (Москва, 19–21 мая 2005 г.)*. Москва : Смысл, 2005. С. 26–36.

Лотман Ю. М. Избранные статьи. *Статьи по семиотике и типологии культуры*. Т. 1. Таллинн : Изд-во Тартус. ун-та, 1992. 497 с.

Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской литературы, 1999. 464 с.

Любимов П. Г. Категориальный язык гуманитарного познания. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2008. №12 (85). С. 15–19. URL: <https://lib.herzen.spb.ru/m/rgpu-periodic/1/119> (дата звернення: 18.03.2019).

Макадамс Д. П. Психология жизненных историй. *Методология и история психологии*. 2008. Т. 3. Вып. 3. С. 135–166.

Малков С. М. Современные технологии : возможен ли выбор? *Человек вчера и сегодня: междисциплинарные исследования*. Вып. 6. Москва : ИФ РАН, 2012. URL: http://iphras.ru/uplfile/root/biblio/chel/ch_6/10.pdf (дата звернення 05.01.19).

Машбиц Е. И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения. Москва : Педагогика, 1988. 192 с.

Машбиць Ю. І. Психологічні механізми навчання : теоретико-методологічні аспекти. *Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні 1992 – 2002* : зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. Харків, 2002. С. 469–481.

Мельников Г. П. Системология и языковые аспекты кибернетики. Москва : Советское радио, 1978. 368 с.

Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / пер.с фр.И. Вдовиной. Санкт-Петербург : «Ювента» «Наука», 1999. 605 с.

Мешкова И. Н. Смысловая эволюция концептов пространства и времени в современной культуре : дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.13. Ставрополь, 2007. 202 с.

Михайлов С. Public relations – одна из гуманитарных технологий. *Аналитический портал*. 2006. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/126> (дата звернення 15.01.19).

Моль А. Социодинамика культуры. Москва : Прогресс, 1973. 406 с.

Наративні психотехнології. / Чепелева Н. В., Смутьсон М. Л., Шиловська О. М., Гуцол С. Ю.; за заг. ред. Чепелевої Н. В. Київ : Главник, 2007. 144 с. (Серія «Психологічний інструментарій»).

Нуркова В. В., Днестровская М. В., Михайлова К. С. Культурный измененный сценарий как динамическая семантическая структура (ре)организации индивидуального жизненного опыта. *Психологические исследования*. 2012. № 5(25). URL : <http://psystudy.ru/index.php/num/2012v5n25/734-nourkova25.html> (дата звернення 15.01.19).

Нуркова В. В., Митина Е. В., Янченко Е. В. Автобиографическая память: «сгущения» в субъективной картине прошлого. *Психологический журнал*. 2005. № 2. С. 22–32.

Осипов В. К. Социокультурные реальности. *Аналитический портал*. 2006. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/126> (дата звернення 15.01.19).

Особистість та її історія : колективна монографія / за ред. Н. В. Чепелевої, М. В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 538 с.

Островский Е. В. Менеджер смотрит под ноги, а лидер – на горизонт. *Тор-manager*. 2000. № 4. С. 15–23.

Папуча М. В. Особистісне переживання як предмет психологічного дослідження. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Т.ІІІ. 2001. ч. 1. С. 76–80.

Плотникова С. Н. Стратегичность и технологичность дискурса. *Лингвистика дискурса – 2 : Вестник ИГЛУ. Сер. : Лингвистика и межкультурная коммуникация*. Иркутск : ИГЛУ, 2006. С. 87–98.

Полева М. П. Моделирование пространства развития экологической культуры как гуманитарная технология. *Социально-экологические технологии*. 2011. № 1. С. 42–48.

Проблеми психологічної герменевтики / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Міленіум, 2004. 276 с.

Психология личности : учебное пособие / под ред. П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. Москва : Эксмо, 2007. 653 с.

Ракитов А. И. Философия компьютерной цивилизации. Москва : Политиздат, 1991. 286 с.

Рашкофф Д. Медиавирус! Как поп-культура воздействует на сознание. 2017. URL : <https://www.litmir.me/br/?b=22925&p=1> (дата звернення 19.05.2017).

Резник Ю. М. Социально-гуманитарные технологии управления: специфика и возможности применения. *Вестник РГУ им. С. А. Есенина*. 2010. № 4(29). С. 91–105. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-gumanitarnye-tehnologii-upravleniya-spetsifika-i-vozmozhnosti-primeneniya>(дата звернення 05.01.19).

Рикер П. Модель текста: осмысленное действие как текст. *Социологическое обозрение*. 2008. Т. 7. № 1. С.25–43.

Роботова А. С. Гуманитарность и гуманитарные технологии. *Вестник Герценовского университета*. 2008. № 5 (55). С. 15–20.

Розин В. М. К различению техники и технологии. *Высокие технологии и современная цивилизация*. Москва : ИФРАН, 1999. С. 11–13.

Розин В. М. Личность как учредитель и менеджер «себя» и субъект культуры. *Человек как субъект культуры*. Москва : Наука, 2002. С. 42–112.

Розин В. М. Личность и ее изучение Москва : Едиториал УРСС, 2004. 232 с.

Розин В. М. Дискурсы и понятия среды, а также как можно помыслить современную образовательную среду. *Мир психологии*. 2013. № 4. С. 58–70.

Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 288 с.

Рудницкая С. Ю. Прототекст как основа «Я» текста в нарративных практиках самопроектирования личности. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України Т. II : Психологічна герменевтика*. 2017. Вип. 10. С. 20–37.

Рудницька С. Ю. Гуманітарні технології : від скепсису до оптимізму. *Технології розвитку інтелекту*. 2017. Т. 2. №6 (17). URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/22 (доступ 25.04.2019).

Саймонтон К., Саймонтон С. Психотерапия рака. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.

Самопроекування особистості у дискурсивному просторі : монографія / Н. В. Чепелева, М. Л. Смутьсон, О. В. Зазимко, С. Ю. Гуцол [та ін.]; за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Педагогічна думка, 2016. 232 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/704560/> (дата звернення 10.04.2019).

Сапогова Е. Е. Социокультурные прототипы и смысловые константы автобиографических текстов. *Тексты в образовательном пространстве современной высшей школы*. Таганрог : Изд-во Таг. гос. пед. ин-та, 2007. С. 119–158.

Сапогова Е. Е. Жизненный опыт в автобиографических нарративах

личности. *Вопросы психологии*. 2014. № 1. С. 68–79.

Свойкин К. Б. Смысловая диалогическая конвергенция текста в научной коммуникации. Саранск, 1998. 148 с.

Семкова М. П. Непрожитая старость URL: www.samlib.ru/s/semkova_m_p/neprozhitayastarostxshtml (доступ 20. 01. 2017).

Серио П. Как читают тексты во Франции. *Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса* / пер.с фр. В. Селиванова. Москва : Прогресс, 1999. 276 с.

Силантьева М. В. Современные «гуманитарные технологии» в контексте российской действительности. *Славянский мир в третьем тысячелетии. Россия и славянские народы во времени и пространстве*. Москва : Институт славяноведения РАН, 2009. С. 406–418.

Слотердайк Петер Нестиснювальне, або нове відкриття протяжного / Пер. з нім. М. Култаєвої. *Філософська думка*. 2014. № 3. С. 41–50.

Смульсон М. Л. Екзистенційне наповнення нарративу старості. *Актуальні проблеми психології : Т. 2 Психологічна герменевтика* / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Міленіум, 2005, Вип. 3. С. 106–119.

Смульсон М. Л. Інтелект і ментальні моделі світу. *Наукові записки Національного університету «Острого»*. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Сучасні дослідження когнітивної психології». Острого : Вид-во Національного університету «Острого», 2009, вип. 12. С. 38–49.

Смульсон М. Л. Категорія розвитку в сучасній психології. *Технології розвитку інтелекту : електронне наукове фахове видання*. Київ, 2013, т. 3, № 4. URL: http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/view/4 (дата звернення 12.02.19).

Смульсон М. Л. Місце самопроекування в проектній парадигмі. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України Т. II : Психологічна герменевтика*, 2014. вип. 8. С. 16–29.

Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту. Київ : Нора-Друк, 2003. 298 с.

Смульсон М. Л. Специфіка ментальної моделі світу в старості. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. Вип. 13 (16). Київ, 2006. С.139–155.

Смульсон М. Л. Старість – домагання жити. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. Київ, вип. 8 (II). 2004. С. 183–192.

Соловьев А. И. Политология : политическая теория, политические технологии : учебник для студентов вузов. Москва : Аспект Пресс, 2003. 559 с.

Соломин В. П., Митин А. Е., Ермилова В. В. Социально-исторические предпосылки применения гуманитарных технологий в области физической культуры. *Научно-теоретический журнал «Ученые записки»*. 2012. № 2 (84). С. 137–144.

Старовойтенко Е. Б. Возможности Я в отношении к другому : герменевтика и рефлексия. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*.

2013. Т. 10 №4. С. 121–142. URL: https://psyjournal.hse.ru/data/2014/06/04/1323617334/Starovoitenko_10-04p121-142.pdf (дата звернення 12.02.19).

Талеб Н. Н. Антихрупкість. Как извлечь выгоду из хаоса. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2017. 768 с.

Тульчинский Г. Л. Жизнь как проект. *Знамя*. 2012. №1. URL: <http://magazines.russ.ru/znamia/2012/1/t12.html> (дата звернення: 20.03.2019).

Тульчинский Г. Л. Личность как автопроект и бренд : некоторые следствия. *Философские науки*. 2009. № 9. С. 47–60.

Турушева Ю. Б. Особенности нарративного подхода как метода изучения идентичности. *Психологические исследования*. 2014. № 7(33). URL : <http://psystudy.ru/num/2014v7n33/932-turusheva33.html> (дата звернення 12.02.19).

Ужаревич Й. Протонариат и повествование – пословица и шутка. 2015. URL:<http://www.hrvatskiplus.org/artikle.php?id=1885&naslov=protonarativ-i-poslovica-i-vice> (дата звернення 09.02.2015).

Филипс Л. Дж., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / пер. с англ. Харьков : Изд-во Гуманитарний Центр, 2004. 236 с.

Финберг Э. Средство как смысл : рациональность и действие в критической теории технологии. *Эпистемология и философия науки*. 2011. Т. XXVIII. № 2. С. 16–35.

Франкл В. Человек в поисках смысла : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1990. 367 с.

Фридман Дж., Комбс Д. Конструирование иных реальностей. Москва : Класс, 2001. 362 с.

Хойфт Г., Крузе А., Радебольд Г. Геронтопсихосоматика и возрастная психотерапия. Москва : АСАДЕМІА (Издательский Центр «Академия»), 2003. 370 с.

Хомик В. С., Кроник А. А. Отношение к времени : психологические проблемы ранней алкоголизации и отклоняющегося поведения. *Вопросы психологии*. 1988. № 1. С. 98–106.

Чепелева Н. В. Лейтмотив як провідна лінія розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. II. Психологічна герменевтика*. 2011. Вип. 7. С. 5–14.

Чепелева Н. В. Особистість як оповідач історій. *Особистість та її історія : колективна монографія / за ред. Н. В. Чепелевої, М. В. Папучі. Ніжин : НДУ імені М. Гоголя, 2018. С. 7–22.*

Чепелева Н. В. Самопроекування особистості в дискурсивному просторі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2012. Вип. 31. С. 12–20.

Чепелева Н. В. Самопроекування як процес створення потенційної особистої історії. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. II. Психологічна герменевтика*. 2018. Випуск 11. С. 4–21.

Чепелева Н. В. Текст і читач : посібник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 124 с.

Чепелева Н. В. Дискурсивні практики самопроектирування личности. *Наука і освіта*. 2015. № 10. С. 5–10.

Чепелева Н. В. Самопроектирування як фактор розвитку личности. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. II. Психологічна герменевтика*. 2014. Т. 2, вип. 8. С. 4–15.

Чепелева Н. В. Теоретико-методологічні основи розробки нормативної моделі самопроектирування личности. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Том II: Психологічна герменевтика*. 2017. Вип. 10. С. 4–20.

Чепелева Н. В., Рудницька С. Ю. Нормативна модель самопроектирування особистості. *Наука і освіта*. 2017. № 11. С. 105–113.

Чепелева Н. В., Рудницька С. Ю. Психологічна характеристика особистості, здатної до самопроектирування. *Педагогіка і психологія*. 2018. № 1. С. 71–77.

Чудновский В. Э. К проблеме адекватности смысла жизни. *Психология старости: хрестоматия*. Самара : Издательский Дом Бахрах-М, 2004. С. 647–658.

Шаров С. А. Онтология персонального мифа жизни. *Фундаментальные исследования. Философские науки*. 2012. № 9. Ч. 2. С. 445–449.

Шиловська О. М. Сензитивність підліткового віку до самопроектирування. *Самопроектирування особистості в дискурсивному просторі: монографія* / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Педагогічна думка, 2016. 232 с.

Шиловська О. М. Особливості застосування дискурсивних практик самопроектирування у молодшому шкільному віці. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том. II: Психологічна герменевтика*. 2017. Вип. 10. С. 82–93.

Шиловська О. М. Розуміння та інтерпретація особистого досвіду молодшими школярами. *Особистість та її історія : колективна монографія* / за ред. Н. В. Чепелевої, М. В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 297–311.

Шиловська О. М. Технології розвитку здатності до самопроектирування у підлітків *Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. II. Психологічна герменевтика*. 2018. Вип. 11. С. 86–99.

Щедровицкий Г. П. Избранные труды. Москва, 1995. 488 с.

Щедровицкий П. Г. Русский мир. Возможные цели самоопределения. *Независимая газета*. 14.02.2000. URL: http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html (дата звернення 05.03.19).

Щукина М. А. Психология саморазвития личности : субъектный подход : дисс. ... доктора психол. наук : 19.00.13 : защищ. : 28.10.2015. Санкт-Петербург, 2015. 355 с.

Шюц А. Избранное : Мир, светящийся смыслом. Москва : РОССПЭН, 2004. 1056 с.

Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. *Вопросы психологии*. 1971. №4. С. 6–15.

Эпштейн М. Н. Культуроника. *Проективный философский словарь [Projective philosophical dictionary]*. Санкт-Петербург : Международная Кафедра (ЮНЕСКО) по философии и этике СПб Научного Центра РАН, 2002. 297 с.

Эпштейн М. Н. Жизнь как тезаурус. *Московский психотерапевтический журнал*. 2007. № 4. С. 47–46.

Эпштейн М. Н. Конструктивный потенциал гуманитарных наук : могут ли они изменять то, что изучают? *Философские науки*. 2008. № 12. С. 34–55.

Эпштейн М. Наброски к теории всего. *Знание – Сила*. 2019. № 3, URL: <https://snob.ru/profile/27356/blog/150845> (дата звернения 27.04.2019).

Эпштейн М. Н. О гуманитарном изобретательстве. *Новое литературное обозрение*. 2016. № 2 (138). URL: <http://www.nlobooks.ru/node/7211> (дата звернения 05.03.19).

Эпштейн М. Н. Философия возможного. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 334 с. (Серия «Тела мысли»). URL: http://projective_philosophy.academic.ru/46/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0 (дата звернения 05.01.19).

Юдин Б. Г. От гуманитарного знания к гуманитарным технологиям. *Гуманитарные технологии*. 2007. URL: http://www.zpu-journal.ru/gumtech/expert_exam/articles/2007/Yudin/2/ (дата звернения 07.02.19).

Ялом И. Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти. Москва : Эксмо, 2008. 352 с.

Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва : Независимая фирма «Класс», 2000. 576 с.

Brockmeier J., Carbaugh D. Narrative and identity. *Narrative and identity: studies in autobiography, self, and culture*. Amsterdam : John Benjamins, 2001. P. 39–58.

Burr V. Social Constructionism. London–New York : Routledge. 1995. 245 p.

Fairclough N. Technologicalisation of discourse. *Texts and Practices : Readings in Critical Discourse Analysis* / ed. by C. R. Caldas-Coulthard, M. Coulthard. London : Routledge, 1996. P. 71–83.

Gergen K. J. Social Psychology as History. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1973. Vol. 26. P. 309–320.

Giddens A. Modernity and Self-Identity. *Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge : Polity Press, 1991. 190 p.

Grunwald A. Das Technische und das Nicht-Technische .Eine grundlegende Unterscheidung und ihre kulturelle Bedeutung. *Technikbilder und Technikkonzepte im Wandel-eine technikphilosophische und allgemeintechnische Analyse* ; Hrsg. von G. Banse, B. Meier, H. Wollgramm. Wissenschaftliche Berichte FZKA 6697. Karlsruhe : Forschungszentrum Karlsruhe GmbH, 2002. p.37–49.

Habermas T., Bluck S. Getting a life: The emergence of the life story in adolescence. *Psychological Bulletin*, 2000, 126(5). P. 748–769.

Harré R. Language games and the texts of identity. *Texts of Identity*. Sage : London. 1989. 143 p.

Lee M. Who Am I? Self-development in Organizations. *Individual Differences and Development in Organizations* / Michael Pearn M. (ed.). New York : John Wiley & Sons Ltd, 2002. P. 17–34.

Mitcham C., Schatzberg E. Defining Technology and the Technological Sciences. *Philosophy of Technology and Engineering Sciences. Handbook of the Philosophy of Science. Vol. 9*; ed. by A. Meijer's. Amsterdam : Elsevier B.V., 2009. 1453 p.

Polkinghorne D. E. Narrative Knowing and the Human Sciences. *American Journal of Sociology*. vol. 95. N. 1 (Jul., 1989), P. 258–260.

Van den Berg, J. The Psychology of the Sickbed. New York : Humanities Press, 1972. 136 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Березко Іванна Василівна – науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Гудінова Ірина Леонідівна – науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Зазимко Оксана Володимирівна – старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, доцент.

Зарецька Ольга Олександрівна – провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат філологічних наук.

Лебединська Ірина Вадимівна – провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат філософських наук, доцент.

Рудницька Світлана Юріївна – завідувач лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, доцент.

Смульсон Марина Лазарівна – головний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Чепелева Наталія Василівна – заступник директора з науково-дослідної роботи, головний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Шиловська Олена Миколаївна – старший науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук.

Наукове видання

ДИСКУРСИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ САМОПРОЕКТУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Монографія

Авторська редакція

Ум. друк. арк. 10,0

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

01033, м. Київ, вул Паньківська 2;

тел./факс: (044) 288-33-20

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовлювачів

і розповсюджувачів видавничої продукції

№ 6418 від 03.10.2018 р.